

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ
FRANSIZCA KAMU YÖNETİMİ

TANZİMAT DÖNEMİ'NDEN GÜNÜMÜZ TÜRKİYE'SİNE
DİN-SİYASET İLİŞKİSİ
Lisans Bitirme Tezi

SEMİH NARGÜL

Danışman: YRD. DOÇ. DR. ASLI EGE

İstanbul, 2016

ÖZET

Bu çalışmada Tanzimat Dönemi'nden günümüz Türkiye'sine din-siyaset ilişkisi tarihsel süreç içerisinde ele alınmıştır. Din ve siyaset kavramlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan modernleşme hareketleri, Cumhuriyet reformları ve sonrasında birbirini kronolojik olarak izleyen dönemler üzerinde sahip olduğu karşılıklı etki incelenmiştir. Çalışma bu iki kavram içerisinden hangisinin daha baskın bir etkiye sahip olduğunu açıklamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din-Siyaset İlişkisi, İslamcılık, Modernleşme ve Reformlar, Tavizler, Manipülasyon, Darbeler, Kemalizm, Milli Görüş, Adalet ve Kalkınma Partisi, Merkez-Çevre İlişkileri, Sistem Entegrasyonu, Meydan Okumalar, Kutuplaşma

RÉSUMÉ

Dans ce travail, la relation entre religion et politique a été traitée dans le processus historique à partir de la période des Tanzimat jusqu'à la Turquie d'aujourd'hui. Les influences réciproques des concepts de politique et religion sur les mouvements de modernisation qui commencent au cours de la dernière période de l'Empire ottoman, les réformes républicaines et les autres périodes qui suivent chronologiquement eux-mêmes ont été examinées. Le travail vise à expliquer que la politique et religion, laquelle a-t-elle un effet dominant sur l'un et l'autre.

Les mots-clés : Les relations entre religion et politique, l'islamisme, la modernisation et les réformes, les concessions, la manipulation, les coups d'Etats, le Kémalisme, la vision nationale, Parti de la justice et du développement, les relations centre-périphérie, l'intégration de système, les défis, la polarisation

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE BATILILAŞMA REFORMLARI ÇERÇEVESİNDE İSLAM'IN ROLÜ VE ALGISI.....	4
I. Tanzimat.....	5
II. 1856 Islahat Fermanı.....	7
III. I. Meşrutiyet.....	10
IV. II. Meşrutiyet.....	13
V. Bir İstisna Olarak II. Abdülhamid Dönemi	17
VI. Ulusal Bağımsızlık Savaşı ve İslam'ın Karşılıklı Manipülasyonu.....	24
VII. Kemalist Laiklik Anlayışının Din-Devlet İlişkisi.....	32
İKİNCİ BÖLÜM TÜRK SİYASAL HAYATINDA DİN-DEVLET İLİŞKİSİ VE İSLAM'IN MANİPÜLASYONU.....	42
I. Çok Partili Hayata Geçişle Beraber Kemalist Laiklik Anlayışına Getirilen Tavizler... 42	42
II. Darbe Anlayışının Arkasındaki İdeolojinin İslam'a Yaklaşımı.....	52
a) <i>1960 Darbesi .....</i>	<i>53</i>
b) <i>1971 Darbesi .....</i>	<i>56</i>
c) <i>12 Eylül 1980 Darbesi ve Türk-İslam Sentezinin Bir Manipülasyon Olarak Kullanılması</i> 59	
III. 90'lı Yıllarda İslam Üzerinden Gelişen Rekabet Ortamı.....	64
a) <i>Milli Görüş Hareketi ve İslam'ın Merkeze Gelmeye (Refah Partisi) .....</i>	<i>65</i>
b) <i>Sivil Toplum İçerisinde İslam Üzerinden Kutuplaşma .....</i>	<i>72</i>
c) <i>28 Şubat ve İslamcı Hareketin Algısı.....</i>	<i>75</i>
IV. 2000'li Yıllarda Uzlaşma ve Çözülme Üzerinden İslam Olgusu	78
a) <i>2000'ler ve İslamcı Yeni Seçkinlerin Sisteme Entegre Olmasının İç ve Dış Koşulları .....</i>	<i>80</i>
b) <i>2010'lardan Günümüze Siyasal İktidarın Karşı Karşıya Olduğu Meydan Okumalar .....</i>	<i>82</i>
i. <i>AK Parti ve Avrupa Birliği İlişkilerinin Zayıflamasına Neden Olan Kırılma Noktaları.....</i>	<i>84</i>
ii. <i>AK Parti – Cemaat İşbirliğinin Çatışma Evresine Dönüşümü.....</i>	<i>86</i>
iii. <i>Gezi Parkı Eylemleri .....</i>	<i>90</i>
iv. <i>Suriye Krizi.....</i>	<i>92</i>
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA	99

GİRİŞ

III. Selim ile imparatorluk bünyesinde başlayan reform çalışmaları din-siyaset ilişkisini etkileyen temel aktör haline gelmiştir. Avrupa'da yaşanan gelişmeler şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkisi altına alarak kültürel, toplumsal ve askeri düzeyde yeniliklerin yapılması sürecini beraberinde getirmiş, Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasında gelen periyotlarda bu reformlar daha yoğun bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Bu reformların bazılarının hayata geçirilmesi önünde toplum üzerinde şekillendirici ve yapılandırıcı bir etkiye sahip olan din, kimi zaman muhalif bir unsur olarak reformların karşısında yerini almıştır.

II. Mahmud Dönemi ile başlayan ve etkisini sonraki süreçlerde de gösteren halka rağmen halk için anlayışı, reformların halkın tepkisine rağmen uygulamaya konulduğu gerçeğini göstermektedir. Bazı dönemlerde ülkenin içinde bulunduğu durum gereği ümmet ve halife gibi İslam'ın ulus ötesi öğelerine vurgu yapılarak din yeniden toparlayıcı, canlandırıcı bir enstrüman olarak düşünülmüş ve siyaseti belirleyen temel unsurlardan birisi haline getirilmişken, bazı dönemlerde ise bilhassa Cumhuriyet'in yeni kurulduğu dönemlerde başka bir ifadeyle ulus devlete geçişin ardından, rejimin temel değerlerine karşı bir tehdit unsuru olarak algılanmış ve siyasi iktidar tarafından kontrol altında tutulması gerektiği savunulmuştur.

Çok partili hayata geçiş yaşandıktan sonra rejim tarafından yasaklatılan bazı uygulamalarda serbestliğe gidilmiş, dini ibadetler anlamında eskiye nispeten daha özgür bir ortam içerisine girilmiştir. Fakat ilerleyen zamanlarda ordu kanadı, rejimin temelini oluşturan laiklik, Atatürkçülük gibi değerlerin tehlike altında olduğunu düşünmüş, seçimle iktidara gelen bir partiyi devirerek darbe yapma yoluna gitmiştir. Bu darbenin bir neticesi olarak, ülke din-siyaset ilişkisinde sıkça duyulan "rejimin temel değerleri ve ülkenin bütünlüğü tehdit altında" gibi temel nedenlerden dolayı her on yılda bir darbe geleneği içerisine girmiştir fakat her darbenin gerek yapılışı gerekse de getirdiği sonuçlar farklılık göstermiştir.

Milli Görüş Hareketi ile İslamcı hareketler siyasette kendisini meşrulaştırmaya çalışmıştır. Temelde sıkça dile getirilen tehdit unsurları bu hareketin de karşısına çıkmış ve hareket için siyaset sahnesinde inişli-çıkışlı dönemlerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Milli Görüş geleneği içerisinden çıkan, yenilikçi kanadı oluşturan AK Parti ile muhafazakâr demokrat, ılımlı İslam gibi yeni tanımlamalar ortaya çıkmıştır.

Bu karşılıklı tepkilerden dolayı hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde din-siyaset ilişkisi görüldüğü üzere sürekli tartışmalarda yerini bulan bir konu olmuş, her iki kavram da birbiriyle etkileşim içerisinde olmuştur.

Bu çalışmada din-siyaset ilişkisinin temel dinamiklerinin nelerden ibaret olduğu ve bu ikili ilişkinin seyrinin ne yönde olduğu analiz edilmeye çalışılmaktadır. Bahsedilen analiz yapılırken, Tanzimat Dönemi'nden başlayan gelişmelerden günümüz Türkiye'sine gelen süreçteki tarihi olaylar kronolojik bir sırayla verilerek ikili ilişkilerin ne şekilde gerçekleştiği ve ne gibi sonuçlar doğurduğu araştırılmaktadır. Ayrıca dinin siyasi iktidarlar tarafından halkı şekillendirmede manipülatif bir unsur olarak kullanılıp kullanılmadığı da çalışmanın amacının diğer tarafını teşkil etmektedir. Hipotezimiz geçmişten günümüze Türk Siyasal Hayatı'nda sıkça tartışılan din-siyaset ilişkisinde belirleyici unsurun, karar mekanizmalarının yani siyasal iktidarın din üzerindeki baskın konumu üstlenmesidir. Her ne kadar din faktörü siyasal yaşam üzerinde göz ardı edilemeyecek bir etkiye sahip olsa da ülkedeki gerek siyasal kanat gerekse de askeri kanat bu etkiyi sınırlandırabilmekte ve şekillendirebilmekte başarılı olmuştur.

Dolayısıyla din-siyaset ilişkisinin ana unsurunu belirleyen faktörün hangisi olduğu, dinin hem siyasi iktidar hem de askeri kanat açısından nasıl anlaşıldığı bu çalışmada cevabı aranan sorular olacaktır.

Üzerinde durduğumuz hipoteze cevap bulabilmek adına tarihsel bir çerçeve çizilerek, din-siyaset ilişkisine yönelik fenomenler örnek gösterilecek şekilde açıklamaya gidilecek ve çalışmamız iki bölümde gerçekleşecektir. 1. Bölüm Türk Modernleşmesi Sürecinde Batılılaşma Reformları Çerçevesinde İslam'ın Rolü ve Algısı başlığından oluşurken 2. Bölümde Türk Siyasal Hayatında Din-Devlet İlişkisi ve İslam'ın Manipülasyonu ele alınacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan kısımda imparatorluğun son dönemlerinde gerçekleşen modernleşme ve Batılılaşma kavramları üzerinde durulacak, bu kavramların din-siyaset ilişkisinde nasıl bir etkiye sahip olduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Din-siyaset ilişkisine gösterilen farklı yaklaşımlar da bu bölümde ele alınan bir başka unsuru teşkil edecektir. İmparatorluğun sonrasında gelen, ulusal bağımsızlık mücadelesi sürecinde dinin ne şekilde algılandığı ve daha sonra kurulan cumhuriyet döneminde bu algının nasıl bir değişime uğradığı yaşanan tarihsel olaylar ve olgular üzerinden gösterilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölümde ise dünyadaki konjonktür gereği çok partili hayata geçişle birlikte din-siyaset ilişkisinde ne gibi kırılmaların yaşandığı, reformlardan verilen tavizlerin ne ölçüde olduğu ve

bu tavizlerin manipülatif bir aygıt olarak nasıl kullanıldığı, ardından gelen darbelerin İslam'a ideolojik yaklaşımının nelerden ibaret olduğu, İslam üzerinden gelişen rekabet ortamının nasıl gün yüzüne çıktığı ve ne ölçüde şekillendiği, son yıllara denk gelindiğinde ise İslam üzerinden uzlaşma ve çözülme olgularının neler olduğu gibi sorular cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE BATILILAŞMA REFORMLARI ÇERÇEVESİNDE İSLAM'IN ROLÜ VE ALGISI

III. Selim ile başlayan Batılılaşma, Avrupalılaşma, Modernleşme minvalindeki kavramlar tarihsel süreç içerisinde günümüz Türkiye'sini etkisi altına alacak bir değişim süreci yaşatmış ve bu süreçte İmparatorluk bünyesinde derin bir nüfuza sahip olan dinin yeri araştırmalarda yadsınamaz bir gerçek olarak yerini almıştır.¹ Dolayısıyla İslam gibi toplum ilişkilerini ilahi bir mesajın ışığında değerlendiren ve toplumu gereken İslami ideale yaklaştırmaya çalışan bir dinde, dinin kendisini bir “üst yapı” kurumu olarak değil, bir “temel şekillendirici” olarak ele alma fikri ön plana çıkmaktadır.²

Modernleşme sürecinde karşılaşılan en önemli unsurlardan biri de din olmuştur. Zira İslâm geleneğinde, bu dinin rolü sadece ruhani işlerle uğraşma ya da dünya işlerine karışmama gibi bir durumdan ibaret olmamıştır.³

Modernleşme süreci bu topraklarda daha ziyade Batı'ya teslimiyet şeklinde yansımıştır. Türk modernleşmesi, Batı'daki gibi halkın talepleri doğrultusunda aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşmemiş, aksine yukarıdan aşağı doğru gerçekleşmiştir. Bu durumun en somut örneği, yüzyıl gibi bir zamanda teokratik bir yapıdan laik bir devlete geçişin sağlanması olmuştur.⁴ Osmanlı İmparatorluğu modernleşme sürecinin laikleşme ile geleceğini düşünmüş, aslında laikliğin Batı'da burjuvazinin mücadelesi sonucunda ortaya çıkan bir kavram olduğunu görememiş ve bu sebepten modernleşme bir aydın – halk çatışmasını beraberinde getirmiş, yani aydınların Batılı gibi düşünen zihin yapısıyla, Osmanlı değerlerini çatışma içerisine sokmuştur.⁵

İmparatorluğun son dönemlerine gelen Tanzimat ve Islahat Fermanı, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemi, II. Abdülhamid Dönemi modernleşme çerçevesindeki ana başlıklar olarak sunulabilir. Fakat II. Abdülhamid Dönemi diğer süreçlerden farklı olarak dine bakış ve dine yaklaşım konusunda bir istisna olarak nitelendirilebilir.

---

¹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 10.

² Age s. 10.

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 20.

⁴ Cemil Meriç, *Batıda ve Bizde Aydınlanma Serüveni*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 134.

⁵ Age s. 134.

I. Tanzimat

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat Devri'ni yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür. Zira bu dönemle modernleşme sürecinin bütün hayatı etkisi altına aldığı, eski-yeni tartışmasının kendisini açık bir şekilde gösterdiği ortadadır.⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla münasebetlerinin gittikçe artması sonucunda, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikirsel yapısında ulaşılmasını hedef olarak gören Batıcılık kavramı, bu dönemde kendisini somut olarak göstermektedir.⁷ Zira Batı ile olan ilişkilerle artık ulema nüfuzunu kaybetmeye başlamış ve bu durum ulemanın yerini yeni bir zümrenin almasını kolaylaştırmıştır.⁸

Aynı zamanda bu dönemde Batı'nın günlük kültürü de etkin bir biçimde imparatorluğa girmiştir. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkiler dahi "Avrupalı" olmuştur.⁹

II. Mahmut'un Tanzimat Dönemi'nin genel prensiplerini belirlemeye yönelik tutumu ulema ile olan ilişkilerinin zayıflamasına yol açmıştır. Hükümet ve idaredeki, hukuk ve eğitim alanındaki, yenilenme girişimleri ulemanın yetkilerini kısıtlayacak nitelikte olmuş ve bu, din-devlet arasındaki ilişkinin çözülmeye doğru gitmesi, ulema ve medresenin rolünün ve nüfuzunun daralması sonucuna varmıştır¹⁰. Bunun sonucu olarak Avrupa'da eğitim gören, yabancı dil öğrenen, Batı tarzı okullarda yetişen, ulemanın yerine geçecek olan zümre daha çok "asker-sivil-bürokratların" meydana getirdiği, Batı'nın sosyo-kültürel ve siyasal kurumlarını benimsemiş kişilerden ibaret olacaktır.¹¹

II. Mahmud'un bu dönemde ulemayı kısıtlayıcı tavırlar takındığına dair örnekler bir hayli çoktur. Ulemaya sadece din işleriyle uğraşmalarına yönelik telkinde bulunmasıyla ve hükümet işlerinin yalnız padişahın mutlak yetkisine ait bir alanda olduğunu bazı eylemleriyle açıkça göstermiştir. Mesela, medrese softalarının askere alınması, din kurumunun iznini almadan haciz ve müsaderelere girişilmesi, vakıf işlerini ele alması, Fransız âdetlerine karşı aşırı ilgi göstermesi gibi konularda şeyhülislâmın verdiği bir muhtırayı yırtarak bu gibi işlerin yalnız

---

⁶ Tülay Gencer, "Cemil Meriç ile Türk Modernleşmesine Bir Bakış", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Bitlis, 2012, s. 24.

⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 11-12.

⁸ Tülay Gencer, Agm s. 24.

⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 15.

¹⁰ Niyazi Berkes, Age s. 176-177.

¹¹ Tülay Gencer, Agm s. 24.

hükümdar yetkilerine ait olduğunu belirtmesi, padişahın ulemayı kısıtlamaya yönelik tavırları arasında gösterilebilir.¹²

Tanzimat Dönemi'nde yapılmakta olan çeşitli reformlar imparatorluk sonrasında yaşanabilecek ikiliklerin ana tetikleyicisi olma rolünü üstlenmiştir. Zira dinsel ile dünyasal hukukun, kamu hukuku ve özel hukukun çeşitli yeniliklerle birbirlerinden ayrıştırılma çabası, eğitimde dini ve dünyevi ilimlerin birbirinden farklı okullarda gösterilme çabası ikiliklerin başlangıcını oluşturmuş, sonrasında kurulacak olan Cumhuriyet'te dahi bu ikilikler kendisini göstermekten vazgeçmemiştir.¹³ Mesela, Niyazi Berkes'e göre: "*Osmanlı geleneğinin kanun hukukunun ve İslâm şeriat hukukunun kaynaklarından alınan malzemeye Avrupa hukukundan alınan malzemeyi yoğurarak, biçimce çağdaş mecellelere benzer kanunlar yapma gayreti İslâm uluslarının tarihinde ilk defa Tanzimat'ta girişilen bir iş olmuştur.*"¹⁴ Bu gayrette Medeni Hukuk aşamasında Devlet Hukuku ile Şeriat Hukuku arasında ilişki sorunu boy göstermeye başlamıştır. Benzer ilişki sorunu ilköğretim konusunda da yaşanmıştır. Din, eğitim alanında yapılan reformlara karşı gelmekten çok onunla rekabet eder konuma geçmiştir. Bunun temel sebebi de Tanzimat'ın bu alanda yüzeyde kalmış yenilikler getirmiş olmasıdır.¹⁵

Bununla birlikte Tanzimat Dönemi'nde medreselerin yenilenmesi, modernleşmesi yahut düzeltilmesi adına hiçbir gelişme olmamıştır.¹⁶ Berkes'e göre: "*Ne hükümet bunları düzeltmeye yönelik somut adımlar atmış ne de ulema ve şeyhülislamlık bu yönde talepte bulunarak, yenilik yapılması gereği duymuştur.*"¹⁷

Hristiyan halkının yemininin ve tanıklığının kabulü, din farklılığından kaynaklanan ayrıcalıkların kaldırılması, askerlik ödevinin getirilmesi gibi Tanzimat'ta gayrimüslim tebaa üzerinde yapılan reformlarla bu tebaanın imparatorluk bünyesinde bir ulus sistemi, Batı diplomatlarının anladığı şekilde yeni bir "millet sistemi" geliştirilmeye çalışılıyordu.¹⁸ Fakat Hristiyan milletlerin kaydettiği bu gelişmelere ve ilerlemelere karşılık Türk olan

---

¹² Edouard Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1976, s. 22. içinde (ed.) Niyazi Berkes, Age s. 177.

¹³ Niyazi Berkes, Age s. 178.

¹⁴ Age s. 221.

¹⁵ Niyazi Berkes, Age s. 177-178.

¹⁶ M. Şerafeddin Yaltkaya, *Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler*, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 463-467. içinde (ed.) Niyazi Berkes, Age s. 231.

¹⁷ Niyazi Berkes, Age s. 231.

¹⁸ Age s. 228.

Müslümanların dinsel geleneğinde Hristiyan halklarda olduğu gibi bir ulus toplumu olarak örgütlenmelerini sağlayacak yenilikler olmamıştır.¹⁹

Bu dönemle ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olursa Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların bir “üst tabaka” meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini kösteklediklerini, hatta şeriati unuttuklarını ancak yüzeysel anlamda “Batılı” olduklarını ileri sürmüşlerdir.²⁰

Tanzimat’ın ikiliği üzerine ise Ahmet Hamdi Tanpınar, düşünce hayatının ikiye bölündüğünü, “parçalanmış bir zaman” yaşanmaya başladığını ve bunun insanı kendi içinde bile ikiye böldüğünü belirterek, bu süreci “buhran” olarak adlandırmıştır.²¹ Ziya Gökalp’in tespitlerine göre ise, Tanzimat Dönemi’ndeki Batı taklitçiliği memlekette bir sürü ikiliğe yol açmıştır. Mektebin yanında medrese, Batı hukukunun yanında eski hukuk, Batı müziğinin yanında Doğu müziği vs. ile Tanzimat tam ona göre tam bir karışıklık getirmiştir.²²

II. 1856 Islahat Fermanı

1839 yılında Tanzimat’ı başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ikinci bir aşaması görünümünde olan Islahat Fermanı, Tanzimat’tan 17 yıl sonra 1856 yılında ilan edilmiştir.²³

Tanzimat bildirisinin vaat ettiği reformları pratikte uygulamaya sokacak kanun ve nizamların yapılmamış, yapılanların da henüz uygulanmamış olmasından şikâyetçi olan Batılı devletlerin elçileri, Kırım Savaşı’nın bitmesi ile Paris’te toplanacak olan Barış Konferansında Rusya’nın Kaynarca Antlaşması’ndan sonra elde ettiği hak iddiasıyla Ortodoks halkının çıkarlarına yönelik istekte bulunmasını önlemek amacıyla bu fermanın hazırlanmasını istemişlerdi.²⁴ Sadrazam, dışişleri bakanı ve şeyhülislâm ile bu devletlerin elçilerinin katıldığı tartışmalar sonunda Tanzimat kurallarını tekrarlayan, açıklayan ve genişleten bir ferman olarak yayımlandı.²⁵

---

¹⁹ Niyazi Berkes, *Age* s. 229.

²⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 15-16.

²¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 36. içinde (ed.) Tülay Gencer, “Cemil Meriç ile Türk Modernleşmesine Bir Bakış”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Bitlis, 2012, s. 26.

²² Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 23.

²³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 16.

²⁴ Niyazi Berkes, *Age* s. 216.

²⁵ Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, Cilt I, A. Cotillon Cie, Imprimeurs-Editeurs, Paris, 1882, s. 263-270. içinde (ed.) Niyazi Berkes, *Age* s. 216.

Bu ferman, 1839 Tanzimat Fermanı gibi anayasa benzeri bir nitelik taşımaktan çok, ondaki vaatleri gerçekleştirmeye yarayacak somut reformları kapsamaktadır. Karma mahkemelerin kurulması, ekonomik alanda bankaların kurulması, yurtdışından uzmanların çağırılması, bütçe yapılması gibi düzenlemelerin faaliyete geçmesi için karar alınmışken şeriata dair hiçbir düzenleme yoktur.²⁶ Oysa fermana gayri Müslimler adına birçok karardan bahsedilmektedir. Mesela; 1848 yılında Britanya elçisinin baskısı sonucu din değiştirenlere ceza verilmeyeceğine dair garanti sunulmasının ardından “kimsenin dinini değiştirmeye zorlanamayacağı” ifadesi Islahat Fermanı’nda yer almıştı.²⁷

“Osmanlılık” kavramı da ilk kez bu fermana kullanılıyordu. Gayrimüslim tebaa için hakaretvari nitelendirmeler kullanılmayacaktı. Mahkemelerde Hristiyanların şahitliği artık kabul edilecek, şahitler kendi dinlerinin kitabı üzerine yemin edecekti.²⁸ Mardin’ göre: “*Islahat Fermanı, o zamana kadar “millet-i hâkime” olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu.*”²⁹ Dolayısıyla 1839 bildirisinin Müslümanlar adına çıkarılmış olduğunu belirtirsek, 1856 bildirisinin de Hristiyanlar için yayımlanmış bir belge olduğunu söyleyebiliriz. 1856 bildirisi, 1839 bildirisinde sarıh bir biçimde vurgulanmayan bazı yerleri açığa çıkardığı ve daha çetrefilli sorunlar üzerine dikkat çektiği için ilki gibi sessizlikle karşılanmadı. Birçok yönden eleştirilere maruz kaldı.³⁰

Öncelikle belgeye, o vakitlerde hükümet kanadında bulunmayan Reşit Paşa’nın eleştirisi gelmiştir. Padişaha arz ettiği bir muhtıradan Reşit Paşa, bu belgenin Yüksek Şûra’da ya da özel bir meşveret meclisinde tartışılmadan Avrupa elçileriyle iki hükümet adamı tarafından kapalı bir komisyonda hazırlandığını vurgulamıştır.³¹ Bununla birlikte Tanzimat Fermanı gereken her şeyi içerdiği halde; bu ikinci belge ile gereksiz, aşırı ve egemenliğe aykırı ayrıcalıkların verildiğini, başkentten uzak bölgelerde Hristiyan halkla Müslüman halk arasında çatışmalara yol açacağını, bu belgenin Paris Barış Antlaşması metninde anılması yüzünden de reformların uluslararası bir sorun olmasına yol açabileceğini belirtmiştir.³²

---

²⁶ Niyazi Berkes, Age s. 216.

²⁷ Age s. 216.

²⁸ Age s. 216.

²⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 16.

³⁰ Niyazi Berkes, Age s. 217.

³¹ Age s. 217.

³² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963, s. 76-82 ve 85. İçinde (ed.) Niyazi Berkes, Age s. 217.

Berkes'ten aktarılan doğrultusunda: “1856 bildirisi Müslüman ulemayı memnun etmediği gibi, Kilise ruhanîlerini de sevindirmede. Çünkü bu kişilerin “millet” denen cemaatler üzerindeki yetkileri ve çıkarları kısıtlanıyordu. “Millet” meclislerine halktan temsilci girmekle Osmanlı hükümetine sadık kişiler sokulabilirdi. Örneğin, Tıbbiye'deki hizmetinden söz ettiğimiz Dr. Stefan ya da İstefanaki Bey de padişaha verdiği muhtırada Hıristiyan milletlere verilen imtiyazlardaki aşırılığa işaret ederek, “Avrupa'nın, Fransa, İngiltere, Prusya gibi ülkelerinde acaba mezhep eşitsizlikleri daha mı azdır?” demiştir.³³

1839 Fermanı Müslüman halka bir anayasa sunamadığı halde, 1856 Fermanı bütününe bakıldığında Hıristiyan milletlerin anayasal gelişmelerinin başlangıcını sağlayacak unsur olmuş, Hristiyan milletlerin ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu niteliğinde vuku bulmuştu.³⁴ Müslüman tebaa arasında bu duruma karşı ilk siyasal ve kısmen militer tepkiler üzerinden çok süre geçmeden evvel başlayacaktı.³⁵

Sonuç olarak, Islahat Fermanı'nda görünürde amaçlanan “beraberliğin” tersine çevrildiği, gayri Müslimlerle yabancıların kendilerine sunulan hukuksal imkânları (mali kaynaklar, organizasyon bilgileri ve Batı diplomatik desteği sayesinde) Müslüman tebaayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görüldü.³⁶ Mardin'e göre: “Tıpkı Lale Devri'nde olduğu gibi, 1860'lardan sonra Batılılığı bir felsefe ve iktisat sistemi olarak görmeyip onu daha çok yüzeysel yönleri, adabı muaşeret usulleri ve Batı'da hâkim olan modalar açısından değerlendirenler ve kullananlar olmuştur.”³⁷ Üzerinde konuşulan bu tipler dönemin yazarları tarafından devamlı olarak eleştirilere tabi tutulmuştur. Ahmet Mithat'ın “Felatun Bey”, Recaizade Mahmut Ekrem'in “Bihruz”, Ömer Seyfettin'in “Efruz” adlı karakterleri Tanzimat ve bilhassa XX. yüzyıl edebiyatının başkarakterlerini oluşturan şahsiyetler olmuşlardır.³⁸

---

³³ Abdolonyme Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, Partie I, Librairie Militaire de J. Dumaine, Paris, 1853, s. 195. içinde Niyazi Berkes, Age s. 217.

³⁴ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey, 1963, s. 137-159. içinde (ed.) Niyazi Berkes, Age s. 218.

³⁵ Niyazi Berkes, Age s. 218.

³⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 16

³⁷ Age s. 17.

³⁸ Age s. 17.

III. I. Meşrutiyet

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Kanun-i Esasi'nin ilânına kadar geçen zamanda, mutlak yönetim anlayışının hüküm sürdüğü,³⁹ Osmanlı Devleti'nde de Batı'daki gibi bir burjuva hareketi niteliğinde olmamakla birlikte, XIX. yüzyılın ortalarına denk gelen devirde bir takım anayasacılık faaliyetlerinin başladığı görülür.⁴⁰

Bu anayasacılık hareketi dolayısıyla devletin, mutlakiyeti bırakıp parlamenter sisteme geçişi 23 Aralık 1876 tarihinde ilân edilen I. Meşrutiyet ile sağlanmıştır. İlk Türk parlamentosu niteliği taşıyacak bu kuruluşun ortaya çıkmasında, Genç Osmanlıların uzun süreli mücadeleleri etkili olmuştur.⁴¹ Genç Osmanlılar, 1865 tarihinde İstanbul'da "Genç Osmanlılar Cemiyetini" kurmakla isimlerini duyurmaya başlamıştır. Şinasi, Namık Kemâl, Ali Suavi, Ziya Paşa, Agâh Efendi bu çatı altında, bütün fikirsel ayrılıklara rağmen padişahın mutlak egemenliğine karşı ilk muhalefeti yapan kişiler olmuşlardır.⁴²

Namık Kemâl, Hürriyet Gazetesi'nde yazdığı makalelerde kendisi ile arkadaşlarının amacının parlamento ve meşrutiyeti yürürlüğe geçirebilmek olduğunu fakat bu düşünceleri savunanlar arasında fikir ayrılıklarının çıktığını belirtmekteydi. Esasen Namık Kemâl ve arkadaşları Batı'daki meşrutiyet şeklinin aynısını tamamen ülkeye uygulamak gibi bir fikre sahip değildi. Çünkü Genç Osmanlılar bütüncül bir Batıcılığı savunmuyorlardı. Doğu ile Batı'yı uyumlu hale getirerek uzlaştırma derdindeydiler.⁴³

Kendilerini devleti kurtarma misyonu edinmiş kişiler olarak gören Yeni Osmanlılar, düşüncelerini İslami bir söylem kullanarak anlatmışlardır.⁴⁴ En başta, İslam'ı bir muhalefet unsuru olarak kullanırken, zamanla İslam fikirlerindeki ana dinamik olmuştur. Bu söylem dilini, gücü ele geçirme, düşünceleri en iyi şekilde aktarabilme ve kendi fikri altyapılarının yasal dayanağı olabilmesi adına kullanan Yeni Osmanlılar, Batılı değerlere İslami bir karşılık

---

³⁹ Yaşar Özüçetin, "Egemenliğin, Demokratik- Millî Hâkimiyete Dayanması ve Yeni Türk Devleti'nde Görünümü", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sayı 1, Ankara, Mayıs 2004, s. 1-7.

⁴⁰ Temuçin Faik Ertan, "Osmanlı Devleti'nde Anayasalı Rejime Geçiş (1876 Kanun-ı Esasi'si)", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı:1-2, Ankara, 1995, s. 98-120.

⁴¹ Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, 2006, s. 254.

⁴² Agm s. 254.

⁴³ Agm s. 255.

⁴⁴ Hakan Uzun, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, 2005, s. 150.

bulma arayışı içerisine de girmişlerdir.⁴⁵ Yeni Batılı değerleri İslami bir söylem kullanarak vurgulayan ve yorumlayan Yeni Osmanlılar, bu değerlerin Müslümanlar tarafından daha kolay kabul edilmesini amaçlamış, topluma daha kolay adapte etmeye çalışmışlardır.⁴⁶

Bu arada 1861 tarihinde tahtta bulunan Abdülmecit'in vefatının ardından, tahta Abdülaziz geçmiştir. Onun döneminde dikkat çeken gelişmelerden birisi 19 Mayıs 1869 günü Şûrayı Devlet'in kurulmasıdır.⁴⁷ Farklı ırklara mensup kişilerin üye olabilecekleri, beş idareden kurulu bir meclis olan Şûrayı Devlet'in açılış nutkunda Abdülaziz'in söylediklerinden, şeriat hükümlerinin yetersizliğinin anlaşılacak yeni bir hukuk düzeni meydana getirilmesinin zorunluluğunun ortaya konulduğunu ve kısmen de olsa kuvvetler ayrılığı ilkesinin Anayasa hukukuna girdiği görülmüştür. Ayrıca dini inancın kamusal alanlara girmede bir ayrıcalık doğurmadığı Tanzimat ve Islahat Dönemlerinin ardından bir kez daha belirtilmiştir.⁴⁸

Abdülaziz devrindeki şahsi ve keyfi yönetimin, basına ilk defa sansür koyarak özgürlüğü kısıtlamaya çalışması,⁴⁹ Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya destekli konumu, dışarıdan müdahaleler, isyanlar, içinde bulunulan ekonomik sıkıntılar vb. etkenlerle muhalifler Abdülaziz'e karşı harekete geçmiştir.⁵⁰

Fakat Sultan Abdülaziz'in hiç şüphesiz tahttan indirilmesi kolay bir iş değildi. Halkı, padişaha karşı ayaklanmak konusunda ikna etmek de hiç kolay görünmüyordu. Ancak medrese öğrencilerinin başkaldırdığı takdirde halkın da onlara destek çıkıp isyan edeceği öngörülmüyordu. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya karşı olan devlet adamları bu düşünce ile medrese öğrencilerini isyana yönlendirdiler.⁵¹ 11 Mayıs 1876 günü Fatih, Bayezid ve Süleymaniye medreselerindeki öğrenciler dersleri boykot ederek ayaklandılar. "*Devlet ve memleketin hukuk ve istiklali çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak hamiyet ve diyanet şiarı değildir. Her tarafta Müslümanlar, Hristiyanların tahriklerine ve eziyetlerine zebun*

---

⁴⁵ Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 63-102.

⁴⁶ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 34.

⁴⁷ Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İsmail Akgün Basımevi, İstanbul, 1959, s. 79. içinde (ed.) Hakan Uzun, Agm s. 152.

⁴⁸ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 51. içinde (ed.) Hakan Uzun, Agm s. 152.

⁴⁹ Sulhi Dönmezer, *Basın Hukuku*, C. I, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1964, s. 129. içinde (ed.) Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 25.

⁵⁰ Ahmet Bedevi Kuran, Age s.25.

⁵¹ Yılmaz Kızıltan, Agm s. 256.

oluyor. Buna sebep olan büyükleri ortadan kaldırmak şer'an cümlemize vazife borcudur."⁵² fikriyle isyancılar harekete geçmişti. İsyancılara önceden tahmin edildiği gibi halktan da katılanlar olmuştu. Bab-ı Âli'ye doğru adım adım ilerleyen kalabalık grup Padişah'tan Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istediler. İstekleri kabul olundu. "Softalar Kıyımı" olarak tarihe geçen bu olay Abdülaziz'in daha da endişeye düşmesine sebep olmuştur.⁵³

Sultan Abdülaziz kendisine karşı oluşan tepkileri görmezden gelip, keyfi hareketlerine devam ettiği için Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin vermiş olduğu fetvadan yola çıkılarak, 30 Mayıs 1876 tarihinde, kararlaştırılan günden iki gün önce tahttan indirilerek yerine Şehzade Murat padişah oldu.⁵⁴

Abdülaziz'in yerine göreve getirilen V. Murat'ın da ruhsal sağlığının bozulması sebebiyle Anayasayı ilân edeceğini taahhüt altına alan Abdülhamit tahta geçirilmiştir.⁵⁵

Sultan II. Abdülhamid iktidarını elde ettikten sonra tahta geçmesine vesile olanlara verdiği sözlerde durmamış, Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi hemen gerçekleşmemiştir.⁵⁶ Kendi hâkimiyetini her türlü tehlikeden ve sıkıntıdan muhafaza edeceği beklentisiyle daha ılımlı biçimde hareket etmeyi uygun bulmuş, hiç olmazsa Kanun-ı Esasi'nin ilânını savunan bir hükümdar rolünü oynamayı tercih etmiştir.⁵⁷ Bu anayasanın ilanıyla birlikte daha önceden egemenlik hakkını geleneksel kaynaklardan alan Padişah, artık bu hakkı yazılı bir anayasadan almaktadır. Başka bir deyişle, padişahın egemenliği ancak anayasa ile meşru hale gelen bir koşula bağlanmıştır.⁵⁸

Genç Osmanlıların teşkilatlanma açısından zayıf olduğu aşikâr bir durumdur. Siyasî manada liderliğe sahip bir kişi olmamıştır. Belli bir merkezleri ve yahut şubeleri söz konusu değildir. Ancak, siyasi yaşamda olduğu kadar fikri hayatta da Genç Osmanlılar etkisini göstermiş ve

---

⁵² İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt I, MEB Yayınları, İstanbul, 1969, s. 300-301. içinde (ed.) Gökhan Kaya, "Bürokratik Nüfuza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sayı 38, Ankara, Güz 2015, s. 69.

⁵³ Yılmaz Kızıltan, Agm s. 257.

⁵⁴ Agm s. 257.

⁵⁵ Ahmet Bedevi Kuran, Age s. 27-28.

⁵⁶ Yılmaz Kızıltan, Agm s. 258.

⁵⁷ Agm s. 257.

⁵⁸ Bülent Tanör, *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 103-107.

gelecek kuşaklara da sahip oldukları düşünceleri ilham kaynağı olarak sunmuşlardır.⁵⁹ Türkler uzun süre boyunca tek bir hükümdar tarafından yönetilmiş ve Türkler için hükümdarlık hakkı Tanrı tarafından verilmiş ilahî bir kudret olarak görülmüştür. Türk toplumu I. Meşrutiyet dönemine varıncaya kadar böyle bir anlayışı zihinlerinde taşıyan yapıya sahip olmuşlardır.⁶⁰ Fakat Genç Osmanlıların bunu I. Meşrutiyet’i ilan etmesindeki ısrarcı tutumlarıyla değişikliğe uğrattığı aşikârdır. Bununla birlikte imparatorluğun iç ve dış konjonktürü dönemin sonunu hazırlamıştır. Sultan II. Abdülhamid, Genç Osmanlıların dağıldığı, ordunun savaş nedeniyle meşrutiyete sahip çıkamayacağı bir dönemde I. Meşrutiyet’e kolaylıkla kısa sürede son vermiştir.⁶¹

IV. II. Meşrutiyet

Sultan II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet’e kadar olan süreçte yeniden mutlak iktidarını kurmak için çabaladı. II. Abdülhamid iktidarına karşı örgütlü muhalefet özellikle 1905’ten sonra işlevsellik, hareketlilik kazanmaya başladı. Avrupa’daki muhalif aydınlar arasında gelişen devrimci örgütler günden güne askeri okulların çevresinde yankı bulmaya başladı. Özellikle Selanik’teki askeri birlikler muhalefetin odak noktasını teşkil etmekteydi. Nesneli Niyazi ve Enver Bey isyan ederek dağa çıktılar.⁶² 23 Temmuz’da Selanik ve Manastır hükümet konaklarını ele geçirip meşrutiyetin ilanını istediler. 24 Temmuz 1908’de padişahın talebiyle Kanun-i Esasi’yi yürürlüğe sokacak olan kararname yayımlandı. Hürriyetin ilanı olarak kabul edilen bu vaka, Osmanlı İmparatorluğu’nun bütün topraklarında sevinçle karşılandı.⁶³

1908 II. Meşrutiyet’in ilanı ile Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat’tan daha farklı bir döneme girmiş bulundu. Bu farklılığın hem düşünce hayatında, hem siyasi hayatta yansımaları olmuştur.⁶⁴ Genç Osmanlıların takipçisi Jön Türkler ve İttihat – Terakki bu dönemin en aktif zümresini oluşturacaktır. Cemil Meriç’in “Avrupa’nın Yeniçerileri” olarak nitelendirdiği bu zümre, 1908’de II. Meşrutiyeti ilan etmiş, 1909’da İslamcı muhalefeti susturmuş ve 1913-1918 yılları arasında adeta bir diktatörlük ile iktidarda kalmayı başarmıştır.⁶⁵

---

⁵⁹ Yılmaz Kızıltan, Agm s. 256.

⁶⁰ Agm s. 270.

⁶¹ Agm s. 271.

⁶² İbrahim Şirin, “Osmanlı Siyasi Yapısında Dönüşüm: Sultandan insana, Devletten Ferde, Tebaadan Vatandaşa”, *Marmara Üniversitesi 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, 2008, s. 99.

⁶³ Agm s. 99.

⁶⁴ Tülay Gencer, Agm s. 26.

⁶⁵ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, s. 384.

İkinci Meşrutiyet dönemiyle özdeşleşmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, aynı zamanda bu dönemin kurucusu olduğu için tarihi 1908'den önce başlar.⁶⁶ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk olarak “İttihad-ı Osmanî” (Osmanlı anlamına) İstanbul'da Demirkapı'da (Sirkeci) Askerî Tıbbiye (Tıbbiye-i Şahane) mektebinde kurulmuştur. (21 Mayıs 1305-3 Haziran 1889) Aynı yıl Paris'teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza Beyle ilişki kurulmuş ve cemiyet "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır.⁶⁷ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki kurucuların tümü de Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmaya doğru giden sürecini ve istibdadını durdurmak için çabalayan gençlerdir.⁶⁸ Ne var ki daha ilk aşamada ayrılığa düşmüşler ve cemiyet çatısı altında tek bir fikir etrafında toplanamamışlardır.⁶⁹

Meşrutiyetin ilânı ile II. Abdülhamid çağı sona ermiş ve Jön Türkler çağı başlamıştı.⁷⁰ Jön Türklerin ideolojisi, burjuva ideolojisi şeklinde nitelendirilebilir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin iktidarı eline geçirmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin denetimindeki kapitalist gelişmenin gözle görülür bir biçimde ortaya çıkması, İttihat ve Terakkinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan yana tavır takınan tutumlarına rağmen uygulamada düpedüz Türk ulusçuluğu davasını benimsemesi, burjuva zihniyetinin ürünleridir.⁷¹

Meşrutiyet ile üç önemli fikir akımının ortaya çıktığı gözükmektedir: Garpcılık, İslamcılık, Türkçülük. Tanzimat'ın Osmanlıcılık fikri bu dönemde terk edilmiştir. Bu dönem aydını Osmanlı kimliğini gündün güne, sahip olduğu değerlere uzak kalmaya başlamıştır.⁷² “II. Meşrutiyet'in en önemli kahramanları Comte, Le Play, Durkheim'dir. Hiçbir meselemize aydınlık getiremezler. Çünkü başka medeniyetin çocuğudurlar”⁷³ diyen Cemil Meriç'e göre, bu dönem aydınının en büyük hatası Batı felsefesi ve özellikle pozitivismi benimseyerek, İslam'ı bir düşman gibi görmüş olmalarıdır.

II. Meşrutiyet Batı'daki fikir hareketlerinin ülkeye girdiği dönem olarak adlandırılabilir. Şerif Mardin, bu Batı'ya ait fikirleri ülkeye sokan zümre için şu cümleleri sarf etmektedir: “Yeni

---

⁶⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1908-1918)*, Cilt 1, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 19.

⁶⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Age* s. 20.

⁶⁸ Mustafa Müftüoğlu, *İttihat ve Terakki'nin İç Yüzü Bir Fedâinin Romanı*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1989, s. 9.

⁶⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Age* s. 21.

⁷⁰ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, E Yayınları İstanbul, 1983, s. 324.

⁷¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 1987, s. 80.

⁷² Tülay Gencer, *Agm* s. 26.

⁷³ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1974, s. 103.

*Osmanlıların fikirleri hiç olmazsa “tabii hukuk” gibi, Batı’dan aldıkları fakat şeriata uygunluk halinde ortaya koydukları, bir temel çerçeveye oturtulmuştu. Dini kültür kalıntıları düşüncelerine bir derinlik veriyordu. Jön Türklerin programı, kendilerinden önceki kuşağa oranla, çok daha az teorik-spekülatif içerikliydi.”*⁷⁴

II. Meşrutiyet Dönemi, XX. yüzyıl Türk tarihi için gerçek anlamıyla bir siyasi bilimler veya “Türkiye Cumhuriyeti’nin siyaset laboratuvarı” olarak kabul edilmektedir.⁷⁵ Günümüzde içinde bulunduğumuz siyasi ve sosyal şartlar büyük oranda söz konusu dönemde şekillenmeye başlamıştır.⁷⁶

Meşrutiyete giden süreçte Osmanlı Devlet adamlarının da tercüme eserler konusunda teşvik edici oldukları ön plana çıkmaktadır.⁷⁷ Batı’dan edebiyat alanında yapılmaya başlanan tercüme eserlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaştığı görülmüştür. Dolayısıyla Jön Türklerdeki pozitivist anlayışın, felsefi bir yol ile olmayıp daha çok söz konusu edebiyat akımları ile yayılma imkânı bulduğu belirtilmelidir.⁷⁸

II. Meşrutiyet topluma bir taraftan farklı bir hareketlilik ve özgürlük getirirken, bir yandan da politika bunalımı ve anarşi dönemi getirmiştir. Bu dönemle birlikte “bu devlet nasıl kurtulur”⁷⁹ ve kuvvetlenir anlayışıyla Osmanlı İmparatorluğunu kurtarma çabası içerisine giren dönemin aydınları, Batının bilim ve düşüncesine yoğun olarak ilgi duymaya başlamışlardır. II. Meşrutiyet aydınının fikirlerinde de pozitivistin etkilerini görmek mümkündür. Pozitivizmin Türkiye’de yayılmasında “İttihat ve Terakki Cemiyeti” ve bu derneğin başkanı olan Ahmet Rıza’nın çok önemli katkıları olduğunu ifade etmek gerekir.⁸⁰

Okullarda alınan eğitimle hayat ve sağlık alanındaki düşünceler din ile değil biyoloji ile açıklanmaya başlamıştı.⁸¹ Allah’ın varlığı üzerinden yoğun tartışmaların yaşandığı Askeri Tıbbiye okulunun siyasi muhalefet merkezi olmasının temel nedeni, öğrencilerin materyalizmi benimsemelerinden dolayı içinde yaşadıkları toplum değerleri ile çatışmaya düşen bir tipi

⁷⁴ Şerif Mardin, *Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11.

⁷⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 117-118.

⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Age* 1984, s. 19.

⁷⁷ Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 149.

⁷⁸ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivist Düşüncenin İthali*, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1 (Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 214.

⁷⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Arkadaş Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 212.

⁸⁰ Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 238.

⁸¹ Şerif Mardin, *Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri*, s. 58.

ortaya çıkarmasıdır.⁸² Kuşkusuz bu “tip”, Batılılaşma sonrası ortaya çıkan “yeni adam” ile benzerlik göstermektedir.⁸³

Genç Türkler ruhban karşıtlığı, bilimcilik, biyolojik maddecilik, otoriteryanizm, entelektüel elitizm, kitlelere duyulan derin güvensizlik, milletlere ve toplumlara bir bütün olarak yansıtılan belirli bir tür Darwinizm gibi bazı temel tavırları paylaştılar.⁸⁴

Türkiye’nin modernleşme anlamında fikirsel gelişiminin 1839 Tanzimat Fermanı ile başladığı, 1856 yılından itibaren daha sistemli hale geldiği ve 1922 yılında artık tam anlamıyla durulaştığı ifade edilebilir.⁸⁵

İttihat ve Terakki’nin Ekim 1918’de yaptığı son kongresinde siyasal programa laiklik, çok önemli bir unsur olarak girmiştir. “Bir devlet hem İslami hem de çağdaş olabilir mi?” şeklinde ortaya konulan çok önemli bir sorunun tartışması yapılmıştır. Konunun derin felsefi, siyasal ve dini açıklamalarına girmeseler bile, aktüel bir yaklaşımla Osmanlı Devleti’nin hem İslami hem de çağdaş olabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Ancak alınan kararları hiçbir zaman uygulama fırsatı bulamamıştır. Fakat İttihat ve Terakki’nin de sonunu hazırlayan Cumhuriyetçiler, İttihatçıların laik tezlerinden önemli ölçüde yararlanmışlardır.⁸⁶

Genç Türklerin birçoğunda görülen dünyevilik üzerindeki vurgu, ulema karşıtlığı, aynı zamanda, bilime, eğitime ve toplumu dönüştürmede entelektüel bir elitin rolüne duyulan inanç ve ihtiyaç, düzenli reform ve ilerleme ile dayanışmacılığa dayanan bir toplum tercihi Fransız pozitivistizminin görüşleridir. Bu durum Genç Türk düşünürlerinin birçoğunun, Fransız pozitivistizmle bağlantısı olduğunu ortaya koyar.⁸⁷ Esasen İttihatçılar, Osmanlı Devletini güçlendirmekten ziyade Türk milliyetçiliğinin ana hedef olduğu bir iş başarmışlardır.⁸⁸

---

⁸² Nadim Macit, “Osmanlı Modernleşmesinde ‘Jön-Türk’ Hareketinin Din-Siyaset Anlayışı”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Eylül-Aralık 1999, s. 12-13.

⁸³ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, I. 1889-1902, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 46.

⁸⁴ Erik Jan Zürcher, *Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 54.

⁸⁵ Kemal Karpat, *The Transformation of the Ottoman State*, *Int. J. Middle East Stud.* 3, Great Britain, 1972, s. 273-274.

⁸⁶ Eşref Yağcıoğlu, *İttihat ve Terakki’nin Son Yılları (1916 Kongresi Zabıtları)*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992, s. 7-8.

⁸⁷ Erik Jan Zürcher, *Age* s. 52.

⁸⁸ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 46.

Genç Türkler, seçkin ve halka güvenmeyen tavırlarının neticesinde hiçbir zaman halk tabakalarına kök salamamışlardır.⁸⁹ Devleti kurtarma çabasında olan Osmanlı aydınlarının pozitivizmle İslam dininin ilkelerinin birleştirme gayretleri de görülmektedir. Bazı aydınlar sonradan bu çabayı bir kenara bırakarak çözüm olarak tam biz pozitivist görüşe yönelmişlerdir.⁹⁰

II. Meşrutiyet dönemi olarak adlandırılan 1908-1918 yılları Cumhuriyetin erken dönemi olarak kabul edilen 1918-1945 yılları arasında geniş ölçüde bir devamlılık ve bağ söz konusudur.⁹¹

Sonuç olarak II. Meşrutiyet dönemi; fikirsel temelleri XIX. yüzyılda başlayan ve gittikçe de sistemli bir hale gelen Türk modernleşmesinin olgunlaşması ve durulması bakımından çok önemlidir. Söz konusu dönem, XX. yüzyıl Türk tarihi için gerçek anlamıyla Tarık Zafer Tunaya'nın da dediği gibi bir laboratuvar olmuştur.⁹² Bu dönemde aydınlar arasında dinin toplumsal ilerlemedeki yeri, Batı değerlerinin tümüyle mi yoksa kısmen mi benimsenmesi gerektiği, eğitimin modernleştirilmesi ve kadın hakları gibi her türlü fikir tartışılmış, eleştirilmiş ve Türk modernleşmesi açısından çeşitli bakış açıları kazanılmıştır. Ele alınan bu dönemde aydınlar arasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzlukların kaynağını geleneklerde veya dinde görme anlayışı, gelenekçi görüşlere karşı bir tepki oluşturmuş, dinin dünya işlerinden ayrılması gerektiği görüşünü kuvvetlendirmiştir.⁹³

V. Bir İstisna Olarak II. Abdülhamid Dönemi

II. Abdülhamid dönemini ele alırken imparatorluğun hem iç politikada hem de dış politikada içinde bulunmuş olduğu yapıyı göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Hiç şüphesiz bu dönemin bahsedilen önceki dönemlerden farkı ve istisnası Sultan'ın içte ve dışta din faktörünü ana unsur olarak kullanmasında yatmaktadır. Hem içte hem de dışta dönük olarak geliştirilen İslam Birliği siyaseti Osmanlı Devleti'nin var olma mücadelesinin bir ürünüdür.⁹⁴

---

⁸⁹ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 27.

⁹⁰ Hilmet Altuğ, *Türkiye'de Pozitivizm ve Atatürkçülük*, İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı III, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1988, s. 42.

⁹¹ Erik Jan Zürcher, *The Ottoman Legacy*, I.B.Tauris, London, 2010, s. 240.

⁹² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 117-118.

⁹³ Gürsoy Şahin, *II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 2008, s. 246-247.

⁹⁴ François Georgeon, *Sultan II. Abdülhamid*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 226, 227, 229, 231.

Sultan Abdülhamid tarafından savunulan İslam Birliği siyasetinin genel olarak ana iki eksenini bulmaktaydı, ilki, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman tebaasını İslam sancağı altında tek bir noktada toplamak, bir diğeri ise, “imparatorluğun dışında kalan diğer ülkelerdeki Müslümanları halifelik makamı etrafında toplamaktır”.⁹⁵

Fakat II. Abdülhamid’in İslamcı politikasına değinmeden evvel ana hatlarıyla İslamcılık düşüncesinin ne olduğu ve bu fikre neden ihtiyaç duyulduğunu açıklamakta fayda vardır. Bu dönemde İslamcı görüşü savunanlar, Osmanlı İmparatorluğu’nda gördükleri gerileme durumlarının hepsini, İslamlaşmanın, Müslümanlığa aykırı gidişin ve İslamcı zihniyeti anlayamamanın eseri saymışlardır. Osmanlı Devleti’nin, manen ve maddeten kalkınabilmesi, medenileşmesi ve eski azamet yüceliğine sahip olabilmesi için gerçek surette İslamiyet’e dönmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁹⁶ Prens Mehmet Sait Halim’e göre İslamlaşma “*İslam’ın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğu kabul edildikçe itikat, ahlak, içtimaiyat (toplum) ve siyaset sistemini daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık surette yorumlanmasıdır ve İslamlaşma da bunlara uymaktır.*”⁹⁷ Dolayısıyla bu düşünce temelinde birey de, millet de, devlet de ikilemliğe, zıtlığa kapılmayacak netice itibariyle bocalamayacak, Doğu, Batı, Fransız ve İngiliz hayranlıkları içinde kendilerini daha aşağı bir seviyede görme duygusuna kapılmayacaklardır. İşte Osmanlı İmparatorluğu için ilerleme ve kurtuluş yolu İslamcılık düşüncesine göre budur.⁹⁸

Panislamizm ise Batı’nın muhtemel müdahalelerine karşı koyabilmek için İslam’ın birleştirici kudretini yeniden diriltmek üzere 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir harekettir. İdeolojik olarak İslam uygarlığının temel değerlerine ve geleneklerine geri dönüş olarak adlandırılabilir. Politik olarak da Sultan’ın iç işlerinde pek çok dış müdahaleye maruz kaldığı bir sırada, Avrupa saldırılarına karşı halifelüğün güç ve pozisyonunu artırmak üzere planlanmıştır.⁹⁹

Sultan II. Abdülhamid, parçalanmakta olan ve bütün Avrupa’nın hedefine aldığı Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunun tek ümidini, Müslümanların birleşmesinde gördüğü için kendine

---

⁹⁵ Şerif Mardin, *XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti*, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 348.

⁹⁶ Metin Hülagü, “İngiliz Belgelerinde Pan-İslamizm ile İlgili Bir Rapor”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 85, İstanbul, Ağustos 1993, s. 186-187.

⁹⁷ S. Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 184-185.

⁹⁸ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 14.

⁹⁹ Hee Soo Lee, “II. Abdülhamid ve Doğu Asya’daki Pan-İslamist Siyaseti”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 363.

özgü, dini-siyasi faaliyet göstermiştir. Onun bu yeni siyasetinden kast ettiği husus, Anadolu toprakları dışındaki bütün Müslümanları kendisine bağlamak olduğundan, onların dünya emperyalizmine karşı tek bir saf olmalarını istiyordu. Bunu yaparken de Pan-İslamist siyasetin mihenk taşıını oluşturan Hilafet sıfatından faydalanıyordu.¹⁰⁰

İmparatorluk bünyesinde reform hareketlerinin ana dinamiklerinden birisi olan 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim kesime birtakım yeni haklar tanınmış, bu durumda kendini iyice dışlanmış hisseden Müslüman halk bir taraftan Batılı güçlere gittikçe artan bir tepki duymaya başlamış, diğer yandan ise İslam'a olan bağlılığını pekiştirerek dine dayalı bir hareket beklentisi içinde bulunmuştur. Bununla birlikte 1856'dan sonra vuku bulan siyasi, mali ve sosyal alandaki muhtelif gelişmeler İslam Birliği fikrinin gündeme gelmesine neden olmuş ve II. Abdülhamid'le beraber halifelik makamı kurumsal bir kimlik kazanmaya başlamıştır.¹⁰¹

Sultan Abdülhamid'e göre, bütün Avrupa'nın pür dikkat yıkılmak için beklediği Osmanlı İmparatorluğu'nu ve topraklarının çoğunun Batılılar tarafından işgal edilip sömürge haline getirilen İslam coğrafyasını bu durumdan kurtaracak yegâne ümit, tüm Müslümanların Batı emperyalizmine karşı Hilâfet ve İslam Birliği etrafında birleşip örgütlenmesindeydi.¹⁰² Yavuz Sultan Selim'den sonra İslam Birliği'ne ikinci kez önem gösteren, devletin en önemli politikalarından birisi haline getiren ve bunu tatbik etme uğruna da Halifelik müessesine milletler arası arenada eski gücünü ve saygınlığını yeniden kazandıran II. Abdülhamid olmuştur.¹⁰³ Halifeliği Osmanlı tarihinde ilk defa bu derece etkin ve aktif bir biçimde kullanan, dış politikasının en sağlam ayağı haline getiren padişahdır.¹⁰⁴ Buna binaen Osmanlı İmparatorluğu genellikle güçlü olduğu dönemlerde hilafete önem vermemiş, zayıf düştüğü dönemlerde hilafet gücüne sarılmıştır.¹⁰⁵

II. Abdülhamid'in faaliyetlerini İslam Birliği siyaseti olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Zira bu faaliyetleri ile II. Abdülhamid bir yandan İslam dünyası içinde siyasal bir kimlik oluşturarak

---

¹⁰⁰ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 60.

¹⁰¹ Azmi Özcan, *Osmanlılar ve Hilafet*, Osmanlı, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 470-471; İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 159.

¹⁰² Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Türkler*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 197.

¹⁰³ İhsan Süreyya Sırma, *Age* s. 11.

¹⁰⁴ Cezmi Eraslan, *Agm* s. 197.

¹⁰⁵ Gökhan Çetinsaya, "İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Panislamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 786.

hem içeride hem de dışarıda toplumsal bir dayanışma yaratmayı hedefliyordu.¹⁰⁶ Diğer yandan toplumsal bir dayanak tesis edip kişisel iktidarını güçlendirmeyi ve zayıflayan otoritesini kutsallaştırarak yeniden diriltmeyi amaçlıyordu.¹⁰⁷

İslamcılık konusunda yapılan araştırmalar hakkında çok çeşitli ve bazen birbiriyle çatışmakta olan fikirler ortaya atılmıştır. Hee Soo Lee¹⁰⁸,ye göre Panislamizm, Batı'nın müdahalelerine karşı koymak için İslam'ın toplayıcı ve birleştirici gücünü yeniden yaşatabilmek adına XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir harekettir.¹⁰⁹ İsmail Kara'ya göre İslam Birliği, “II. Abdülhamid'in kendi tebaasını İslam sayesinde bir bayrak altında toplayarak dışarıya karşı bir bütünlük oluşturmak ve ülke dışındakileri de halifenin gücü etrafında toplayarak emperyalizme karşı durmak için kullanılacak bir vasıtaadır.”¹¹⁰ Bu birbirine benzeyen iki görüşün aksini iddia eden kişiler de olmuştur. İngiliz oryantalist Edward Granville Browne'a göre, “Panislamizm Times'in Viyana muhabiri tarafından keşfedilmiş boş bir hayaldir.”¹¹¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok İslam coğrafyasının Batılı devletler tarafından sömürge haline gelmesi sonucunda Müslümanların üzerindeki baskı artmış ve özgürlükleri sınırlandırmıştır. İslam coğrafyası üzerinde yaşanan bu olumsuz vakalar o coğrafyalardaki Müslümanların zihin dünyasını etkilemiş, içinde buldukları durumdan çıkış yolu olarak hilafeti görmüşlerdir.¹¹² Osmanlı İmparatorluğu'nun içteki yapısına bakıldığında ise Osmanlı aydınları imparatorluğun içinde bulunduğu güç durumdan çıkıp yeniden canlanma yollarını bulma arayışı içerisinde olmuşlardır.¹¹³

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte gayrimüslimlerin toplum içinde ön plana çıkmasından rahatsız olan Müslümanlar, dinsel odaklı tepkiler vermeye başlamışlardır. Artık

---

¹⁰⁶ M. Hakan Yavuz, *Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması - Bir Değerlendirme Yazısı*, Türkiye Günlüğü, 17, Ankara, 1991, s. 87.

¹⁰⁷ Georgeon, Age s. 226

¹⁰⁸ İslam kültürünün Uzakdoğu'ya etkisi üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Türkiye, İslamiyet ve Uzakdoğu konularında çalışmaktadır. Ayrıntılı bilgi için “Hee Soo Lee Biography” bakınız.

<http://www.mei.edu/profile/hee-soo-lee> Erişim Tarihi 22.05.2016

¹⁰⁹ Hee Soo Lee, Age s. 363.

¹¹⁰ İsmail Kara, Age s. 20.

¹¹¹ Mümtaz'er Türköne ve Ümit Özdağ, *Siyasi İslam ve Panislamizm*, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 17.

¹¹² Mahmut Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, Cilt 36, Sivas, Aralık 2012, s. 84.

¹¹³ Agm s. 84.

geçmişle kıyaslandığında daha tecrübeli hale gelen Osmanlı aydınları siyasi, mali ve sosyal alanda gün yüzüne çıkan olayların da etkisi altında İttihad-ı İslâm kavramını ortaya atmışlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu güç durumdan kurtarabilmek uğruna çözüm yolları bulmaya başlamışlardı.¹¹⁴ Dolayısıyla yüzyılın son çeyreğine yaklaşıldığında aydınların birçoğu, İttihad-ı İslâm fikrini Osmanlı İmparatorluğu'nu zor şartlar altından kurtarıp, tekrardan canlılığını sağlayacak bir unsur olarak görmekteydi.¹¹⁵

Mahmut Akpınar'a göre, “*Osmanlı'daki Batılılaşma hareketlerinin mevcut meselelere çözüm sağlayamaması mutaassıp kesimin tepkisine yol açtığı gibi bu kesim içinde, bu faaliyetlerin devlet ile toplumdaki erozyonu ve deformasyonu artırdığı düşüncesinin hâsıl olmasına sebebiyet vermiştir.*”¹¹⁶

Günden güne daha da güçsüz hale gelen Osmanlı İmparatorluğu karşısında gayrimüslim azınlığın haklarını bahane eden Avrupalı güçler, imparatorluğun iç işlerine müdahalesini artırmıştır. Daha ziyade suni nedenlere dayanan dış müdahaleler imparatorluk bünyesindeki ayrılıkçı ve bölücü hareketleri yoğunlaştırmış, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki hilal-haç kavgasını körüklemeye başlamıştır.¹¹⁷

Avrupa'nın kışkırtması sonucu gelen baskı ve müdahaleler, Osmanlı basını, aydını ve muhafazakâr kesimin tepkisine sebebiyet vermiştir. Müslümanların masum Hıristiyanlara zulüm ettiği iddialarına karşı çıkan basın organları, Müslümanlara birlik beraberlik çağrısı yaparak, onları Avrupalıların bu haksız saldırılarına ve herhangi bir dayanağı olmayan iddialarına karşı dayanışma içinde olmaya davet ettiler. Başta Basiret, Sabah ve Vakit olmak üzere bazı basın organları, bir kısmı halifeye bağlı milyonlarca Müslüman'ın Osmanlı'ya karşı yapılanlara duyarsız kalmayıp ittifakla hilafet merkezini destekleyeceklerini dile getirdiler.¹¹⁸

Padişah, Müslüman halktan tamamen kopmayı bilakis din sayesinde onların desteğini alarak güçlü ve istikrarlı bir yönetim kuracağına dair bir inanca sahipti. Bir taraftan imparatorluğun yıkılışını engellemek ve imparatorluğu ayakta tutmak için uğraşırken, öbür taraftan da kendi

---

¹¹⁴ Agm s. 84.

¹¹⁵ Agm s. 84.

¹¹⁶ Agm s. 84.

¹¹⁷ Agm s. 85.

¹¹⁸ Ali Merthan Dünder, *Panislamizm'den Büyük Asyacılaşma*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 54.

otoritesini sağlamlaştırmak için çabalayan II. Abdülhamid, bu amaçlarına ulaşabilmek için dini önemli bir güç olarak görmekteydi.¹¹⁹

Tarihsel sürecin bir sonucu olarak kendiliğinden gelişen İslam Birliği düşüncesini II. Abdülhamid rasyonel bir biçimde hareket ederek iyi değerlendirmiş, iç ve dış politikanın unsuru olarak kullanmıştır.¹²⁰ II. Abdülhamid'e göre, Osmanlı'nın sosyal yapısı ve siyaseti din esası üzerine kurulmuştu. Bu sebeple, dini otoriteyi temsil eden "Emirü'l-Müminin" unvanı başta gelmeli, saltanatı simgeleyen padişahlık ise bu unvanın arkasında kalmalıydı.¹²¹ Padişah bu anlayışın, bireyler arasında fikir-inanç birliğini sağlayacağına inanmıştır. Padişaha göre, Osmanlı bir din ve iman ülkesiydi, bu din yıkılırsa devlet de yıkılacaktı.¹²²

II. Abdülhamid, zaman zaman imparatorluktaki İslami potansiyeli kullanıp dünya Müslümanlarını etkileyerek hilafet şemsiyesi altında bir birlikteliğin oluşturulabileceğini düşünmüştür. Ancak bu düşünceyi daha ziyade emperyalist güçlere karşı bir silah olarak kullanmakla yetinmiştir.¹²³ Aslında temel amacı, elinde bulundurduğu bu siyasi güç ile Batılı düşmanları karşısında bir denge sağlayıp varlığını devam ettirmektir. Öyle ki padişah ara sıra emperyalist güçleri tedirgin etmek ve onlara halifeliğin cihanşümül bir tehdit potansiyeli olduğunu ima etmek maksadıyla "*Halifenin bir sözü, 250 milyon Müslüman'ı harekete geçirmeye yeter.*" şeklinde beyanlarda bulunmuştur.¹²⁴

II. Abdülhamid dini motifleri sadece merkezin dışında kalan, uzak bölgelerde değil, hemen hemen her yerde kullanmak istemiştir. Bilhassa İstanbul ve Anadolu'daki faaliyetlere daha fazla itina göstermiştir.¹²⁵ Dini kuruluşlara, topluluklara sağlanan imkânlar genişletilmiş, din adamlarının durumu düzeltilmeye çalışılmış, maaş düzeylerinde yükseltmeye gidilmiş, nişan ve rütbe verilerek ödüllendirilmişlerdir.¹²⁶ Tekke, zaviye ve dergâhlara aynı ve nakdi yardımlarda bulunulmuştur.¹²⁷ Üç aylarda tüm giderleri devletçe karşılanmak kaydıyla

---

¹¹⁹ Cezmi Eraslan, *Age* s. 375.

¹²⁰ Mahmut Akpınar, *Agm* s. 90.

¹²¹ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992), *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul, 1994, s. 99.

¹²² Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 132.

¹²³ Mahmut Akpınar, *Agm* s. 90.

¹²⁴ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 66.

¹²⁵ Mahmut Akpınar, *Agm* s. 91.

¹²⁶ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid*, s. 71.

¹²⁷ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yayınları, İstanbul, 2007, s. 546-562.

Anadolu'ya halkı bilgilendirmeleri için din adamları gönderilmiştir.¹²⁸ Mevlevi, Kadiri, Rufai ve Halveti tarikatlarına ilgi gösterilerek toplumdaki saygınlıkları artırılmaya çalışılmıştır. Cami, medrese ve tekkelerin dışında halkın kullandığı çeşme ve benzeri yerlerin bakım ve onarımları yapılmıştır.¹²⁹ Erozyona uğrayan toplumsal dayanışma ve dini bütünlük duygusunun yeniden inşa edilmesinde, padişahın dini kurumlardan eğitim aracılığıyla yoğun bir şekilde istifade etme düşüncesi de temel etkiye sahip olmuştur.¹³⁰ Namaz ve oruç gibi ibadetlerin zamanları göz önünde tutularak mesai saatleri buna göre düzenlenmiş, çalışanları ibadetlere sevk etmek amaçlanmıştır.¹³¹ Dinî kitapların yayımına özen gösterilmiş, halkın zihin dünyasını karıştıracak yayınlara ve eserlere fırsat verilmemiş, İstanbul'da halkın oturduğu mahallerde içki satışı yasaklanmıştır.¹³² Toplumsal ahlâkın korunabilmesi için, umuma açık yerlerde ahlakı bozucu eğlenceler, temsil ve tiyatro oyunları yasaklanmış, kadınların giyimi ile ilgili düzenlemeler yapılmış ve bazı yasaklar konmuştur.¹³³ Şerif Mardin'e göre, "*Sadece bu düzenlemelerle İstanbul ve Anadolu insanı nazarında padişahın Tanzimat süreciyle beraber yıpranan otoritesi güçlendirilmeye ve Müslümanlığa endeksli bir ortak bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır.*"¹³⁴

Sonuç olarak, II. Abdülhamid'le özdeşleşen ve İslam Birliği olarak nitelendirilen siyasetin farklı sonuçları olmuştur. Mahmut Akpınar'a göre, "*Ülke içinde ve dışında Müslümanlara Kuran-ı Kerim dağıtılarak, dini değerler ve eserler ön plana çıkarılarak, din adamlarına ve tarikatlara yakınlık gösterilerek, maddi ve manevi destek olunarak, eğitim ve öğretim faaliyetlerine ihtimam gösterilerek, ülke dışından gelen hacılara hemen hemen her konuda yardımcı olunarak, İslam ve hilafet mevzularıyla bağlantılı propaganda yapılarak ülke genelinde ve Müslümanların yoğun şekilde yaşadığı Hindistan, Cava, Borneo, Türkistan gibi yerlerde birlik ve beraberlik yönünde kamuoyu oluşturulmuştur... Sultan, devletin menfaatlerini, Müslümanların hak ve hukukunu müdafaa için İslamcılığı politik ve diplomatik bir enstrüman olarak yeri geldikçe emperyalist devletlere karşı kullanmaya gayret etmiştir.*"¹³⁵

---

¹²⁸ Azmi Özcan, *İttihâd-ı İslâm*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, XXIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 472.

¹²⁹ Aydın Talay, Age s. 484-588.

¹³⁰ Mahmut Akpınar, Agm s. 91.

¹³¹ Azmi Özcan, Age s. 472.

¹³² Age s. 472.

¹³³ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti*, s. 265-269.

¹³⁴ Şerif Mardin, *XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti*, s. 348.

¹³⁵ Mahmut Akpınar, Agm s. 110-111.

Avrupa’da İslam aleyhine düzenlenen etkinliklere halifelik sıfatını kullanarak diplomatik vasıtalarla müdahale etmiştir ve genellikle bu müdahaleleri de başarıyla sonuçlanmıştır.¹³⁶ II. Abdülhamid, Müslümanların haklarını, izzet ve haysiyetini koruyucu tavrıyla siyasal bir İslam kimliği oluşturma yönünde önemli bir mesafe kat etmiş ve bu çabaları sayesinde Müslümanlar nazarında “Osmanlı güçlüdür” imajını oluşturmuştur.¹³⁷

İslamcılığı bir savunma mekanizması olarak kullanan II. Abdülhamid, bu hususta izlediği siyasetin İslam Birliği yahut Panislamizm olarak adlandırılmasından çok fazla şikâyetçi olmamış, aksine değişen zemine göre sevindirici bulmuştur.¹³⁸ Zira bu kapsamda oluşturulan Osmanlı imajı sayesinde, imparatorluğun zayıflığı bir parça gizlenmiş ve imparatorluk dış baskılardan bir nebze olsun kurtularak rahatlamaya başlamıştır.¹³⁹

Fakat Abdülhamid’in izlediği İslam Birliği politikası, imparatorluğu kurtarmakta başarılı olamasa da imparatorluğun ömrünü uzatma konusunda başarılı olduğu söylenebilir. Dönemin ideolojik akımı olan milliyetçiliğin Araplarda yavaş ilerlemesinde bu politikanın da payı vardır.¹⁴⁰

VI. Ulusal Bağımsızlık Savaşı ve İslam’ın Karşılıklı Manipülasyonu

Osmanlı İmparatorluğu’nun Tanzimat Fermanı’yla başlayıp II. Meşrutiyet ile son bulan reformlar ve yenilikler zincirlemesi, Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ve ardından Anadolu’nun işgali sonucunda başlatılan Kurtuluş Savaşı ile Cumhuriyet’in ilanı sürecine kadar son bulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik çıkmasının ardından Anadolu coğrafyasına sıkışması ve bazı bölgelerinin işgal edilmeye başlanmasıyla kaçınılmaz bir direniş hareketi başlatılmıştır.¹⁴¹ Şerif Mardin, Anadolu’daki istilaya karşı örgütlenmenin birçok yerde din adamları tarafından başlatıldığını belirtirken örnek olarak Isparta gibi eskiden beri din adamı yetiştiren bir yerde, örgütlenmeyi Isparta Müftüsünün yaptığını belirtir.¹⁴² Bu saptamaya paralel olarak, laik ya da İslamcı birçok yazar milli mücadelenin Anadolu’daki dini unsurlar

¹³⁶ Agm s. 113.

¹³⁷ Agm s. 113.

¹³⁸ Mahmut Akpınar, Agm s. 114.

¹³⁹ Mahmut Akpınar, Agm s. 114.

¹⁴⁰ Jacop M. Landau, “İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 135.

¹⁴¹ Necmi Uzun, “Türkiye’de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü”, *Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2011, s. 51

¹⁴² Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 28.

tarafından desteklendiği hatta örgütlendiği konusunda aynı fikirleri paylaşmaktadır. Hatta Mustafa Kemal'in Anadolu'ya padişahın emri ile gönderildiği hususu da İslamcılar arasında kabul gören bir noktadır.¹⁴³

İmparatorluk bünyesinde ise, Damat Ferit “Osmanlıcılığa” inanarak merkezi hükümetin itaatini savunan bir görüşü benimsemişti.¹⁴⁴ Buna karşın Mustafa Kemal imparatorluğun içinde bulunduğu umutsuz durumdan çıkışın, Anadolu'nun güvenli bir yerinden yönetilecek milli unsurları savunan güçlü bir hareketle mümkün olabileceğini düşünüyordu.¹⁴⁵

Dönemin ve bugünün İslamcılarına göre milli mücadelenin temel hedefi İslamlaşmak içindir ve Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal ve arkadaşları da mücadeleyi destekleyenlerin bu amacını kullanmıştır.¹⁴⁶ Mim Kemal Öke'ye göre, “*O dönemde Türkler'de milli şuur, II. Meşrutiyetle hızlanan Türkçülük akımına rağmen, Anadolu genelinde hala emekleme safhasındadır ve Mustafa Kemal'in, halkı kendi vatanlarını savunmak için hareketlendirmek üzere İslam'a sarılması tabiidir. Bu noktada Mustafa Kemal Türk milliyetçiliğinin uyanışında İslam'ı adeta bir çıkış noktası olarak görmüştür.*”¹⁴⁷

Nitekim Mustafa Kemal halkın muhafazakâr duyarlılığını baştan beri hesaba katmaktaydı. Bu sebepten dolayı görevine padişahın vereceği geniş yetkiyle başlamayı önemsemekteydi.¹⁴⁸ O, vakitsiz bir şekilde planını acele bir biçimde kararlaştırmayarak medeniyete ulaşmanın önündeki engelin kalkacağını önceden kestirmiş ve arkadaşları üzerinde belli ölçüde baskı oluşturarak inkılâp yapmak için ikna etmişti. Bu düşüncesini ilk dönemlerde halkın içerisinde

---

¹⁴³ Nicole ve Hugh Pope'e göre; İstanbul hükümeti tarafından Dokuzuncu Kolordu müfettişliğine atanan Mustafa Kemal'in Sultan Vahdeddin ile bir Avrupa seyahati esnasında düşüncelerini Sultan'dan saklamadığı ve Sultan'ın buna rağmen onu Samsun'a görevlendirdiğini, Sultan'ın Mustafa Kemal'e Samsun'a gideceği günün akşamı şunları söylediğini belirtmektedirler; “Paşa, devlete şimdiye kadar çok iyi hizmetler verdin. Fakat tüm bunları unutmamı istiyorum. Yerine getirmek üzere olduğun hizmet şimdiye kadar yerine getirdiklerinin belki de en büyüğüdür. Devleti bile kurtarabilirsin.” Nicole ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: A History of Modern Turkey*, Paperback International Edition, New York, February 2012, s. 64. içinde (ed.) Necmi Uzun, “Türkiye’de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü”, s. 51.

¹⁴⁴ Gotthard Jäschke, “Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din”, çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı 2, İzmir, Kış 2009, s. 85.

¹⁴⁵ Gotthard Jäschke, Agm s. 85.

¹⁴⁶ Necmi Uzun, “Türkiye’de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü”, s. 52.

¹⁴⁷ Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri, Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Milli Mücadelesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 45.

¹⁴⁸ Gotthard Jäschke, Agm s. 85

açıkça ifade etmeyerek kısmen saklamıştı. Gelecekte yapacakları zihninde sarıh bir şekilde oluşmasına rağmen “milli bir sır gibi” gizli tutarak adım adım açığa çıkarmıştı.¹⁴⁹

Milli hareketin görevi “*saltanat ve hilafeti korumak*” ile “*milli iradeyi*” etkin kılmaktan ibaretti.¹⁵⁰ Fakat millet meclisi hükümeti kurmak için toplandığında bu ifadeyi “*hilafet ve saltanatı kurtarmak*” olarak değiştirmişti.¹⁵¹ Bu durumda padişahın haklarına teoride dokunulmuyordu. Halkın monarşik duygularına saygı gösterilmesi bir birlik meydana getirmişti. Padişahın doğum günü dolayısıyla Erzurum’da yapılan geçit merasimindeki konuşmalarda “*hükümdarın merhameti ve Mustafa Kemal Paşa’nın dehalığı*” şeklinde ifadeler yer almıştı.¹⁵² Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu’nun her yerinde padişahın adı Cuma vaazlarında geçmekteydi.¹⁵³ Mustafa Kemal her fırsatta, iç isyanlar olduğu sırada bile¹⁵⁴, “*yüce halifeye*” kendisinin ve halkın bağlılığını belirtmekteydi. Ankara’nın monarşiye yönelik esintiler taşıyıp taşımadığı anlaşılamıyordu, Mustafa Kemal’in halife ve sultan hakkındaki söylemleri, Bakü ile ilgili bir kongrede ortaya çıkmıştı: “*Dini sebeplerden dolayı bile olsa Sultanın otoritesini sarsmamalısınız... Sizler Sultana olan inancı yıkmalısınız!*”¹⁵⁵ İsmet Paşa da Muslim Standard gazetesi muhabirine halifelik için şunları söylemişti: “*Yüzyıllardır hilafetin mücahidi olan Türk halkı gelecekte de bu kurumu koruyacak... Halk destekçisidir... Onlar hilafet için kanlarını akıtmaya hazırlar.*”¹⁵⁶

Bağımsızlık mücadelesi sırasında gerek İstanbul hükümeti gerekse de Ankara hükümeti şeyhülislamın siyasi çıkarlarına yönelik verdikleri fetvaları etkin bir şekilde kullanmış, sonuç olarak İslam’ın karşılık manipülasyonu söz konusu olmuştur. İşgal altında olan İstanbul’da

---

¹⁴⁹ Agm s. 85.

¹⁵⁰ Agm s. 86.

¹⁵¹ Kanun no: 2, 29 Nisan 1920; bkz. 16 Mart 1920 tarihli fetva: Hilafetin yabancıların etkisinden kurtarılması (Der Weg zur Freiheit, 396).

¹⁵² Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions; adventures in Trans-Caucasia and Anatolia (1920-1921)*, Doubleday, Great Britain, 1925, s. 215. içinde (ed.) Gotthard Jäschke, “Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din”, s. 86.

¹⁵³ Gaston Gaillard, *Les Turcs et l’Europe*, Librairie Chapelot, Paris, 1920, s. 204. içinde (ed.) Gotthard Jäschke, “Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din”, s. 86.

¹⁵⁴ Gotthard Jäschke, Agm s. 86.

¹⁵⁵ Agm s. 86.

¹⁵⁶ Hilafet ve Milli Hâkimiyet, Ankara 1339, 218; bkz. RMM LIX 3: Hilafet milli egemenlik altında (İsmail Şükrü Hoca’ya karşı cevabi savunma); Mustafa Kemal, Die nationale Revolution, 239).

Damat Ferit Paşa 11 Nisan 1920’da İtilaf devletlerinin baskısı sebebiyle şu fetvayı verdirmişti:¹⁵⁷

- 1) *Dünya nizamının sebebi olan İslam halifesi (Yüce Allah onun hilafetini kıyamet gününe kadar sürdürsün!) Hazretlerinin idaresi altında bulunan İslâm beldelerinde bazı şerir şahıslar aralarında birleşip ve kendilerine reisler seçerek padişahın sadık tebaasını hileler ve kötülükler ile kandırmaya ve yoldan çıkarmaya, padişahın yüksek emirleri olmadan ahaliden asker toplamaya kalkışıp görünüşte askerî iaşe ve teçhiz bahanesiyle ve gerçekte mal toplama sevdasıyla kutsal şeriata ve padişahın emirlerine aykırı olarak bir takım salma ve vergiler kesip, çeşitli baskı ve işkencelerle halkın mallarını ve eşyalarını yağmalamak ve bu yoldan Tanrı'nın kullarına zulüm etmeye ve suçlar işlemeye, memleketin bazı köyleri ve bölgelerine hücum ile tahrip, yerle bir etmek, padişahın sadık tebaalarından nice masum kimseleri katl ve masum kanlarını döktükleri, müminlerin emiri olan padişah emrinde bulunan bazı dini, askeri ve mülki memurları kendi başlarına azil ve kendi taraftarlarını tayin, hilafet merkezi ile memleketin ulaştırma ve haberleşme yollarını kesmek, devletçe gönderilen emirlerin yapılmasını yasaklamak, hükümet merkezini diğer bölgelerden ayırmak suretiyle halifelik otoritesini kırmak ve zayıflatmak maksadıyla yüksek halifelik makamına ihanet etmek suretiyle imama (padişaha) itaatten dışarı düşmekle, Devlet-i Aliyye'nin nizam ve düzenlerini, memleketin asayişini bozmak için yalanlar yaymak ile halkı fitneye sevke sebep ve fesada gayret etmekte oldukları açıklanmış ve gerçekleşmiş olan adı geçen reisleri ile yardımcıları ve onlara bağlı olan kimseler eşkıya mertebesinde bulunup, dağılmaları hakkında gönderilmiş bulunan yüksek emirlerden sonra hâlâ inat ve fesatlarında direnirler ise adı geçen kimselerin kötülüklerinden memleketi temizlemek ve zararlarından halkı kurtarmak vacip olup gerekirse kitle halinde öldürülmeleri veya onlarla mücadele edilmesi meşru ve farz olunur mu? Kuran'ın ayet-i kerimesine göre (49,9): “Karşı gelenleri Allah'ın emrine dönesiye kadar tenkit edin.” Beyan buyrula. Cevabı (Hakikati Allah bilir ki, olur): Evet.*
- 2) *Böylece padişahın ülkesinde savaş kudretleri bulunan Müslümanların adil halifemiz ve imamımız Sultan Mehmet Vahdettin Han Hazretlerinin çevresi etrafında toplanıp*

---

¹⁵⁷ Takvim-i Vekayi, No: 3824; Edgar Pech, *Les Alliés et la Turquie*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1925, s. 126. içinde (ed.) Gotthard Jäschke, “Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din”, s. 90.

bunlarla çarpışmak için yapılan davet ve emirlere koşup adı geçen eşkiya ile savaşları vacip olur mu? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.

- 3) *Bu suretle Halife Hazretleri tarafından adı geçen eşkiya ile çarpışmak için tayin olunan askerler çarpışmaktan kaçınır ve firar eylerlerse büyük günaha girip ve asi olup, (bu dünyada şiddetle cezaya ve ahirette acıklı azaplara hak kazanmış olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.*
- 4) *Böylece halifenin askerlerinden olup da eşkiyayı katledenler gazi ve eşkiya tarafından katlananlar şehit ve şefaate nail olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.*
- 5) *Bu suretle eşkiya ile muharebe hakkında çıkarılmış olan padişahın emirlerine itaat etmeyen Müslümanlar asi ve şerren cezalandırılmaya hak kazanmış olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.*

İstanbul hükümetinin Mustafa Kemal'in 11 Mayıs 1920'de uygun davranışlarda bulunmadığı gerekçesiyle ordudan atılıp idama mahkûm edilmesinin ardından, Mustafa Kemal kendisine karşı olan bu tutumu öncelikle sıradan bir bağlılık beyanı ile "düşmanın elinde" bulunan Sultanın böyle bir idam cezasında sorumluluğu olmayacağını söylemiştir.¹⁵⁸ Fakat daha sonra fetva yayınlamanın gerekliliğini görmüş ve şu fetvayı yayınlamıştı¹⁵⁹:

- 1) *Dünyanın nizamının sebebi olan İslam halifesi hazretlerinin Halifelik makamı ve Saltanat yeri olan İstanbul, (Yüce Allah onun hilafetini kıyamet gününe kadar sürdürsün!) müminlerin emirinin (Padişahın) varlığının sebebine aykırı olarak, İslamların düşmanları olan düşman devletler tarafından fiilen işgal edilerek İslam askerleri silahlarından uzaklaştırıp bazıları haksız olarak katl ve Hilafet yerinin korunmasına yarayan bütün istihkâmlar, kale ve diğer harp vasıtaları zapt edilmiş, resmi işleri görmeye ve İslam askerlerini teşhize memur olan Bab-ı Âli ve Harbiye Nezareti'ne el konularak, Halifeyi milletin gerçek menfaatlerini hedef tutan tedbirler almaktan fiilen men ve örfi idare ilan ve Divan-ı Harpler kurmak suretiyle İngiliz kanunlarını tatbik, muhakeme etmek ve cezalandırmak suretiyle Halifenin yargılama hakkına müdahale ve yine yüksek Halifelik makamının maksatlarına aykırı olarak Osmanlı memleketi parçalarından İzmir ve Adana ve Maraş ve Antep ve Urfa bölgelerinde düşmanlar tarafından tecavüz edilerek gayrimüslim tebaa ile birleşip İslamları katliam ve mallarını yağmalamak ve kadınlara tecavüz ve İslam'ın kutsal*

---

¹⁵⁸ Gotthard JÄSCHKE, Agm s. 92.

¹⁵⁹ Agm s. 92.

saydığı hususları tahkir eder olduklarından açıklandığı veçhile hareket ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslam halifesinin kurtarılması için elden gelen gayreti sarfetmek bütün iman sahiplerine farz olur mu? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.

- 2) *Bu suretle meşru haklarını ve halifeliğin gasp edilmiş olan kudretini kurtarmak ve fiilen tecavüze maruz kaldığı zikredilen memleketleri düşmandan temizlemek için mücadele eden ve savaşan İslam halkı şeriatça eşkıya olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Hayır.*
- 3) *Bu suretle düşmanlara karşı açılan kutsal savaşta ölenler şehit, hayatta kalanlar gazi olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.*
- 4) *Bu suretle savaşan ve dini vazifesini yerine getiren İslam halkına karşı düşman tarafını tutarak İslamlar arasında fitne çıkararak silah kullanan Müslümanlar şeriatça günahların en büyüğünü işlemiş ve fesada yönelmiş olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.*
- 5) *Bu suretle düşman devletlerinin zorlamaları ve kandırmalarıyla olaylara ve gerçeklere aykırı olarak çıkarılmış bulunan fetvalar İslam halkı için şeriatça muteber olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Hayır.*

İstanbul'un fetvası tüm ülkede düşman uçakları tarafından dağıtıldığı halde¹⁶⁰, 152 müftünün onayından geçen Ankara fetvasının etkisi şüphesiz daha büyüktü, çünkü halkın milli ve dini duygularına hitap etmekteydi. Bunu dışında Mustafa Kemal Anadolu'daki hocalara talimat vererek, "*halk arasındaki dini duyguları güçlendirmek amacıyla bir dizi vaazlar verilmesini*" istemişti.¹⁶¹

Dolayısıyla Nisan 1920'de açılan Birinci Millet Meclisi'nde Ankara müftüsü tarafından yayınlanan ve Anadolu'daki 152 müftü tarafından onaylanan bu fetvada, Müslümanlar halifeyi esaret altından kurtarmak için ellerinden geleni yapmaya çağırılmışlardı.¹⁶² Öke'ye göre bu durumun ayrıca dış politika boyutu vardı; sömürge bölgelerde yaşayan Müslüman halka Mustafa Kemal'in "*dinsiz bir ittihatçı*" olduğu ve Kuva-yi Milliye'nin padişaha ve hilafete karşı olduğu propagandasını yayan İngilizlere karşı Mustafa Kemal, İslamcılık anlayışını açıkça sergilemek durumunda kalmıştı.¹⁶³

¹⁶⁰ Gotthard JÄSCHKE, Agm s. 94.

¹⁶¹ Gaston Gaillard, Age s. 208.

¹⁶² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 133.

¹⁶³ Mim Kemal Öke, Age s. 46.

Mustafa Kemal, ülkedeki geri kalmışlığın sebebinin din kaynaklı olduğunu düşünmekte, Batılılaşmayı savunmasına ve hilafete karşı çıkmasına rağmen, ülkenin içinde bulunduğu durum gereği dine karşı çıkan bir tutum içerisine girememiştir.¹⁶⁴ Ancak, dini kamusal alandan çıkarma fikri her zaman ön planda olmuştur.¹⁶⁵ Kurtuluş Savaşı yıllarında Fransız gazeteci Maurice Pernot ile yaptığı söyleşide gazetecinin “*Şu halde yeni Türkiye’nin siyasetinde dine aykırı hiçbir eğilim ve mahiyet olmayacak mı?*” sorduğu bu soruya “*Siyasetimizi dine aykırı olmak şöyle dursun din bakımından eksik bile hissediyoruz.*” demiştir. Gazetecinin bu sözü biraz açmasını istediğinde ise “*Türk milleti daha dindar olmalıdır. Yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır. Bizzat hakikate nasıl inaniyorsam buna da öyle inanıyorum. Dinimiz şuura muhalif ilerlemeye engel hiçbir şey ihtiva etmiyor.*” diyerek açıklamıştır.¹⁶⁶ Fakat daha sonra yazdığı Nutuk adlı eserinde gereken cevabı veremediğini belirtmiştir: “*İtiraf edeyim bu suale muhatap olmayı hiç arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lazım gelen cevabın o günkü şeraite göre ağızdan çıkmasını henüz istemiyordum. Efendi gazeteci muhatabımın sualine, “Hükümetin dini olmaz” diyemedim, aksini söyledim. “Vardır efendim. İslam dinidir.”*¹⁶⁷

Milli Mücadele’nin kazanılmasının ardından, hem İstanbul hem de Ankara hükümeti Lozan Barış Konferansı’na davet edildiler. Ancak Mustafa Kemal, İstanbul hükümetiyle birlikte bu konferansa katılmanın padişahın konumunu Ankara hükümeti karşısında güçlendireceği şeklinde öngöründe bulundu ve 1 Kasım 1922’de Büyük Millet Meclisi’nin aldığı bir kararla saltanat ilga edildi.¹⁶⁸

Hilafet kaldırılmadı, daha doğru bir tabirle ifade etmek gerekirse kaldırılmadı çünkü Mustafa Kemal, dini unsurların siyasal değişikliğe karşı tepkilerinin ne düzeyde olacağını kestiremiyordu ve bu tepkiyi de açıkçası göze alamamıştı.¹⁶⁹ Süreci zamana bırakmayı tercih etti. Fakat hilafeti, geçmişle İslam arasında bir bağ olarak görüyordu ve bu bağı koparma konusunda kararlıydı.¹⁷⁰ Çünkü ona göre bu bağ, ulusal devleti kendi sınırlarının dışında ortaya çıkan krizlerle uğraşmak zorunda bırakıyordu.¹⁷¹ Bu durum, Atatürk’e göre hem ulus devletin ruhuna ters düşmekteydi hem de Atatürk, eskiye ait İslami sembollerin bulunması padişah ve

¹⁶⁴ Necmi Uzun, “Türkiye’de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü”, s. 52.

¹⁶⁵ Metin Heper, *Atatürk’te Devlet Düşüncesi, Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Akademi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 219-245.

¹⁶⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 3, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 30.

¹⁶⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 434.

¹⁶⁸ Kemal Karpat, Age s. 137.

¹⁶⁹ Bernard Lewis, Age s. 259.

¹⁷⁰ Age s. 263.

¹⁷¹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 70.

saltanat yanlısı kesimin ülkede belli bir süre sonra güçlenmesine, reform yapmak isteyenlerin programlarına engel teşkil etmesine sebep olur şeklinde düşünmekteydi.¹⁷²

Çok geçmeden Meclis ve Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki muhafazakârlar endişelerini dile getirerek Mustafa Kemal'e açık bir muhalefet göstermeye başladılar. Saltanatın kaldırılışı milli hâkimiyete yönelik bir düzenin normal bir sonucu olarak görüldüğünden İslamcı cepheyi çok fazla tepki göstermeye doğru itmemişti.¹⁷³ Zamanla Mustafa Kemal'in düşünceleri yavaş yavaş açıklığa kavuştukça bu cepheyi karşısında bulması çok zor olmamıştır. Cumhuriyet, dini değerler konusunda farklı görüşlere sahip kesimler arasında geçen tartışmalar esnasında kabul ve ilan edilmiştir. Ancak Cumhuriyetin, meclisin tamsayısı 286 olduğu halde 158 üyenin ittifakı ile kabul edilmesi İslamcıların muhalefetini göstermesi açısından dikkate değerdir.¹⁷⁴

Buradan hareketle İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgali sonucu baskı altında kalan padişah Milli Mücadele karşıtı politikaları desteklemek zorunda kalmış, dini de bu politikalarında manipülatif bir araç olarak kullanmıştır.¹⁷⁵ Bununla birlikte bağımsızlık mücadelesinin baş aktörlerinden olan Mustafa Kemal ise amacına ulaşacağı noktaya kadar halifelik ve padişahlık makamlarına halkın nezdinde olabildiğince dikkat etmeye çalışmış, verilen mücadelenin İslami bir kimlik taşıdığını yapmış olduğu açıklamalarla ve politikalarla defalarca göstermeye çalışmıştır.¹⁷⁶ Hedeflediği noktaya ulaşana kadar gerçek düşüncesini gizlemiş, benzer şekilde o da İstanbul hükümetine karşı dini etkin bir şekilde kullanmıştır.¹⁷⁷ Daha sonrasında hedeflerine ulaştığı andan itibaren Kurtuluş Savaşı yıllarında savunmuş gibi gözüktüğü değerleri terk etmiş, ülke için çok farklı politikaları ve reformları devreye sokmuştur.¹⁷⁸

Şerif Mardin'e göre, *“Bağımsızlık savaşı sırasında mücadelenin sürdürülmesinin, genellikle üzerinde durulmayan bir İslami dayanağı vardır. İstanbul'un dışındaki yörelerde Türkiye'nin toplumsal strüktürünü oluşturan kurumlar içinde vilayet idaresine paralel, fakat halk tabakalarına daha yakın olan İslami kurumlar bu noktada önemli bir rol oynamıştır. Anadolu'da istilaya karşı örgütlenme, birçok yerde din adamları tarafından yürütülmüştür. Din adamlarının Birinci ve İkinci Meclislere temsilci olarak katıldıkları aşikârdır. Cumhuriyet'in laikliğe doğru attığı adımlarla birlikte bu kimselerin kamu işlerindeki rolü azaldı. Bu geri*

---

¹⁷² Age s. 70.

¹⁷³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 139.

¹⁷⁴ Age s. 139.

¹⁷⁵ Gotthard Jäschke, “Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din”, s. 90.

¹⁷⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 30.

¹⁷⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 434.

¹⁷⁸ Feroz Ahmad, Age s. 70.

çekilme, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü. Ancak bu dönemde de Türkiye'de dinin etkisini devam ettiren akımlara rastlanmaktadır. Bundan dolayı dini akımların 1945'ten sonra yeniden canlanmasına "hortlama" demek yanlış olur. Bu ara kesiminde dinin kendini sürdürmesi, üç odak noktasından olmuştur. Bunlardan birine kültür "muhafazakârlığı" denilebilir. İkinci odak noktası tarikatlar; üçüncüsü ise dini modern toplumlarla bağdaştırarak aynı zamanda onu yeniden canlandırmaya çalışan akımlardır."¹⁷⁹ Kurtuluş Savaşı sırasında İslâm'ın etkisi aktarıldığı şekilde gerçekleşmiştir.

VII. Kemalist Laiklik Anlayışının Din-Devlet İlişkisi

Cumhuriyet, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sistemsal ve reformsal anlamda ciddi bir kopuş yaşamıştır. Kemalist devrimin getirdiği yenilikler, bu kopuşu hem siyasal ve kültürel alanda derinleştirmiş, hem de yeni bir tarih, toplum ve devlet oluşturmanın ideolojik altyapısını hazırlamıştır.¹⁸⁰ Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte ortaya çıkan yeni devlet, o güne kadar Osmanlı toplumunu bir arada tutan, fakat milliyetçiliğin bütün dünyaya yayılmasıyla birlikte işlevi zayıflayan İslam dinini siyasal bir güç olarak kullanılmasının önüne geçmiş ve ziyade vicdanlarda toplumsal bir değerden ziyade bireysel bir inanç haline getirmeye çalışmıştır.¹⁸¹ İşte Kemalist laiklik sorunu tam da bu hususta, yani Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan yeni devletin dinsel alanı nasıl düzenlenecek sorusu ile gündeme gelmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde yönetim gücünü elinde bulunduran sorumlular, dinin kitleleri harekete geçirme potansiyelini fark etmişler ve bu yüzden onu kontrol altına alma ihtiyacı hissetmişlerdir.¹⁸²

Modernleşme ve Batılılaşma hareketlerinin başladığı dönemlerden itibaren Türkiye'de laiklik meselesinin imparatorluktan gelen tarihi bir süreci vardır. Bu süreç Türk çağdaşlaşması ve Batılılaşması açısından önemli bir noktada durmaktadır.¹⁸³ Cumhuriyet Türkiye'si Müslüman bir topluma sahip olduğu halde laik bir devlet düzeni kurabilmiş tek ülkedir. Ama ana sorun ortaya çıkan yeni devletin laikliği benimsemiş olmasında yatmamaktadır. Sorun, söz konusu laikliğin Türkiye'de gerçek anlamda işlerlik bulup bulmadığıdır. Yani bu kavram, din ve devlet işlerini hangi ölçüde birbirinden ayırabilmiş, din ve vicdan özgürlüğünü ne kadar sağlayabilmiş,

---

¹⁷⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 28.

¹⁸⁰ M. Zeki Duman, "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 7 Sayı 2, 2010, s. 294.

¹⁸¹ Agm s. 294.

¹⁸² Agm s. 294.

¹⁸³ Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayınları, İstanbul, 1997, s. 62.

dinsel kurumların kendi içlerinde özgürlüğünü hangi doğrultuda tanımlayabilmiş, aynı şekilde devletin dini alanı ne kadar özgür bırakabilmiş olduğuyla alakalıdır.¹⁸⁴

Bütün bu sorulara cevap verebilmek için Cumhuriyet yöneticilerinin, din olgusuna karşı nasıl bir tutum sergilediklerine ve dinsel gerçekliğe nasıl yaklaştığına bakmak gerekir. Zira bu soru aynı zamanda Atatürk'ün ülkeyi laik bir yapı içerisine sokmaya neden ihtiyaç duyduğu meselesine de açıklık getirecektir.¹⁸⁵

Aslında Türkiye'de laiklik, gerekli entelektüel altyapıya sahip olunmadan ve özellikle modern, eleştirel unsurları içerisinde barındıran bir toplumsal sınıf oluşturulmadan devreye sokulmuştur.¹⁸⁶ Yani Avrupa'da her tür gelişme ve ilerlemenin taşıyıcısı ve itici gücü olan burjuva sınıfının Türkiye'de ortaya çıkmamış olmasından dolayı laiklik, sorun üreten bir konu olmaya devam etmiştir.¹⁸⁷

Cumhuriyet rejimini kuran kadroların laiklik algısına bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalandığı ve milliyetçilik akımı sebebiyle ülkenin dört bir tarafında farklı etnik kimliğe sahip kesimlerin bağımsızlıklarını ilan etmeye çalıştığı, Anadolu'nun İtilaf kuvvetleri tarafından işgal altında olduğu bir ortamda ülkeyi kurtarmak isteyen bu kurucu kadronun gözlemlediği noktalar vardı.¹⁸⁸ Onlara göre Anadolu'da yaşayan insanlar dini istismar edenlerin elinde oyuncak olmuş, dini istismar eden bu kişiler sosyal hayatı ve dini kurumları kendi keyfiyetlerine göre düzenlemeye çalışmışlardı. İlerlemeye ve gelişmeye yönelik hiçbir hareketlilik söz konusu değildi.¹⁸⁹ *Nuray Mert'e göre kurucu kadronun sahip olduğu özellikler şunlardan ibaretti: "...Oysa bu karanlık tablo içinde işgal güçlerini yenerek yeni bir devlet kurmanın hayalini/hesabını yapanlar -asker ve sivil bürokrasi-, eğitimlerini Avrupa'da almış, yükselen yeni değerlere -cumhuriyetçilik, milliyetçilik, özgürlük, rasyonalizm, pozitivizm vb.- tanıklık etmiş, teknik ve teknolojik ilerlemeyi görmüş, ekonomik ve politik gelişmenin toplumsal kalkınmanın önkoşulu olduğuna ve ülkenin, ancak modernleşmek ve sanayileşmek suretiyle muasır medeniyet seviyesine yükselebileceğine inanmış kişilerdi.*¹⁹⁰

---

¹⁸⁴ M. Zeki Duman, Agm s. 294.

¹⁸⁵ Agm s. 294.

¹⁸⁶ Mohammed Arkoun, *İslam'ı ve Laikliği Yeniden Düşünmek, Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s. 20-21.

¹⁸⁷ Age s. 22.

¹⁸⁸ Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 57.

¹⁸⁹ Age s. 57.

¹⁹⁰ Age s. 57.

Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün laiklikten yana bir tutum sergilediği söylenebilir. Yani din ve devlet işlerinin ayrılmasından, devletin dinin etkisinden kurtarılmasından, devlet yaşamında, hukuk düzeninde aklın ve bilimin egemen kılınmasından yanaydı. Ona göre devlet düzeni dinin kurallarına değil, aklın kurallarına dayanmalıydı.¹⁹¹ Bu konudaki temel ilkeyi şöyle ifade etmiştir: “Biz, ilhamlarımızı gökten ve gaipten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz. Bizim yolumuzu çizen, içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk ulusu ve bir de uluslar tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir.”¹⁹²

Yine Atatürk'e göre: “Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dini yoktur. Devlet idâmesinde bütün kanunlar, nizamlar ilmin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir. Din telakkisi vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı ulusumuzun muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet âmili görür.” diyerek dinin ve din adamlarının kendi alanlarında etkin olmaları gerektiğini ve devlet işlerine kati bir biçimde müdahale edemeyeceklerini vurgulamaktaydı.¹⁹³

Aydın Yetkin ise şu şekilde düşünmektedir: “Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinde, hızlı toplumsal değişim olgusuna bağlı geleneğe sarılma, değişime tepki gösterme ve geleneksel olana kutsallık yükleyerek onu tartışılmaz kabul edilen dinsel alana çekme eğiliminin doruk noktasına ulaştığı koşullarda, laikleşme sürecinin dinin tutucu yorumlarıyla harmanlanmış güçlü bir ideolojik direnç ile karşılaşmasında etkili olmuş ve Türk Devrimi'nin getirdiği laiklik anlayışının da uygulamada, Batı'dan farklı bir nitelik kazanmasında önemli rol oynamıştır.”¹⁹⁴

Kemalist laiklik anlayışının temel özelliklerini, bu anlayışın ilkelerinin Türkiye'nin dönüşümü bakımından ne ifade ettiğini belli başlı birkaç hususta özetlemek mümkündür:

- Laiklik ilkesi, dini referanslar sonucu ortaya çıkan ümmetçilik anlayışına karşı ulusalcılığın ve ulus-devlet formülünün dayanağını oluşturur. Kemalist laiklik anlayışı doğrultusunda dinsel birlik unsurları yerine çağa uygun bir ulus oluşturma amacına yönelik somutlaştırma söz konusudur.¹⁹⁵ Bu açıdan 1930'lu yıllardan itibaren

¹⁹¹ Aydın Yetkin, “Kemalizm ve Düzenin Laikleştirilmesi: Teorik Bir Bakış”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2013, s. 70.

¹⁹² *Atatürkçülük*, Cilt 1, MEB Yayınları, Hazırlayan Genel Kurmay Başkanlığı, İstanbul, 2001, s. 519.

¹⁹³ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. K Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 56.

¹⁹⁴ Aydın Yetkin, Agm s. 72.

¹⁹⁵ Yunus Nadi, *Dil ve Kültür Temelinde Ulusal Birlik*, Cumhuriyet, N.3815, 26 Aralık 1934 içinde (ed.) Aydın Yetkin, Agm s. 72.

ortaöğretim düzeyinde öğrencilere okutulan ders kitaplarında ve bilhassa Medeni Bilgiler kitabında, ulusçuluk ve dinsel paradoksa yönelik önemli bilgiler bulunmaktaydı.¹⁹⁶ Büyük çapta Atatürk'ün yazdığı yahut telkin ettiği bu metinlerde şu cümleler konuyla ilgisi açısından önem arz etmektedir: “*Türkler İslam dinini (el yazılarında Arap dini) kabul etmeden evvel büyük bir ulus idi. Bu dini kabul ettikten sonra, bu din, Türk ulusunun ulusal bağlarını gevşetti, ulusal hislerini, ulusal heyecanını uyuşturdu. Bu pek tabii idi. Çünkü Muhammed'in kurduğu dinin gayesi, bütün ulusların fevkinde, şamil bir ümmet siyaseti idi.*” Atatürk'ün el yazılarının kitaba konulmayan bir bölümünde, “*Bu Arap fikri, ümmet kelimesi ile ifade olundu.*” dendiikten sonra, “*Türk ulusu, ulusal hissi dini hisle değil, fakat insani hisle yan yana düşünmekten zevk alır.*”¹⁹⁷ diyerek laiklik ile uluslaşma arasındaki sıkı bağa vurgu yapmaktadır.¹⁹⁸

- Laikliğin ulusçulukla ilişkisi bağlamında üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise, ulus egemenliği anlayışının altyapısını oluşturmasıdır. Zira ancak laiklik kavramının bulunmasıyla birlikte siyasal iktidarın kaynağı dinsel olmaktan çıkıp dünyevileşmiş ve ulus egemenliğine dayanan devlet formuna geçişin yolu açılabilmiştir.¹⁹⁹ Bu nedenle, laiklik, ulusçuluğun en önemli aktörü olarak din egemenliğinden ulusal egemenliğe geçişte kilit rol oynamıştır. Laiklik kanalı ile dinsel kimlik yerine ulusal kimlik ön plana çıkarılmıştır.²⁰⁰ Atatürk, uluslaşma ile laikleşme arasındaki bağlantıyı Kurtuluş Savaşı'nın hemen ardından belirterek, ümmetçilikten ulusçuluğa geçişi “*Üç buçuk sene evveline kadar cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi idare ediyorlardı. Üç buçuk senedir tamamen ulus olarak yaşıyoruz.*”²⁰¹ sözleriyle vurguladı ve Cumhuriyet'in ilanından sonra “*Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir.*” diyerek bu durumu somutlaştırdı.²⁰²
- Kemalizm'de laiklik yalnızca, devlet işlerinde dinin etkisini kısıtlama işlevine sahip politik içerikli bir ilke olmamakla birlikte toplumsal bir yaklaşımı da içermektedir.²⁰³ Nitekim Kemalist anlayışta laiklik ifadesiyle kastedilen yalnızca, devlet içinde din ve dünya işleriyle

---

¹⁹⁶ Aydın Yetkin, Agm s. 72.

¹⁹⁷ Bülent Tanör, *Kurtuluş - Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009, s. 247-248.

¹⁹⁸ Tekin Alp, *Cemaat Zihniyeti*, Cumhuriyet, N. 3817, 28 Aralık 1934 içinde (ed.) Aydın Yetkin, Agm s. 72.

¹⁹⁹ Aydın Yetkin, Agm s. 73.

²⁰⁰ Tanör, Age s. 249.

²⁰¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 45.

²⁰² Enver Ziya Karal, *Atatürk ve Devrim*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2003, s. 155.

²⁰³ Emre Kongar, *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 307.

ilgili otoritelerin birbirinden ayrılması olgusu değil,²⁰⁴ aynı zamanda toplumsal yapıyı ilgilendiren eğitimin, ailenin, ekonomik yaşamın, hukukun; hatta görgü kuralları, kıyafet ve benzeri sosyal unsurların değişmez din kurallarından ayrılarak zamanın ve hayatın gerek ve zorunluluklarına göre düzenlenmesidir.²⁰⁵ Bu bakımdan, Cumhuriyet reformlarının getirdiği laiklik ilkesinin mücadele ettiği asıl noktanın, Osmanlı devlet geleneğine hâkim olan teokrasi anlayışının yanı sıra mücadelenin bir diğer tarafını oluşturan unsurun ve yukarıda çerçevesi çizilen anlayışın aksini savunan, kamusal alanların dini değerlere göre yönetilmesini, toplumsal hayatın bu değerlerle tanzim edilmesini öngören İslamcılık ideolojisi olduğu gerçeğini gözden kaçırmamak gerekmektedir.²⁰⁶

- Kemalist laikliğin bir diğer özelliği de, din-devlet ayrılığını iki taraflı birbirine müdahale etmeme olarak algılamamasıdır. Burada din ve devlet iki ayrı özerk alan değildir. Din, devlet işlerine karışamaz, ama devlet din işlerine karışabilir, bunları düzenleyebilir ve denetleyebilir.²⁰⁷ Nitekim Şeyhülislamlığın, hilafetin, Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, dinin akıl, bilim ve devrimin getirdiği değerlerle çelişmeyen yorumlarını ve yönlerini vurgulamak ve bunları topluma, yasa ile oluşturulan kurumsal bir mekanizma olan Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla sunulması, öte yandan, dinsel temelli örgütlenmeleri yani dinsel cemaat, tarikat ve dini referans alan her türlü siyasal örgütün yasaklanması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, dini kıyafetlerin yasaklanması, Türk medeni kanunun çıkarılması, laikliğe ters düşen maddelerin anayasadan çıkarılması, liselerde Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılması, ezanın Türkçe okunması vb. gibi pek çok laik uygulamalar yaşama geçirilmiş bu arada, "*Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasal gayeler esas veya alet maksadıyla cemiyetler teşkili*" suçuna idam cezası verilmesi (Hiyanet-i Vataniye Kanunu, 1920), Takrir-i Sükun Kanunu (1925) ve İstiklal Mahkemeleri, din istismarı yoluyla devlet güvenliğini ihlal ve dini gayelerle siyasi cemiyet kurma suçları (TCK 163- 1926), laikliğe karşı propaganda ve dernekleşme yasağı (TCK 163-1949), din adamlarına siyaset yasağı (TCK 241-242), medeni nikahı koruyucu yaptırımlar (TCK 237), ezan dilinin Türkçeleştirilmesinin cezai yaptırımı (TCK 526) gibi pek çok kanun aracılığı ile hem sosyal yaşamda dinsel egemenliği besleyen kaynakların eylem olanakları kısıtlanmış hem de devlete alternatif güç odaklarının gelişmesi önlenmiştir.²⁰⁸

²⁰⁴ Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik, s. 25.

²⁰⁵ Çetin Özek, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul, 1982, s. 515.

²⁰⁶ Aydın Yetkin, *Agm* s. 74.

²⁰⁷ Tanör, *Age* s. 285.

²⁰⁸ Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955, s. 154-233.

Ülkenin; sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan Avrupa toplumları düzeyine erişebilmesi uğruna Batılılaşmayı gerekli gören bu kadro hareketi, ilk olarak faaliyetlerine Türk toplumunu geriye götürdüklerini düşündükleri ve değişim karşısında direnç gösterdiğini ön gördükleri siyasal İslam'ı ehlileştirmeyle başlamıştır. Çünkü reform hareketini savunan zihniyet, imparatorluğun zayıf düşmesine sebep olan etkenlerin başında din olgusunu görmüştür.²⁰⁹ Ayrıca devletin dine özerklik tanıyıp, bir özgürlük alanı açmasının devletin rejimini tehlike altına sokacağını düşünmekteydiler yani rejimin kurucu kadrosuna göre din kendisine kontrolsüz bir alan bulduğunda rejimi devirebilecek güce erişebilirdi.²¹⁰ Bundan dolayı modern Türkiye'nin kuruluşundan beri din, laik devletin otoritesi altında tutulmaya çalışıldı.²¹¹ Devlet ayrıca dine, her şey gibi modernleştirilmesi gereken bir olgu olarak baktı.²¹² Dinin hurafelerden arındırıldığı takdirde toplumsal ahlâkı ve vicdanları düzenleyecek bir kurum olarak işlev görebileceğine de inandı. Nitekim devrimin ilk yıllarında camilere ayakkabı ile girilmesi, oturma sıralarının konulması, org çalınması, ezanın Türkçeleştirilmesi gibi olaylar dini, seküler bir ideoloji haline getirme ve millileştirme çabalarının bir yansıması olarak görülebilir.²¹³

Cumhuriyet yönetimi, Şer'îye Vekâleti'ni kaldırdıktan sonra yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurmuş, ancak yöneticiler, devlete bağlı bir kurum olmasını istedikleri Diyanet İşlerini, hem devlet tarafından belirlenmiş resmi İslam'ın yayıcısı hem de dini prensiplerin bir kısmını devletin siyasal alanda meşruluk kazanabilmesi adına kullanmıştır.²¹⁴ Bu durum aslında devletin bir türlü çözemediği ve sürekli bir ikileme de karşı karşıya kaldığı laiklik-din sorunsalını gösterir. Zira devlet, bir yanda milletin en önemli referansı olan dini kuralları, kamusal yaşamdan atmaya çalışırken diğer yandan uluslaşma yolunda attığı her adımda dini referanslara ihtiyaç duymuştur.²¹⁵ Zeki Duman'a göre: *"Bu ikilemden dolayı devlet, dini bütünüyle halka bırakmadığı gibi onun kendi içinde özerk bir yapı kazanmasına da izin vermemiş ve bunun yerine laikliği dinselleştirmeye çalışmıştır. Nitekim Kemalizm'le birlikte laiklik; peygamberi, mabedi, kutsal metinleri, ritüelleri ve havarileri olan dünyevi bir inanç sistemine dönüşmüştür."*²¹⁶ Dolayısıyla laiklik toplumsal alanda bir özgürleşme hareketinin

²⁰⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 97.

²¹⁰ Paul Dumont, *Kemalist İdeolojinin Kökenleri Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999, s. 67.

²¹¹ Nilüfer Göle, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 100.

²¹² Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 118.

²¹³ Age s. 119.

²¹⁴ Ahmet İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 113.

²¹⁵ M. Zeki Duman, Agm s. 297.

²¹⁶ Agm s. 297.

değil, devletin kendisini dinden ve dolaylı olarak toplumdan özgürleştirme çabasının taşıyıcısı olmuştur.²¹⁷

Kemalizm'in din politikası, bütünüyle dine karşı cephe almak ve dini pratikleri toplumdan yasaklamak değildi. Onun amacı, İslam'ı siyasal bir güç/araç olma konumundan çıkartmaktı.²¹⁸ Bernard Lewis'in deyiimiyle, “*Kemalizm'in amacı, İslam inancını yok etmek değil, onun kurumsal gücünü yok etmek, dinin ve temsilcilerinin siyasi, toplumsal ve kültürel meselelerdeki iktidarına son verip, bu iktidarı inanç ve ibadet meseleleriyle sınırlamaktı.*”²¹⁹ Yani din artık toplumsal, siyasal, ekonomik, kurumlar ve kurallar üzerinde hâkimiyet kurulması engellenmek istemiş, bu alanları daha çok bilimin ve demokratik sürecin getirdiği anlayışa teslim etmek istenmiştir.²²⁰

Devlet tarafından dine verilen bu form ve biçilen bu rol, dinin; simgesel gücünden arındırılması ve seküler bir ideoloji haline getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu açıdan Cumhuriyet; laikliği, bir düşünce, ifade ve vicdan özgürlüğü olarak değil, kendi isteği doğrultusunda kullanmayı arzuladığı bir araç olarak görmüştür.²²¹ Özellikle tek parti döneminde devlet, dini; millileştirme, sekülerleştirme ve Hıristiyanlığa benzer bir durumu sokmaya çalışmıştır.²²² Nitekim dönemin İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Prof. Dr. Fuat Köprülü başkanlığında kurulan bir ekip, din reformu adı altında birçok yeni düzenlemeler yapma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu düzenlemeler arasında cami ve mabetlere sıraların ve elbiseliklerin konulması, ibadet dilinin Türkçe olması, ayinlerde, dualarda ve hutbelerde Türkçenin kullanılması, mabetlere müzik araçlarının konulması, hutbelerde bilimsel ve iktisadi düşüncelerden ziyade sadece dini konuların konuşulması yer almıştır.²²³

---

²¹⁷ Etyen Mahçupyan, *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet Devlet ve Din*, Yol Yayınları, İstanbul, 1998, s. 91-95.

²¹⁸ Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 33.

²¹⁹ Bernard Lewis, *Age* s. 412.

²²⁰ Özer Ozankaya, *Türkiye'de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınları, İstanbul, 2000, s. 168-169.

²²¹ M. Zeki Duman, *Agm* s. 298.

²²² M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 193.

²²³ Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day*, Holmes-Meier Publisher, New York, 1981, s. 106. içinde (ed.) M. Zeki Duman, *Agm* s. 298

Kemalizm'in dini alanı sekülerize ederek ona yeni bir görev tanımlamak istemesinin diğer bir sebebi de, İslamiyet'i bir karşı-ideoloji olarak görmesi ve bu güçten endişelenmiş olmasıdır.²²⁴ Gerçekten de İslam, o güne kadar Türk toplumunun yapısında zengin sembollere ve düşünme kalıplarına sahip bir hazine gibiydi. İslam, birçok birey için günlük hayatta kurallar ortaya koyan ve hayatı bu kurallara göre şekillendiren, bireylerin kimliklerini ortaya koyan, psikolojik sıkıntılarını düzenlemelerine hizmet eden ve onlara, iletişim, arabuluculuk ve cemaat liderliği gibi vasıflar sunan bir dindi.²²⁵ Kısacası, İslam, benliğin, bireyin ve toplumun ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu.²²⁶

Oysa Cumhuriyet rejiminin oluşturmak için çabaladığı birey, bütün meselelere düşünsel ve mantıksal bir çerçeveden yaklaşan akılcı, geleneklere mesafeli duran bir tiptedir.²²⁷ Nitekim Kemalist felsefenin arka planında ciddi bir rasyonalist-pozitivist varlık anlayışı ve geleneksel ile modern karşıtlığı yatmaktadır.²²⁸ Çünkü pozitivism, Kemalistlere, tarihin dinsel ve metafizik yönünün bittiğini ve gerçek bilgiye, ancak akıl ve bilimle ulaşılabileceğini bu sebepten de dini referanslı unsurların miadını doldurduğu fikrini sunmaktaydı.²²⁹ İttihat ve Terakki dönemine kadar indirgenebilecek olan bu anlayış, yöneticilerde, dinin irrasyonel bir inanç olarak tarihin tozlu sayfalarında kalması, toplumun da bu tür hurafelerden temizlenmesi gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştı.²³⁰ Bundan dolayı Kemalistler, dini; ortaçağa uygun düşen bir yönetim, durgunluğa ve tembelliğe neden olan, Türk halkına zarar veren bir pranga gözüyle baktıkları için dinin hukuki, toplumsal, kültürel ve iktisadi alanlarda hüküm sürmesine tamamıyla son verdi. Onlara göre, laiklik, ilerici, medeni ve milli kalkınma ilkesiydi.²³¹

Bundan dolayı cumhuriyetçi elit tarafından, Anadolu'nun çok çeşitli dini yapısı, hiç tartışılmadan reddedildi ve bu zihin yapısından beslenen yeni kuşaklar da yerel, dini ve farklı etnik yapıları gereksiz kalıntılar olarak gördüler. Böylece merkez, eleştiren bir tavırla çevre karşısında daha kasvetli ve sert bir yüzle ortaya çıkmış oldu.²³² Şerif Mardin'e göre Kemalizm,

---

²²⁴ Binnaz Toprak, *Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Basım Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 309-314.

²²⁵ Binnaz Toprak, *Age* s. 314-317.

²²⁶ Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 248.

²²⁷ Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 53.

²²⁸ Nancy Lindisfarne, *Elhamdülillah Laikiz*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 39.

²²⁹ M. Zeki Duman, *Agm* s. 299.

²³⁰ Andrew Davison, *Age* s. 276.

²³¹ *Age* s. 277.

²³² Şerif Mardin, *Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Derleyen: M. Türköne ve T. Önder, Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 94.

“Kültürün kişilik yaratıcı katında yeni bir anlam yaratmadığı ve yeni bir fonksiyon görmediği için de rakip bir ideoloji rolünü oynayamamıştır. Kemalizm’in Türkiye’de ailelerin çocuklarına intikal ettirdikleri değerleri değiştirmekteki etkisi sathi olmuştur. Çünkü dinin yerine konulmak istenen ideoloji toplum tarafından hemen benimsenmediği gibi uzun bir süre bu konuda direnç göstermiştir.”²³³

Türkiye’de laiklik, din-devlet arasındaki ilişkileri tanzim eden, demokratik hukuk devlet anlayışının veya temel insan hakları noktasında din ve vicdan özgürlüğünü muhafaza altına alan bir ilke olarak doğduğu söylenemez.²³⁴ Laikliğin bu şekilde ortaya çıkamamasının en önemli nedeni, Osmanlı İmparatorluğu’ndan başlayıp Türkiye Cumhuriyeti’ne geçen din-devlet ilişkisinin, Batı Avrupa’daki gibi, birbiriyle mücadele eden iki rakip unsur olarak değil, uyum içerisinde ve bir arada varlıklarını sürdürmeleri olmuştur. Diğer bir deyişle Türkiye’de din, laik bir devlet yönetimine geçilmesine rağmen hiçbir zaman devletin kurumsal yapısından özerk bir hale gelmemiş ve devlet otoritesi dışında bağımsız bir kurum olarak kendisini gösterebilme imkânı da bulamamıştır.²³⁵ Bu durum bir tarafta devletin sorumluluğunda gelişen ve devletin kendisine biçtiği rolün gereklerine göre hareket eden bağımlı bir dini anlayışın oluşmasına, diğer taraftan da din ile devlet arasındaki çatışmanın şiddetlenmesine neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’ndan, erken Cumhuriyete ve oradan da günümüze kadar geçen sürede laiklik; sosyal barışı sağlayan, toplumun bütün kesimlerince benimsenen ve devlet ile din işlerini birbirinden ayıran bir ilke ve değer olmaktan çok, siyasal alanda çatışma ve gerginliklere önyak olan bir ideoloji olarak görülmüştür.²³⁶

Sosyo-kültürel yapıya, yukarıdan aşağı yapılan müdahaleler aracılığıyla biçim verme anlayışı, önemli sorunları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, 1928’deki alfabe değişikliği, sosyal-kültürel yaşamda ciddi sıkıntılara sebebiyet vermiştir.²³⁷ Bu değişiklikte birlikte toplumun geçmişle olan bağları kesilmek istenmiş, bu da neredeyse toplumun tamamında hafıza kaybına neden olmuştur. Başka bir ifadeyle, toplumun kendi tarihine ve kültürel sermayesine yabancı kalmasına neden olmuştur. Tekke, zaviye ve türbeler konusundaki yasaklamalar da, dini ibadet özgürlüklerini kısıtlamış ve dinin sivil toplum üzerindeki etkisini daraltmıştır.²³⁸

---

²³³ Şerif Mardin, *Din ve ideoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 149.

²³⁴ M. Zeki Duman, *Agm* s. 300.

²³⁵ M. Zeki Duman, *Agm* s. 301

²³⁶ *Agm* s. 301.

²³⁷ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 168.

²³⁸ Hakan Mertcan, “Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Laiklik”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, Cilt 1, Ankara, 2008, s. 319-320.

Cumhuriyetin ilk yıllarında pozitivist bir anlayış hâkim kılındı. Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak dinin etkisi toplum ve devlet kurumları üzerinden kaldırıldı. Aynı zamanda din rejim için bir tehdit unsuru olarak algılandı ve bu yüzden dine özerklik hakkı tanınmayıp, sürekli devlet mekanizması tarafından kontrol altında tutuldu.²³⁹ Cumhuriyet'in uyguladığı din politikaları toplumun bazı kesimleri tarafından eleştirilmiş, dini etkisini kaldıracak reformlar bu kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de laiklik sorununun siyasal temelleri, tarihsel olduğu kadar sosyolojik bir özellik de gösterir.²⁴⁰

---

²³⁹ M. Zeki Duman, Agm s. 301.

²⁴⁰ Agm s. 302.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK SİYASAL HAYATINDA DİN-DEVLET İLİŞKİSİ VE İSLAM'IN MANİPÜLASYONU

I. Çok Partili Hayata Geçişle Beraber Kemalist Laiklik Anlayışına Getirilen Tavizler

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu tarihten 1945'li yıllara kadar ülke yönetimini tek başına elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), bu süre zarfında ülkeyi laikleştirme konusunda oldukça önemli adımlar atmış ve bu adımlar atılırken kararlılıkla ilerlemeye çalışmış, dini değerleri muhafaza etmeye çalışan çevrelere hiçbir şekilde taviz vermemiştir. Bir başka biçimde anlatılacak olursa adı geçen tarihi aralıkta CHP tarafından “militan laiklik” anlayışı benimsenmiş ve uygulanmıştır.²⁴¹ Tek parti yönetimi boyunca iktidara gelebilmek için halkın oylarına gereksinim duyulmaması, bu şekilde bir din siyaseti uygulamaya götüren sebep olabilir.²⁴² Fakat tek partili yönetim biçiminin son bularak çok partili hayata geçiş sonucunda, CHP halkın oylarına ihtiyaç duymaya başlamış, dolayısıyla yürüttüğü din siyasetinden tavizler vermeye başlamıştır. Bu tavizler, ülke bünyesinde alt yapısı bulunan dini düşüncelerin ve akımların tekrardan ortaya çıkmasına giden yolu açmıştır.²⁴³ Muhafazakâr kesimin tekrardan görünür hale gelmesi siyasi partilerin programlarını da belirleyen temel unsurlardan birisi haline gelmiştir. Nitekim 1945 Temmuz ayından, 14 Mayıs 1950 tarihine kadar yeni kurulan yirmi dört siyasal partinin büyük çoğunluğu, programlarında din, gelenek ve laiklik konularına yer vermiş; hatta bu yeni kurulan partilerin belirli bir kısmı, muhafazakâr çevrenin temsilcisi olmuştur. Bu partiler genel itibarıyla şunlardır: Çiftçi ve Köylü Partisi, Milli Kalkınma Partisi, Sosyal Adalet Partisi, Arıtma ve Koruma Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi, Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi.²⁴⁴

Bahsedilen partilerin programlarında din, gelenek ve laiklik gibi unsurlara yer ayırması, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde dinin partiler için önem arz eden bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.²⁴⁵ CHP de, diğer partilerin ortaya koyduğu programlardan dolayı, din siyasetinde kısmi değişikliklere gitme ihtiyacı hissetmiştir. CHP'yi din siyasetinde değişiklikler yapmaya

---

²⁴¹ Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s. 81.

²⁴² Sabahattin Nal, “Demokrat Parti'nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 60, Sayı 3, Ankara, 2005, s. 138.

²⁴³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, s. 177-178.

²⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)*, s. 638-737.

²⁴⁵ Sabahattin Nal, Agm s. 138.

iten diğer bir neden ise, 21 Temmuz 1946'da yapılan ilk çok partili seçimde büyük bir oy kaybı yaşamış olmasıdır.²⁴⁶

Cumhuriyet'in ilk yıllarında din alanında yapılan reformlara karşı yeni reform önerileri CHP'nin parti içerisinde değişik milletvekilleri tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Dünya işleriyle din işlerinin tamamen ayrı olduğu bir düzende Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılması, ibadetlerin Türkçe yapılması, cübbe, sarık gibi dinsel kıyafetlerin yasaklanması, ibadet usul ve zamanlarının yeniden düzenlenmesi gibi fikirler üzerine parti içerisinde karşıt görüşler ortaya çıkmıştır.²⁴⁷ Karşı görüştekilere göre, din işlerini devletin yeni baştan ele alarak müdahale etmesi doğru değildir, inanç (itikat) ve uygulamaya (amel) ilişkin konuların devlet tarafından düzenlenmesi dine müdahale anlamına gelmektedir, dinde reform çalışmalarını desteklemekle birlikte, bunun bir ıslahat olarak değil, bir kültür işi olarak görülmesi daha uygundur.²⁴⁸

Anlaşıldığı üzere, iki grup dinde reform hususunda ortak noktada buluşabiliyor; fakat yaklaşım konusunda ayrılığa düşüyorlardı. İlk grup, reformun iktidar eliyle gerçekleştirilmesi gerektiğini düşünürken; diğer grup ise müdahale etmeksizin doğal süreçle gerçekleşmesi taraftarıydı.²⁴⁹ Laikliğe doğrudan karşı çıkmayan gelenekçiler, gerçek laikliğe aykırı buldukları ve sert olduğunu düşündükleri reformları hafifletmek, laikliği uygun bir biçimde uygulamak gerektiğini düşünüyorlardı. Gelenekçilere göre, başarılı uluslar aynı zamanda dini gücü dikkate alan uluslardır. İnsanlar arasındaki dayanışmayı da ancak dinle sağlamak mümkündür. CHP'nin Yedinci Kurultay'ında farklı görüşler CHP'nin daha sonra izleyeceği politikalarda kendisini göstermeye başlamıştır.²⁵⁰

Bu doğrultuda gelenekçilere izlenmesi gereken temel siyasetin şöyle olması gerekmektedir: ülkemizde laiklik yanlış anlaşılmış ve yanlış uygulanmıştır, Diyanet İşleri Başkanlığı kaldırılmalıdır, din, ruhsal bir gıdadır. Bundan dolayı yeni nesil, dinsel bakımdan iyi yetiştirilmelidir. Bunun için de okullara din dersleri konulmalı, üniversitelerde bilimsel yöntemlerle din eğitimi yapılmalıdır.²⁵¹ Ayrıca bu kurultayda CHP, DP ile rekabete girebilmek

---

²⁴⁶ Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1968, s. 164.

²⁴⁷ Tarık Zafer Tunaya, Age s. 181.

²⁴⁸ Age s.181-182.

²⁴⁹ Sabahattin Nal, Agm s. 139.

²⁵⁰ *Cumhuriyet Hak Partisi Yedinci Kurultay Tutanağı*, Cilt 5, Ankara, 1948, s. 449. içinde (ed)

Sabahattin Nal, *Demokrat Parti'nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti*, s. 139.

²⁵¹ Age s. 445-462. içinde (ed.) Sabahattin Nal, Agm s. 139.

adına devletçiliğin yanı sıra laikliğin de liberalleştirilmesi gerektiği konusunda karar kılmıştır.²⁵²

CHP'nin din siyaseti çerçevesinde en önemli konuyu oluşturan din eğitimi, adı geçen kurultaydan sonra da tartışılmaya devam etmiştir. Aslında bu konu, 1947 Kurultayı'ndan önce basında; hatta TBMM'de tartışılmıştı. Örneğin; 24 Aralık 1946'da TBMM'de yapılan oturumda, CHP'li birçok üye din eğitiminin lehinde konuşmuş, dönemin Başbakanı Recep Peker bunların isteklerini reddetmiştir.²⁵³ Bununla birlikte, zamanın otoriter Türkiye'sinde din eğitimi konusunda böyle bir tartışmanın yapılmış olması bile önemliydi ve bu konuda yapılacak değişikliklerin habercisiydi. Beklenen değişiklik, 1949 yılında ilkokullara seçmeli din dersleri konulması kararıyla gerçekleşmiştir.²⁵⁴

CHP'nin din siyasetinin değişmesi sonucunda, Milli Eğitim Bakanlığı 1949 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. Maddesine dayanarak, din adamlarının kültürel seviyesini yükseltmek amacıyla on il merkezinde kurslar düzenlemeye karar vermiştir.²⁵⁵ Ayrıca Şemsettin Günaltay'ın başbakan olduğu dönem, 7 Ocak 1949'da, İlahiyat Fakültesi açılmıştır.²⁵⁶ Fakültenin açılmasında halkın taleplerinin etkili olduğu, dönemin Milli Eğitim Bakan olan Tahsin Banguoğlu'nun söylediklerinden anlaşılmaktadır: "*İlahiyat Fakültesi kurulması arzusu memleketçe, muhtelif parti gruplarınca izhar edilmiş, yüksek heyetinizce benimsenmiş bir fikirdir. Bu arzuya uyarak ilk defa Ankara Üniversitemiz bir İlahiyat Fakültesi açmak kararı alınmıştır.*"²⁵⁷ Yine muhafazakâr kesimden gelen istekler üzerine, 1925 tarih ve 677 sayılı Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına ilişkin Kanununun 1. Maddesi, 1 Mart 1950'de, 5566 sayılı yasa ile değiştirilmiş ve bu yasa üzerinden hareketle hazırlanan kararname neticesinde de 19 türbenin açılmasına karar verilmiştir.²⁵⁸

Bu arada CHP'nin liberalleşen laiklik anlayışıyla paralel doğrultuda, ülkede dinsel anlamda hareketlilik başlamış, camiye giden kişilerin sayısında artış yaşanmış; hatta hükümetin döviz

---

²⁵² Mete Tunçay, *Din Devlet İlişkileri Laiklik*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 572.

²⁵³ Sabahattin Nal, *Age* s. 140.

²⁵⁴ Bernard Lewis, *Age* s. 413.

²⁵⁵ İsmail Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1966, s. 29. içinde (ed.) Sabahattin Nal, *Age* s. 141.

²⁵⁶ *Age* s. 25.

²⁵⁷ *Age* s. 29.

²⁵⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Age* s. 202.

vermemesine karşın 1950’de hacca gidenlerin sayısı dokuz bine ulaşmış, cumhuriyet dönemi boyunca gizlice yaşamaya devam eden tarikatlar yeniden canlanmaya başlamıştı.²⁵⁹

Yukarıda verilen örnekler sonucunda çok partili siyasal hayata geçişle birlikte CHP’nin laiklikten, kuruluş yılında başlayan radikal reformlardan tavizler vermeye başladığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, devrimlerden taviz verme sürecinin CHP ile başladığını söylemek yanlış olmaz.²⁶⁰

İkinci Dünya Savaşı’nın değişen dünya koşulları Türkiye’yi de etkilemiş ve toplumsal kesimlerde gözle görülür bir hareketlilik ortaya çıkmıştır. Belirli bir noktaya ulaşmış olan ticaret ve tarım burjuvazisi artık tek parti yönetiminden hoşnut değildi. Varlık vergisi ve toprak reformu neticesinde, bu kesim demokratik taleplerini artırmaya başlamış, değişen dünya şartlarının da baskısıyla çok partili siyasal hayata geçilmiştir.²⁶¹

Yaşanan bu gelişmeler doğrultusunda, 7 Ocak 1946’da, Demokrat Parti (DP) kuruldu. Partinin programında genel hatlarıyla demokratik söylemlerin ve liberal düşüncelerin hâkim olduğu söylenebilir. Ayrıca serbest seçim, dinin siyasete alet edilmemesi, özel girişime önem verilmesi, sendikaların kurulmasının özendirilmesi partinin programının ana hatlarını oluşturmaktaydı.²⁶² Öte taraftan, altı ilkeye yer verilmek suretiyle, Atatürk’ün ortaya koyduğu temel yaklaşımlara da bağlılık gösterilmiş oluyordu. Gerek ekonomik açıdan; gerek kişisel hak ve özgürlükler açısından DP’nin programı, CHP’nin programına göre nispeten daha liberal görünse de, ilk başlarda CHP’den çok farklı bir partinin kurulmadığı izlenimini yaratmıştı.²⁶³ Ancak partinin kuruluşunun üzerinden çok fazla süre geçmeden, 1949 yılında toplanan parti kurultayında, muhafazakâr düşünceler kendisini göstermeye başladı. Bu gelişmeler üzerine DP Genel Başkanı Celal Bayar, bir açıklama yapma ihtiyacı içerisinde girmiş ve parti olarak laiklikle dine saygı kavramlarını birleştirdiklerini, dinin siyasete alet edilmesine karşı olduklarını belirterek din-siyaset ilişkisi hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Nizamnamemize göre din hürriyeti diğer hürriyetler gibi mukaddestir. Vatandaş dilediği dini seçmekte ve bunun gereklerini yerine getirmekte serbesttir. Bu prensibin tatbiki konulması şekli, zamanı geldiğinde düşünülecektir. DP’nin memlekete getirdiği ciddi hürriyet havasının

---

²⁵⁹ Bernard Lewis, Age s. 414-417.

²⁶⁰ Sabahattin Nal, Agm s. 142.

²⁶¹ Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1971, s. 87.

²⁶² Cem Eroğul, Age s. 13.

²⁶³ Çağlar Kırçak, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik 1950-1990*, Bilar Yayınları, Ankara, 1989, s. 337-338

*ortaya koyduğu bir mecburiyet olarak iktidar, din meselesi ve dini tedrisat etrafında birtakım müzakereler için teşebbüsler yapmış ve meseleyi meclis kürsüsüne getirmiştir.”*²⁶⁴

Çok partili yaşama geçilmesinin ardından CHP'nin laiklik altında izlediği politikalar da eleştirilmeye başlanmıştı. Dönemin muhafazakâr çizgiye sahip dergilerinden olan Sebilürreşad ve Selamet dergilerinde CHP'nin uyguladığı laiklik siyasetine itirazlar ortaya çıkıyordu.²⁶⁵ Bu dergide yazanlara göre, bugünkü haliyle Türkiye dinsel bakımdan perişandır, din adamı kıtlığı söz konusudur ve yine bu kesime göre laiklik dini yadsımak değildir, laik ülkelerde de din eğitimi veren fakülteler bulunmaktadır.²⁶⁶ Bu dönemde, muhafazakâr çevrenin en etkili yazarlarından birisi olan Sebilürreşad'ın sahibi ve başyazarı Eşref Edib, CHP'nin dinin toplum üzerindeki etkisini anlamadığını savunmuş, din derslerine yeterli önemin verilmemesi yüzünden ulusal vicdanın göz ardı edildiğini belirtmiş, bilerek veya bilmeyerek komünizmin ilkelerine hizmet edildiğini ortaya atmış, atalarımızın din ve dünya işleri arasında kurduğu düzenin bozulduğunu söylemiş, laiklik adı altında manevi duyguların zayıflatıldığını vurgulamış ve bu durumun da siyasi irtica olduğunu ileri sürmüştür.²⁶⁷

Muhafazakâr çevrelere göre DP, dinsel konularda CHP ile kıyaslandığında daha özgürlükçü bir tavırdan yana görünse de, uygulayacağı din siyaseti üzerinde henüz bir kesinlik yoktu.²⁶⁸ Eşref Edib'e göre halk, en çok DP ile CHP'nin din siyaseti arasındaki farkı bilmek istiyordu. Ayrıca yazara göre, halkın DP'nin din siyasetine yönelik cevaplanması gereken soruları şunlardan ibaretti: “*Müslümanlar DP döneminde peygamberin dilinde ibadet edebilecekler mi? Diyanet İşleri Başkanlığı devlete bağlı bir kurum olmaya devam edecek mi? Din eğitimi ne olacak?*”²⁶⁹ Yazar, bunları sorduktan sonra, Bayar'ın bu konularda sustuğunu, partisinin din siyasetini halk kitleleri önünde dile getirmese bile; gazetelerinde, broşürlerinde, TBMM kürsüsünde açıklayabileceğini belirtiyor ve bir parti liderinin en önemli görevinin partisinin din siyasetini açıklamak olduğunu ileri sürüyordu.²⁷⁰

²⁶⁴ Nazmi Sevgen, *Celal Bayar Diyor Ki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1951, s. 216.

²⁶⁵ Çetin Özek, *Age* s. 166.

²⁶⁶ Hamdullah Suphi Tanrıöver, Türkiye'de Din Meselesi, *Selamet Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 20, Ankara, 1947, s. 3-5.

²⁶⁷ Eşref Edib, “Yirmi Yıl Süren Komünizm Umdeleri”, *Sebilürreşad Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 17, İstanbul, 1948, s.264. içinde (ed.) Sabahattin Nal, Agm s. 143.

²⁶⁸ Sabahattin Nal, Agm s. 144.

²⁶⁹ Eşref Edib, “Demokrat Partinin Din Siyaseti Henüz Tamamıyla Aydınlanmış Değildir”, *Sebilürreşad Dergisi*, Cilt 2 Sayı: 27, İstanbul, 1948, s. 27-28. içinde (ed.) Sabahattin Nal, Agm s. 144.

²⁷⁰ Eşref Edib, Agm s. 27-28.

Celal Bayar ilk başka olmak üzere partinin diğer sorumluları din konusundaki görüşlerini iktidara gelinceye kadar açığa çıkarmamışlardır. Bu durumun temel nedeni ise, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın laiklikten tavizler verdikleri gerekçesiyle kapatılmalarına, DP'nin kurucularının bizzat şahit olmasıdır.²⁷¹ DP'nin kuruluşu sırasında, Celal Bayar İsmet İnönü'ye dini unsurları siyasette kullanmayacakları konusunda da güvence sunmuştur.²⁷²

Demokrat Parti'nin seçim zaferi sonrasında Bayar tarafından başbakanlığa atanan Menderes, hükümet programını okurken, Atatürk devrimlerine ilişkin yaklaşımlarını, din siyasetlerini *“Seçim beyannamemizde yazıldığı üzere millete mal olmuş inkılaplarımızı mahfuz tutacağız.”*²⁷³ sözleriyle ortaya koyuyordu. Bir başka ifadeyle başbakana göre, *“millete mal olmuş devrimler”* korunacak, *“millete mal olmamış devrimler”* üzerinde ise ısrar edilmeyecekti. Böylece DP tarafından Atatürk devrimleri iki kısma ayrılıyor ve halkın kabul etmediği devrimler konusunda ısrarcı olunmayacağı ifade ediliyordu.²⁷⁴

Menderes yine aynı konuşmasında aslında esas tehlikenin sol düşünce akımları olduğu ve bu düşüncelerin tamamen ortadan kaldırılması için yasal düzenlemelerin yapılacağını belirtiyordu.²⁷⁵ Adı geçen akımın, irtica ve ırkçılığı kendisini maskeleyerek için kullandığını belirten Menderes, bunun düşünce özgürlüğü bağlamında ele alınamayacağını, bu tür bir yaklaşımın gaflet olacağını, sola kesinlikle hoşgörü gösterilmeyeceğini açıklayarak irtica konusunda şunları söylüyordu:

*“İrticacı tahrike asla müsaade etmemekle birlikte din ve vicdan hürriyetlerinin icaplarına riayet edeceğiz. Hakiki laikliğin manasını biz böyle anlamaktayız... Hakiki laikliği dinin devlet siyaseti ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması şeklinde anlıyoruz. Bu itibarla gerek din dersleri meselesinde gerekse din adamları yetiştirecek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icap eden tedbirleri suretle ittihaz etmek kararındayız.”*²⁷⁶

---

²⁷¹ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP'nin Altın Yılları 1950 – 1954*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 48.

²⁷² Age s. 49.

²⁷³ Nuran Aktürk, *Hükümetler ve Programları 1920-1960*, TBMM Basımevi, Ankara, 1988, s. 161.

²⁷⁴ Çetin Özek, Age s. 169.

²⁷⁵ Sabahattin Nal, Agm s. 147.

²⁷⁶ Nuran Aktürk, Age s. 162.

Konuşmasının devamında, manevi değerlerle yetiştirilmemiş gençliğin bilim ve teknikle donatılsa da, özgür ve bağımsız bir ülke için güvence oluşturamayacağını ileri süren Menderes; bundan dolayı gençliğin manevi değerlerle yetiştirileceğini belirtiyordu.²⁷⁷

Bu açıklamalar yönünde Menderes, Eşref Edib'in "*Demokrat Partinin Din Siyaseti Henüz Tamamıyla Aydınlanmış Değildir*" adlı yazısına açıktan açığa cevap veriyor, "*DP'nin din siyaseti sizin isteğiniz doğrultusunda olacaktır.*" biçiminde yanıt veriyordu.²⁷⁸

Hükümet programının TBMM'de okunmasından on sekiz gün sonra, 16 Haziran 1950'de, 5666 sayılı yasa ile 2 Haziran 1941'de çıkarılan 4505 sayılı, ezanın Türkiye'de Türkçe okunacağını düzenleyen yasa kaldırıldı. Söz konusu yasaya ilişkin tasarı, Menderes Hükümeti'nin TBMM'ye sunduğu ilk tasarı olması bakımından dikkat çekicidir. Çünkü DP böylece, önceliğinin ne olduğunu ortaya koymuş oluyordu.²⁷⁹

14 Mayıs 1950 seçimleri öncesinde Arapça ezan, seçmenlerce DP'lilere en çok duyurulan istekler arasında yer alıyordu. Bu isteği olumlu karşılamak, en çok oy kazandıracak seçim vaatlerinden biriydi. Ancak Terakkiperver Cumhuriyet ve Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübeleri, DP'lilerin bu konuda açıkça olumlu bir tutum sergilemesini engellemiş, ihtiyatlı davranmalarına sebep olmuştur.²⁸⁰

Arapça ezan TBMM'de konuşulurken, CHP öncekinin aksine farklı bir tutum sergilemiştir. Ezan tasarısı mecliste konuşulurken CHP adına konuşan Cemal Reşit Eyüboğlu şu değerlendirmeyi yapıyordu:

*"Memlekette milli devlet ve milli şuur politikası cumhuriyetle kurulmuş ve CHP bu politikayı takip etmiştir. Bu politika icabı olarak ezan meselesi de bir dil meselesi ve milli şuur meselesi telakki edilmiştir. Milli devlet politikası mümkün olan her yerde Türkçe'nin kullanılmasını emreder. Türk vatanında ibadete çağırmanın da öz dilimizle olmasını bu bakımdan daima tercih ettik. Türkçe ezan, Arapça ezan mevzuu üzerinde bir politika münakaşası açmaya taraftar değiliz. Milli şuurun bu konuyu halledeceğine güvenerek, Arapça ezan meselesinin ceza konusu olmaktan çıkarılmasına aleyhte olmayacağız."*²⁸¹

---

²⁷⁷ Nuran Aktürk, Age s. 176.

²⁷⁸ Sabahattin Nal, Agm s. 148.

²⁷⁹ Bernard Lewis, Age s. 411

²⁸⁰ Sabahattin Nal, Agm s. 148.

²⁸¹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Cilt:1, Düstur IX, Ankara, 1950, s. 181. içinde (ed.) Sabahattin Nal, Agm s. 151.

Eyüboğlu'nun bu sözleri, CHP'nin daha önceki fikirleriyle tutarlılık göstermemektedir. CHP öncesinde ezan konusunda halkın talebini dikkate almayı, Atatürkçülükten ödün vermek olarak değerlendirdiğinden, seçim kaybetme pahasına da olsa bu konuda taviz vermeye yanaşmamıştı. Fakat sonrasında DP'ye karşı mücadele edebilmek için tutumlarında önemli değişikliklere gitmiş, tavizler vermek durumunda kalmıştır.²⁸²

Ezan üzerindeki Arapça yasağının kaldırılmasının toplumda derin yankılar uyandırdığını söylemek mümkündür.²⁸³ O güne kadar sessizliğini koruyan mollalar, DP tarafından verilen bu kararı tekbir sesleriyle karşılamışlar ve Menderes'e hayır duası etmişlerdir. DP'nin sert Kemalist laiklikten yana verdiği taviz, muhafazakâr çevreleri cesaretlendiriyor, imamlar ve vaizler aldıkları bu cesaret ve destekle siyasal içerikli vaazlar vermeye başlıyorlardı.²⁸⁴

1948-49 öğretim yılından itibaren, CHP'nin değişen din siyaseti çerçevesinde ilkokullara seçmeli din dersleri konuldu. Program dışı okutulan bu dersler, 1950-51 öğretim yılından itibaren seçmeli olmakla birlikte programa dâhil edildi. 1951-52 ders yılından itibaren de öğretmen okullarının ikinci devrelerinin bir ve ikinci sınıflarına haftada birer saat olmak üzere zorunlu din dersleri konuldu.²⁸⁵ Bu derslere halkın büyük ilgi gösterdiği görüldü. Nitekim 1949-50 öğretim yılında ilkokulların dört ve beşinci sınıflarında okuyan 414.477 öğrenciden din dersini almayanların sayısı 2797 Müslüman ve 3002 gayri Müslim olmak üzere toplam 5799'du.²⁸⁶ Bu sayının toplam öğrenci sayısına oranı % 1 civarındaydı. 1951-52 ders yılında ise bu dersi yalnızca 3035 kişi almak istemedi. Bunların oranı ise % 0,7 idi.²⁸⁷

Halkın din derslerine gösterdiği ilgiyi, Howard A. Reed'in belirttikleri de çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır:

“İşte bu din dersleri, halktan bilhassa köylü vatandaşlardan derhal muazzam bir alaka gördü. Hâlbuki daha evvel aynı köylerde, ne öğretmenlerin gayreti, ne jandarmanın dipçiği, ne de kanuni mecburiyetler birçok öğrenciyi, bhusus kız talebeleri okula sokmaya muvaffak olamamıştı. Nihayet 1953 yılında öğretmenleri verdikleri raporlarda bütün Türkiye köylerinde öğrencilerin okula devamındaki artışı sağlayan en büyük amilin, ilkokullarda tekrar

---

²⁸² Sabahattin Nal, Agm s. 152.

²⁸³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968, s. 68.

²⁸⁴ Age s. 68-69.

²⁸⁵ Süleyman Hayri Bolay ve Mümtaz'er Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 167

²⁸⁶ İsmail Parmaksızoğlu, Age s. 30.

²⁸⁷ Age s. 30.

okutulmaya başlanan din dersleri olduğunu ortaya koydu. Bu hususu bana, 1954 senesinde çeşitli köylerde yaptığım görüşmelerde birçok öğrenci velisi ile öğrenciler de ifade ettiler.”²⁸⁸

1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi gereğince, yirmi dokuz İmam Hatip Mektebi açılmış, bu okulların sayısı 1925'te yirmi altıya, 1926'da yirmiye, 1928-30 yılları arasında ikiye düşmüş, 1930'da ise tümü kapatılmıştır.²⁸⁹ Söz konusu okulların kapatılmasıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı'na eleman yetiştirecek bir kurum da kalmamış oluyordu. Oysa din adamına olan gereksinim toplumsal bir gerçektir ve bu alandaki boşluğu Nurcular, Ticaniler, Nakşibendiler gibi tarikatlar dolduruyordu.²⁹⁰

1949 yılında on il merkezinde on ay süreli imam-hatip kursları açılmıştı. DP döneminde bu kurslar, birinci devresi dört, ikinci devresi üç yıl olan yedi yıllık İmam Hatip Okullarına dönüştürülmüş ve sayıları 1951 yılında yediye ulaşmıştı. Bu okullar halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış, parasal olarak desteklenmiş, binaları yaptırılmış, çeşitli gereksinimleri karşılanmıştır.²⁹¹

DP döneminde muhafazakâr çevreleri memnun eden uygulamalardan biri de radyoda Kur'an okutulmasıdır. Bu uygulama, söz konusu çevrelerce büyük bir sevinçle karşılanmış ve “hayırlı başarı” diye nitelendirilmiştir.²⁹² Bu olayın ardından Sebilürreşad dergisinde yazılanlara göre, Atatürk inkılabı elden gidiyor diye yaygara koparmanın, her konuda Atatürk inkılabını ileri sürmenin yanlış olduğu vurgulanıyordu.²⁹³ Derginin yaptığı değerlendirmelere göre, ulusun talebi her şeyin üstündedir, Atatürk'ün ulusun taleplerine aykırı olarak yaptığı şeyler varsa, ulus onları düzeltme kararını da verebilir.²⁹⁴ Sabahattin Nal'ın aktardığına göre: “*Din üzerindeki diğer baskıların da TBMM ve hükümet tarafından kaldırılacağından emin olan dergi, halkın yapılanların değerini bilmesi gerektiğini vurguluyordu.*”²⁹⁵

Hacca gideceklere döviz tahsis edilmesi, CHP'nin değişen din siyaseti sonucu olarak, ilk defa 1949 yılında gündeme gelmiş; fakat gerçeğe dönüşmemiştir.²⁹⁶ Döviz tahsis edilmemesine

---

²⁸⁸ Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 142.

²⁸⁹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1977, s. 2115.

²⁹⁰ İsmet Parmaksızoğlu, Age s. 28.

²⁹¹ Süleyman Hayri Bolay ve Mümtaz'er Türköne, Age s. 135.

²⁹² Sabahattin Nal, Agm s. 160.

²⁹³ Sebilürreşad Dergisi, Cilt:4, Sayı: 83, İstanbul, 1951, s. 126-127. içinde (ed.) Sabahattin Nal, Agm s. 160.

²⁹⁴ Sabahattin Nal, Agm s. 160

²⁹⁵ Agm s. 160.

²⁹⁶ Tarık Zafer Tunaya, Age s. 201.

karşın 1950'de hacca gidenlerin sayısı dokuz bine ulaşmıştı. Zaten gündemde olan bu konuyu Menderes hükümeti, muhafazakâr kesimin beklentisi doğrultusunda sonuçlandırmıştır. Bu gelişmeyi “*Hacılarımıza müjde! Bütün ihtiyaçları, istirahatleri temin edecek tedbirler alınmıştır.*” şeklinde veren Sebilürreşad, bir zamanlar hacca gitmenin yasak olduğu üzerinde vurgu yaparak hükümetin kararını övüyordu.²⁹⁷

Sonuç olarak, çok partili siyasal hayata geçişle partiler arasında artan rekabet kitlelerin önemini ortaya koymaya başladı. Bu bağlamda DP, İslam'ı ve geleneksel kırsal değerleri meşru hale getirerek çevrenin desteğini almak için çabalamıştır.²⁹⁸ Nitekim 16 Haziran 1950'de, meclis kararıyla, ezan duasının yeniden Arapça olarak okunmaya başlanması, din derslerinin ilk ve orta dereceli okulların öğretim programlarına yeniden dâhil edilmesi; radyodan dini yayınlara başlanması, imam hatip okullarının yeniden eğitim öğretime başlaması ve sayılarının artırılması, cami yapımında artış görülmesi ve Kur'an kurslarının yaygınlaştırılması gibi dini hayatı ilgilendiren yeni düzenlemelere, DP Dönemi'nde ağırlık verildiği gözükmektedir.²⁹⁹

Şüphesiz, İslamcı-muhafazakâr kitle, DP'yi kendisine çok yakın hissetmiş ve bu partiyi CHP'nin yerine geçebilecek tek alternatif olarak gördükleri için partiden beklentileri oldukça fazla olmuştur.³⁰⁰ CHP'ye karşı iktidar mücadelesinde avantaj sağlayan bu kitlenin desteği DP tarafından fark edilmiş ve hoş görüyle yaklaşmıştır. Fakat DP bu kitlenin isteklerini sınırlandırmayı bilmiş, rejimin ana hatlarına dokunulmasına izin vermemiştir.³⁰¹ DP'nin ülkeyi sosyal, kültürel ve siyasal açıdan bir İslam devletine dönüştürme gibi gayesi hiç olmamıştır. Parti yöneticilerinin devletin rejiminin din temelinde olması için yeniden örgütlenmeye gitmesi gibi bir durum söz konusu olmamış, aksine bu tür beklentilere karşı çıkmış, sert önlemlere gitmekte tereddüt edilmemiş ve din üzerindeki yasal kontrol mekanizmaları da ortadan kaldırılmamıştır.³⁰² Fakat çok partili hayatın getirdiği politik beklentiler ve kaygılar nedeniyle, bir takım muhafazakâr taleplere de göz yumulmuştur. DP'nin bu politikasının sonucu olarak,

---

²⁹⁷ Sabahattin Nal, Agm s. 160

²⁹⁸ Mehmet Cem Şahin, “Demokrat Parti Dönemi Türkiye’inde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, Ankara, 2012, s. 34.

²⁹⁹ Ergün Aybars, *Ulusal, Laik, Sosyal, Hukuk Devleti, Atatürkçülük ve Modernleşme*, Ercan Kitabevi, İzmir, 2000, s. 107. A. Yaşar Sarıbay, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 63-64.

³⁰⁰ Mehmet Cem Şahin, Agm s. 35.

³⁰¹ Doğan Duman, *Türkiye’de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s. 49.

³⁰² Age s. 49.

CHP'nin yönetimde bulunduğu zamanlarda sürekli baskı ve kontrol altında tutulan siyasal İslam yeniden canlanmıştır.³⁰³

Demokrat Parti döneminde benimsenen ılımlı ve tavize uğrayan laiklik politikaları doğrultusunda, halka İslam ile laikliğin uzlaşabileceği düşüncesi benimsetilmiştir. Fakat Demokrat Parti'nin anti-laik bir politika izlediğini söylemek güçtür.³⁰⁴ Ancak, bu dönemi Türk siyasal yaşamında laiklik üzerine farklı tezlerin oluşmaya başladığı dönem olarak nitelendirmek yanlış olmaz.³⁰⁵

II. Darbe Anlayışının Arkasındaki İdeolojinin İslam'a Yaklaşımı

Türkiye'deki darbelerin arka planında yatan faktörleri anlayabilmek için “merkez-çevre” kavramlarının analizinin iyi bir şekilde yapılması gerekmektedir. Zira İmparatorluk bünyesinde Tanzimat Dönemi'yle birlikte başlayan modernleşme çabaları merkez-çevre arasındaki ayrışmanın derinleşmesinde etkili olmuştur.³⁰⁶ Bu ayrışma cumhuriyet öncesi dönemde de var olmasına rağmen derin toplumsal problemlere yol açmamıştır. Bu durumun en önemli nedeni ise hem merkezin hem de çevrenin, merkezi değerler sistemi üzerinde hemfikir olmasıdır.³⁰⁷ Fakat Cumhuriyetin ilanıyla başlayan süreçte imparatorlukta gelenek haline dönüşmüş değerlerin ve yönetim şeklinin değiştirilmesiyle birlikte yeni bir sistem oluşturulmaya çalışılmış, sistemi kabullenmeyip dışında kalan toplumsal kesim çevre olarak değerlendirilirken, yeni kurulan devletle yakınlık hissiyatında bulunan ve yaşanan değişimleri destekleyen bir diğer kesim ise merkez olarak nitelendirilmiştir. İmparatorluktan oldukça farklı bir yönetim biçimi, değerler sistemi, reformlar, devrimler gibi bu çok çeşitli etkenler merkez-çevre arasındaki derinleşmeyi gözle görülür bir şekilde artırmıştır.³⁰⁸

Buradan hareketle Türk siyasal hayatında yaşanan darbelerin temel aktörlerinin ne olduğu ve darbeye götüren sürecin nasıl gerçekleştiği üzerine mercek tutulduğunda Şerif Mardin³⁰⁹'in Edward Shils'in “Merkez ve Çevre” makalesinden esinlenerek aldığı ve Türkiye üzerinde de

---

³⁰³ Age s. 49.

³⁰⁴ Mehmet Cem Şahin, Agm s. 36.

³⁰⁵ Doğan Duman, Age s. 52

³⁰⁶ Serdar Gülener, “Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, İstanbul, 2007, s. 37.

³⁰⁷ Agm s. 37.

³⁰⁸ Agm s. 37.

³⁰⁹ Şerif Mardin, “*Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri*” (Derleyen: M. Türköne ve T. Önder, Türkiye’de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 35-77.

yorumladığı merkez-çevre ilişkisi bu hususta kilit bir rol oynamaktadır.³¹⁰ Çevreden yükselen İslami hareketlerin rejimin ana unsurlarından laikliğe karşı bir tehdit unsuru oluşturması savunularak darbelerin meşruluğu sağlanmaya çalışılmıştır.³¹¹

a) 1960 Darbesi

27 Mayıs 1960 darbesi, Türk siyasal yaşamında gerçekleştirilen ilk darbe olması açısından önem arz etmektedir. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte pozitivist, yukarıdan aşağı ve halka rağmen halk için ekseninde görüşler benimsendiğinden dolayı din rejim için hep bir tehdit olarak algılanmış ve dinin kontrol altında tutulması gerektiği savunulmuştur.³¹² DP'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda halk bünyesinde gelenekselleşmiş dini ibadetlere özgürlük sunması, ülkedeki İslamcılarının kendilerini daha rahat ve daha belirgin bir şekilde ifade etmeye başlaması rejimi endişelendiren, laiklik üzerinde tehdit algısı oluşturan bir hal almıştır.³¹³ Yani 1960 yılı Türk siyasi yaşamında aslında bir dönüm noktası olmuştur. Milli Mücadelenin başlangıcından 1950 yılına kadar ülke doğrudan askeri ve sivil bürokrasi tarafından yönetilirken, çok partili hayata geçişle birlikte 1950 sonrasında çevreyi temsil eden DP, tek parti iktidarının getirmiş olduğu bu askeri ve sivil bürokrasiyi pasifleştirmeye yönelik tam hâkimiyet kurabilme gayreti içerisinde olmuştur.³¹⁴

Muhalefet üzerinde tam hâkimiyet kurabilmek adına DP birtakım uygulamalara gitmiştir ve aslında darbeye giden süreç de bu uygulamalarda yatmaktadır. Bu uygulamalar temelde 1950 seçimlerinden sonra iktidarın devletçi-seçkinici gruptan liberal-gelenekçi kanada geçmesi iktidar çatışmasının başlangıç noktasını oluşturmaktadır.³¹⁵ DP döneminde yürürlüğe konan enflasyonist politikalar, subayların ve memurların yaşam düzeylerini düşürmek suretiyle nüfuzlarını kırmıştır.³¹⁶ Maddi gelirden belirgin bir düşüş yaşayan bürokrat ve aydın kesim aynı zamanda manevi saygınlığını da kaybedince, bu duruma tepki olarak DP'nin karşısında yer

---

³¹⁰ Serdar Gülener, Agm s. 39.

³¹¹ Serdar Gülener, Agm s. 56.

³¹² Abdolvahap Akıncı, "Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 9, Sayı:1, Eskişehir, 2014, s. 68.

³¹³ Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 54.

³¹⁴ H. Bahadır Eser, Cemal Baltacı, Mustafa Arslan, "Türk Siyasal Sisteminde 1960 Müdahalesi ve Vesayet Kurumsallaşması Üzerine Bir Analiz Denemesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25, Isparta, Mayıs 2012, s. 76.

³¹⁵ Esmâ Torun, *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Kültürel Değişimler İç ve Dış Etkenler (1945-1960)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006, s. 299.

³¹⁶ Hikmet Özdemir, *Siyasal Tarih (1960- 1980), Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908- 1980*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 229.

almıştır.³¹⁷ Hem basın ve muhalefetin gücünün kırılmasına yönelik hem de bu güçler üzerinde soruşturma yolunun açılması amacıyla Meclis Tahkikat Komisyonu oluşturulmuştur. Darbe öncesi bu bahsedilen temel dinamiklerin getirdiği kutuplaşma ortamı, 1957 seçimleri sonrasında iyiden iyiye muhalefeti etkisiz kılma amacına yönelmiş ve yaşanan gelişmelere tepki olarak Türkiye'nin siyasi tarihinde karşılaşılan ilk askeri darbe gerçekleştirilmiştir.³¹⁸

Aslında bu darbe, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren her ne kadar imparatorluğun temel değerlerinden tamamen kopma çabaları içerisinde olsa dahi imparatorlukta yaşanan gelişmelerin benzerlerini taşıdığı söylenebilir.³¹⁹ Zira CHP'nin, DP'nin Anayasa ihlali yaptığını dile getirdiğinde, üniversite ve ordunun eyleme geçmesi, Osmanlı'da görülen, ordu medrese birlikteliğinin yasama ve yürütme gücüne karşı direnişinin cumhuriyet yönetimindeki bir yansıması olmuştur.³²⁰

Darbeyi gerçekleştiren 14 subayın darbe sonrası yurtdışına gönderilmesi aslında ordunun gelecek planının ülkeyi yönetmek değil, ülkenin başka bir alana yönelmesine gözcülük etmektir. Bu gözcülüğün temel nedeni ise halkın ülkeyi Cumhuriyet değerlerine uygun demokrasiyle yaşatabilecek bilince sahip olmaması yani yönetimin tamamıyla halka teslim edilmesi sonucunda yaşanabilecek gelişmelerin ciddi krizler doğuracağı endişesidir.³²¹ Darbe sonrasında 18 kişilik kabineye atanan 15 kişinin üst düzey bürokrat, iş adamı ve akademisyenlerden oluşması da aslında bu endişenin bir sonucudur.³²²

Devleti yönetmedeki bütün sorumluluğun ve karar veren merkezin sadece millet olması darbe sonrası gelen Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Cumhuriyet Senatosu, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), askeri, sivil ve yargı bürokrasisi, bu yeni kurumlarla birlikte egemenliğin milletçe seçilmiş siyasi iktidar tarafından bu yeni kurumlarla paylaşılmasını beraberinde getirmiştir.³²³ Adı geçen bu kurumlar gelecek Türk siyasi hayatında da siyasi iktidarla ciddi krizlerin yaşanmasına sebep olacaktır.³²⁴

---

³¹⁷ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 204.

³¹⁸ Serap Yazıcı, *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1997, s. 61.

³¹⁹ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 334.

³²⁰ Age s. 334.

³²¹ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*, s. 55.

³²² William Hale, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayınları, İstanbul 1994, s. 111.

³²³ H. Bahadır Eser, Cemal Baltacı, Mustafa Arslan, Agm s. 79.

³²⁴ Agm s. 80-81.

Cumhuriyet sonrasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ile iki kez denenen çok partili sisteme geçiş, dinin siyasi alandaki etkisi nedeniyle gerçekleşmemiştir. DP de TCF ve SCF gibi CHP ve modernleşmeye tepki gösteren muhafazakâr kesimin kısa sürede toplandığı parti olmuştur. DP'nin bu politikalarının laik sistemi tehlikeye sürükleyeceğini değerlendiren üst düzey bürokrat kadro, toplu bir reaksiyonla DP'yi siyaset sahnesinden silecek darbeyi gerçekleştirmiştir.³²⁵ Ancak müdahale sonrasında yapılan ilk seçimleri, DP ile yaklaşık aynı ideoloji ve toplumsal tabana dayanan AP'nin kazanması, DP yöneticileri bertaraf edilmesine rağmen ideolojisinin hala canlı olduğunu göstermiştir.³²⁶

Sonuç olarak 27 Mayıs 1960 darbesi ile tasarlanan siyasi sistemin temel kurgusu seçilmişlere ve seçmenlere duyulan temel güvensizlik duygusudur. Bu güvensizlik Türkiye'de uzun süre varlığını korumuş vesayetçi bir bürokratik yapının tesis edilmesi ile somutlaşmıştır.³²⁷ Söz konusu bu vesayetçi yapı bir takım anayasal ve yasal organlar ile güvence altına alınmış ve siyasi sistem içinde bürokratik kadrolara ayrıcalıklı bir konum kazandırmıştır. Bu sebepten ötürü darbe ideolojisinin Türkiye'deki İslâm'a yaklaşımı kontrol amaçlı olmuş ve anayasayla güvence altına alınan laikliğin muhafazakâr yönetim tarafından tehdit altında olduğu inancı oluşmuştur.³²⁸ Bu çıkarımlar sonucunda darbeyi getiren zihniyet dinin denetim altında tutulması gerektiğini savunmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesinin getirdiği Anayasanın 19. maddesinde ve 1965'te hazırlanan Siyasal Partiler Kanunu'nda bireylerin ve partilerin dini siyasi amaçlarla kullanması yasaklanması bu denetim anlayışına somut bir örnek teşkil etmektedir.³²⁹ Buradan hareketle Ahmet Arslan'a göre Cumhuriyet dine kayıtsız, hoşgörüsüz ve oldukça mesafelidir.³³⁰ Fakat tarihsel sürecin bize gösterdiği uygulamalarla Cumhuriyet dine düşman olmaktan ziyade rejim tarafından kontrol altında tutulması gereken potansiyel bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır.³³¹ Bu darbeyle birlikte halkın büyük desteğini sağlayan Demokrat

---

³²⁵ Şadiye Deniz, *Türk Siyasal Yaşantısında Dinin İdeolojik İşlevi ve Siyasal İslam'ın Gelişimi*, Siyasi Kültür Yazıları, Ed. Nasır NİRAY, Derin Yayınları: 140, İstanbul, 2009, s. 30-31.

³²⁶ H. Bahadır Eser, Cemal Baltacı, Mustafa Arslan, Agm s. 78.

³²⁷ Agm s. 94-95.

³²⁸ Abdulvahap Akıncı, Agm s. 63-64.

³²⁹ Binnaz Toprak, *Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi*, Alfa Basım Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 394.

³³⁰ Ahmet Arslan, "İslam, Demokrasi ve Türkiye", Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri içinde (ed.) Abdulvahap Akıncı, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 9, Sayı:1, Eskişehir, 2014, s. 64.

³³¹ M. Zeki Duman, Agm s. 294.

Parti susturulmuştur. Darbeyle birlikte gelen mahkemelerde meşru bir şekilde göreve gelen bir başbakan ve iki bakanın idam edilmesiyle, iktidar aracılığıyla halk hizaya getirilmek istendi.³³²

b) 1971 Darbesi

1960 darbesinin ardından gelen Anayasa ile Türkiye 10 yıl süren siyasal yaşamına devam etmiştir. Fakat bu 10 yıllık süre içerisinde oluşturulan düzenin ihtiyaçlara cevap veremediği bahanesiyle bir restorasyona ihtiyaç duyulmuştur.³³³ 12 Mart 1971 tarihinde Türkiye’de ikinci kez asker tarafından siyaset dizayn edilmeye çalışılmıştır. 27 Mayıs 1960 darbesinden farklı olarak 1971 darbesi muhtıra yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Yani Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının birlikte imzaladıkları “muhtıra” radyodan okunarak müdahale tehdidi gerçekleştirilmiştir. Bu muhtırada komutanlar demokratik seçimlerle iş başına gelmiş olan hükümetin istifasını ve Atatürkçü bir anlayışla anayasanın öngördüğü düzenlemeleri yerine getirebilecek güçlü bir hükümetin kurulmasını talep etmekteydiler. Eğer bu talepler yerine getirilmezse ordunun yönetime tamamen el koyacağı ihtarı da yapılmaktaydı.³³⁴ Burada muhtıranın Anayasaya uygun olmayan bir girişim olması ve demokrasinin meşru bir yolla dengelenmesini sağlamaktan ziyade sistemin askeri elitler tarafından yeniden yapılanması söz konusudur. Samuel Huntington’un ters demokratikleşme³³⁵ olarak nitelediği askeri darbelerin demokratik bir girişim olduğunu iddia etmek güçtür.³³⁶

60 Darbesi ve 71 Muhtırası arasındaki dönem kısaca özetlenecek olursa Adalet Partisi’nin hâkim olduğu bir iktidar vardı. Partinin yapısına bakıldığında sağın toplandığı bir koalisyon partisi imajını çizdiği açıkça görülmektedir. Yani AP, dinsel kaynaklı normlara dayalı bir siyasal ve toplumsal düzen kurma hayali içerisinde olan İslami kesimler, etnik milliyetçilik içerisinde olan Türkçüler, Türklüğü ve İslâm’ı bir arada tutan Türk-İslam sentezcileri, milletin haklarının en iyi demokratik bir ortamda savunulacağını düşünen liberal demokratlardan oluşan

---

³³² Abdulvahap Akıncı, Agm s. 59.

³³³ Davut Dursun, “Türk Demokrasisinde Kurumsallaşma Sorunu ve Krizleri Çözme Yöntemi Olarak Askeri Darbeler” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:1, Sayı: 3, Kış, s. 175-196. içinde (ed.) Abdulvahap Akıncı, Agm s. 66.

³³⁴ Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 193.

³³⁵ Samuel Huntington, “The third wave democratization in the late twentieth century”, Norman University of Oklahoma Press, USA, 1993, p. 197-271. içinde (ed.) Asena Boztaş, “Türk Demokrasisine Müdahaleler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 19, Hatay, 2012, s. 66.

³³⁶ Asena Boztaş, “Türk Demokrasisine Müdahaleler”, s. 70.

bir parti durumundaydı.³³⁷ Parti içerisinde ve çevresinde her ne kadar AP'yi eleştiren İslami kesimler varsa da CHP'nin iktidara gelmemesi için partiyi destekliyorlardı. Onlar için asıl önemli olan CHP'nin iktidara gelişinin engellenmesiydi.³³⁸ Aslında AP'nin bu yapısına bakıldığında 27 Mayıs 1960 darbesini kabullenemeyen kesimlerin toplandığı siyasi bir oluşum olduğu söylenebilir. Bu nedenle parti içerisinde farklı dengeler ve gruplar bulunmuştur. Bu farklılık zamanla ayrılmaya sebep olmuş, Necmettin Erbakan'ın AP'den adaylığının veto edilmesinin ardından, Erbakan bağımsız Konya milletvekili olacak ve Milli Nizam Partisi'ni kuracaktır.³³⁹ Bu durum AP'nin güç kaybetmesine neden olacak ve İslamcılarının temsil edildiği bir partinin doğmasına vesile olacaktır. Benzer şekilde AP'deki milliyetçi çevreler de İslamcılar gibi ayrılarak Alpaslan Türkeş'in Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin başına geçmesinden sonra partiye katılacaklardır. Daha sonra 1969 yılında Millet Partisi'nin ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin birleşmesiyle Milliyetçi Hareket Partisi oluşacaktır.³⁴⁰ Sonuç olarak günümüz Türk siyasetinde aktif rol oynayan siyasi partilerin kökenlerini oluşturacak dinamikler AP'den ayrılan bu iki kesim tarafından oluşmuştur.³⁴¹

12 Mart'a giden süreç TSK subaylarının bir kısmının, 27 Mayısın yeterince amacına ulaşamadığı kanısında yatmaktadır. Diğer taraftan bunu destekleyici fikirler dönemin sol aydınları tarafından da savunulmuştur.³⁴² Bu aydınlara göre 27 Mayıs amacına ulaşamamış ve fikri bir boşluk yaratmıştır. Halkın bilinçlenmesi ve belli bir seviyeye gelmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Aksi halde halk doğru seçim yapamayacak, seçimler muhafazakârların işine yarayacaktır.³⁴³ Mesela Doğan Avcıoğlu bu dönemde ordu, üniversite, bürokrasi içerisindeki bazı dinamik unsurların topluma yön vermesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak bu yön vermeyle birlikte halkın doğru seçim yapabileceğini savunmuştur. Temelde bu fikri savunanlara “tepeden inme” denilmektedir. İmparatorluk bünyesinden gelen bu tepeden inme zihniyetin Cumhuriyet kuruluşundan 50 yıl sonra bile canlılığını koruduğu gözlemlenmektedir.³⁴⁴

---

³³⁷ Tanel Demirel, “*Adalet Partisi*”, (ed. Murat Yılmaz), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 7, Liberalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 548.

³³⁸ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs - 12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.140 - 141

³³⁹ Osman Tarım, “27 Mayıs’tan 12 Mart’a Adalet Partisi ve Türkiye”, Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2013, s. 77.

³⁴⁰ Tanel Demirel, *Age* s. 56.

³⁴¹ Osman Tarım, *Agm* s. 77.

³⁴² *Agm* s. 82.

³⁴³ *Agm* s. 82.

³⁴⁴ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir*

Muhtıraya giden süreçlerin en önemlilerinden birisi de Türkiye’deki sağ-sol gruplarının silahlı çatışmalara kadar varabilecek şiddetli olaylara sebebiyet vermesidir.³⁴⁵ Sol örgütler aralarında büyük ölçüde anlaşarak ülkede devrim yapacaklarına yönelik bir inanç taşımaktaydılar.³⁴⁶ “Türk-İslam” sentezi fikrini kabul eden ülkücü hareket ise ülkenin iyiden iyiye komünizme doğru gittiğini düşünmekte ve bu sol örgütlere karşı mücadele edilmesini, tedbir alınmasını savunuyordu.³⁴⁷ Bu iki zıt kutup 60’lı yılların sonunda ve 70’li yıllar boyunca önce fikirsel tartışma içerisine girmiş sonrasında ise sokak çatışmalarına girişmişlerdir. AP’nin bu çatışma ortamında yetersiz kalması orduyu yeniden harekete geçirici bir unsur olacaktır.³⁴⁸

AP olaylar karşısında sıkıyönetime başvursa dahi olayları yatıştırmada yeterli olmayacaktır. Sol gençlik hareketleri “Ordu-Gençlik Elele, Milli Cephede” sloganı atarak askeri ve özellikle genç subayların da desteğini almak istemiştir.³⁴⁹ Gençlerin sokağa dökülmesine sebep olanların isteği askeri bir yönetimdir. Sol gruplar içerisinde askeri yönetimi istemeyen yok gibidir. Fakat askeri yönetimin gelişi bu sol grupların pek de beklediği sonucu vermeyecektir.³⁵⁰

1971 Muhtırasına herhangi bir direniş göstermeyen ve hemen istifa eden dönemin başbakanı Süleyman Demirel’in yerine hükümeti kurma görevini ordu, CHP içinden kendisine yakın olan Nihat Erim’e vermiştir. Muhtıra sonrası kabine daha çok ordu ve teknokrat hâkimiyetinden oluşmuştur.³⁵¹ “Beyin Takımı” veya “Teknokratlar Hükümeti” adı verilen hükümet maalesef birbiriyle uyumsuz bir kabine görüntüsünün dışına çıkamamış, ülkenin sorunlarını çözmekte başarı gösterememiştir. 12 Mart, ülkenin zihninde, baskıların, tutuklamaların yaşandığı bir dönem olarak kalmıştır.³⁵²

Sonuç olarak 12 Mart 1971 Muhtırasının 1960 darbesinden farkı doğrudan hükümete müdahale edilmemesi ve hükümetin belirtilen çizgiler doğrultusunda politikalarının gözden geçirilmesinin talep edilmesidir.³⁵³ Dönemin iktidarında bulunan Adalet Partisi sağın koalisyon

---

Komuta Zincirine, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 264 - 272.

³⁴⁵ Tanel Demirel, Age s. 557.

³⁴⁶ Osman Tarım, Agm s. 88.

³⁴⁷ Kemal Can, “Ülkücü Hareketin İdeolojisi”, içinde (ed. Tanıl Bora), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 4, Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 675-678.

³⁴⁸ Osman Tarım, Agm s. 82-92.

³⁴⁹ Mümtaz’er Türköne, *Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil 68 Kuşağı*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011, s. 19.

³⁵⁰ Kurtuluş Kayalı, Age s. 174-181.

³⁵¹ Çiler Dursun, “Türkiye’de Askeri Darbelerin Simgesel Ekonomisi”, *Doğu Batı Yayınları*, Sayı 21, Ankara, Kış 2002, s. 132.

³⁵² Osman Tarım, Agm s. 99.

³⁵³ Agm s. 92

partisi konumunda olmuştur. Parti içerisinde dini değerlere ağırlık veren siyasetçilerin ağırlıkta olduğu söylenebilir fakat bu siyasetçilerin aynı ideolojide uzlaştıklarını söylemek güçtür.³⁵⁴ Bu uzlaşma gücüyle ilerleyen zamanlarda ideolojilere göre kamplaşma alanı oluşturmuş, her ideolojinin önde gelen isimleri kendi partilerini kurmuşlardır. Temelde İslamcılar ve Türk-İslam sentezi yapan milliyetçiler bu ayrışmanın temel unsurlarını oluşturan kesimlerdir.³⁵⁵

71 Muhtırası Atatürkçülük üzerine vurgu yapmış, devrimlerin ve reformların korunması gerekliliğini 60 darbesinde olduğu gibi özellikle vurgulamıştır.³⁵⁶ Bundan dolayı sol kesim orduyla birlikte devrim yapabileme inancı taşımış ama sonrasında yaşanan gelişmelerle bu inanç hayal kırıklığına dönüşmüştür. Bu muhtırayla birlikte ordu İslâm'ı ilk darbeye olduğu gibi bir tehdit unsuru olarak saptamış, bu tehdidin Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalarak aşılmasını zorunlu kılmıştır.³⁵⁷ Aynı zamanda halka ve seçilmiş kişilere olan güvensizlik burada da söz konusudur. Muhtıra sonrasında önemli yerlere getirilen kişilerin ordudan ve üst düzey bürokratlardan seçilmesi bunun apaçık kanıtı niteliğindedir.³⁵⁸

c) 12 Eylül 1980 Darbesi ve Türk-İslam Sentezinin Bir Manipülasyon Olarak Kullanılması

12 Eylül 1980 darbesi Türkiye’de yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir. Öncesinde sivil siyaset alanına karşı gerçekleştirilen iki askeri müdahalenin açmış olduğu zemini aslında tamamlama çabasıdır.³⁵⁹ Darbenin kökenlerine bakıldığında, 1960’lı yılların sonuna denk düşen zamanla bağlarının olduğuna, ardından 1971 darbesinin istenilen başarıya ulaşamaması sonucu 12 Eylül’ün başarısız bir provası niteliğinde olması ve bu başarısızlıklar tecrübe edilerek daha stratejik yaklaşımların olduğu çıkarımında bulunulabilir.³⁶⁰ Türkiye’de 60’lı yıllardan 80’li yıllara kadar iktidar mücadelesi veren farklı kesimlerin sürekli varlığını gösterebilme çabası söz konusu olmuştur. 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte bu farklı kesimlerin farklı amaçlara giden çabaları ortak bir unsurla, ülkedeki milliyetçi ve muhafazakâr kesimi

³⁵⁴ Tanel Demirel, *Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 30-31.

³⁵⁵ Osman Tarım, Agm s. 77.

³⁵⁶ Agm s. 97.

³⁵⁷ Agm s. 97.

³⁵⁸ Serdar Köse, “Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 153.

³⁵⁹ Pınar Kaya Özçelik, “12 Eylül’ü Anlamak”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 66, Sayı 1, Ankara, 2011, s. 74.

³⁶⁰ Agm s. 75.

ortak bir noktada toplayarak, tasarlanan örnek vatandaş profiline uygun olarak sistemle bütünleşmesi temel amaç haline gelmiştir.³⁶¹

80 darbesi öncesi gerçekleştirilen müdahaleler bilindiği üzere istenen başarıyı getirememiş, sonrasında da halk tarafından müdahale edilen hükümete yakın fikirler iktidardaki yerini almaya devam etmiştir. Bundan dolayı 80 darbesi halkın büyük kısmının sahip olduğu değerler üzerinden tasarlanan bir vatandaş oluşturmak istemiştir.³⁶² Daha açık bir tabirle Türkiye’de vatandaş kavramı, içerisinde farklı unsurların ne şekilde yer alacağını tepeden belirlendiği bir düzenleme olarak uygulamaya konulmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemenin içerisinde milliyetçilik, din, kolektiflik, homojenlik, muhafazakârlık vb. birçok unsur farklı şekillerde yer almakta, bahsedilen kavramlar üzerinden sınırların çizildiği ve sınırları aşan ya da zorlayan vatandaşın talepleri ya da düşünceleri bu sınırların içine çekilmeye çalışılmaktadır.³⁶³ Zaten hemen hemen bütün darbe sonrasında kişisel yahut toplumsal taleplerin bir korku üretim mekanizmalarıyla bastırılması, bu taleplerin gerçekleştirilmesinin toplumda anarşiye sebebiyet vereceğinin deklare edilmesi de devlet için ideal bir vatandaş üretme tiplemesinin önünü açan bir unsur olacaktır.³⁶⁴

Vatandaş kavramını oluşturmak için darbe sonrasında “Türk-İslam” sentezinin kullanıldığını görmek oldukça ortada olan bir fenomendir. Bu kavramı oluşturan unsurlar içerisinde milliyetçilik önemli bir yer işgal etmiştir. Bu milliyetçiliğin sınırları ve dozajı da darbe sonrası gelen otorite tarafından belirlenmiştir.³⁶⁵ Zaten bu unsurun dışındaki hareketler ve yorumlar “vatan haini”, “bölücü” gibi nitelendirmelerle sınırın dışına itilmiştir. Hakeza din de “Türk-İslam” sentezinin oluşmasında düzenlenen en önemli işlevsel boyuta sahip enstrümandan ikincisidir.³⁶⁶ Dinin işlevsel boyutu salt heyecan duygularını güçlendirmek, Cumhuriyet değerleriyle bütünleşmiş bir yol izlemek olarak belirtilebilir. Mesela hutbelerde Yeşilay haftasına yahut orman haftasına yönelik işlevsel bir yönlendirme yapılması bunun en açık örneğini teşkil eder. Dinin kimi boyutları otorite tarafından çizilen sınırların dışında kalırsa çağdışı ilan edilerek meşruiyeti tartışmaya açılır.³⁶⁷

---

³⁶¹ Agm s. 75.

³⁶² Mustafa Tekin, “12 Eylül İhtilali ve Din Politikaları”, *Umran Dergisi*, Sayı 193, İstanbul, Eylül 2010, s. 35.

³⁶³ Agm s. 35.

³⁶⁴ Agm s. 35.

³⁶⁵ Agm s. 35.

³⁶⁶ Agm s. 35.

³⁶⁷ Agm s. 35.

Aslında 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi Kemalizm'in omurgasını oluşturan laiklik anlayışına dini eklemeyi amaç edinmiştir. Egemen ideolojinin bu bağlamda yeniden yapılandırılması görülmektedir ve bu duruma verilebilecek en iyi örnek, 1982 Anayasası ile ilk ve orta öğretime din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin konması ve zorunlu hale getirilmesi yönündeki adımdır.³⁶⁸ Halk nezdindeki fikirlerin karşısında, yasal-politik üst yapının bu fikirleri tam anlamıyla karşılayamamasından dolayı bir egemen ideoloji bunalımı söz konusu olmuş, Türk-İslam sentezinin egemen ideoloji olan Kemalizm'in yanında yerini alması ve bu doğrultuda egemen ideolojinin yeniden yapılanmasıyla bir çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Anayasada karşılaşılan³⁶⁹ "millilik" ve "milli kültür" vurgusu, İslami motiflerle bezenmiş Türk milliyetçiliğine dayanmaktadır. Yani aslında amaçlanan temel durum İslam'ın, Türklüğün, Kemalizm'in ve Atatürk milliyetçiliğinin aynı potada eritilmesidir.³⁷⁰ Ögün bu durumu Türk-İslam sentezinin 12 Eylül darbesine entelektüel, ideolojik ve kurumsal destek sağlamayı hedefleyen bir hareketin formüle edilmesi olarak değerlendirilebileceğini belirterek, 1940'lardan başlayarak devletin dine karşı yaklaşımının ılımlılaştırılarak, kimi zaman örtük kimi zaman açık biçimde İslamizasyon tadilatı yapıldığını söylemektedir. Bu sürecin ayrılmaz bir parçasının da Kemalizm'in İslamizasyonu olduğunu vurgulamaktadır.³⁷¹

Halil İnalıcık da benzer şekilde Türk-İslam sentezinin, Türkiye'de ortak bir ideoloji yaratma çabasıyla, muhafazakârlarla Türk milliyetçileri arasında dayanışma sağlama, bu bağlamda etnik grupları Türk milliyetçiliği kapsamında birleştirme, "Türk İslamiyet'i" olgusunu ulusal bütünlüğün temellerinden biri sayma görüşlerine yer verdiğini belirterek, Türk-İslam sentezcilerinin bu doğrultuda 12 Eylül'den sonra, orta sağ partilerin temel fikirlerini oluşturmakta rol oynadığını vurgulamaktadır.³⁷² Bu bağlamda Türk-İslam sentezi, milli kimliğin yeniden kurgulanmasında, Türklüğün mü yoksa İslâm'ın mı belirleyici olduğu sorunsalına bir cevap bulma arayışındadır. Özünde her ikisinin karşılıklı bir ilişki içerisinde

---

³⁶⁸ Pınar Kaya Özçelik, Agm s. 85.

³⁶⁹ "Hiçbir düşünce ve mülhaza Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında koruma göremez." 1982 Anayasası başlangıç metni

³⁷⁰ Pınar Kaya Özçelik, Agm s. 86.

³⁷¹ Süleyman Seyfi Ögün, *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 177.

³⁷² Halil İnalıcık, "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı", *Doğu- Batı Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, 1998, s. 15-16.

olduğu söylenebilir. Yani Türk-İslam sentezi, hem Türklüğün İslamileştirilmesi hem de İslâm'ın Türkleştirilmesine yönelik bir çabayı ortaya çıkarmaktadır.³⁷³

Bu analizler dikkate alındığında hem dini bir katalizör olarak İslâm hem de devletin birliğinin ve bütünlüğünün savunuculuğunu üstlenen milliyetçilik devletin ideolojik aygıtlarını işlevsel hale getirmede etkili olacaktır. Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı darbe sonrasında yeni bir yapılanma yaşamıştır.³⁷⁴ Türk-İslam sentezinde milliyetçilik ve İslâm'ın aynı noktada çakıştığı söylenirse, Diyanet İşleri Başkanlığı Türk-İslam sentezi içerisinde, Türklüğün İslamileştirilmesi ve İslâm'ın Türkleştirilmesi sürecinde kilit bir işlev üstlenmiştir.³⁷⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı kendisini Türk kimliğini korumak ve muhafaza etmekle aynı zamanda yeni nesilleri ateizm ve komünizm tehlikesine karşı sorumlu bir kurum olarak tanımlamıştır. Başkanlık devlet içindeki nüfuzunu genişletmek için milliyetçiliği kullandıkça, ordu da, öteki taraftan, hem toplumda kabul edilmek hem de Türk milliyetçiliğini yaymak adına dini manipülatif bir unsur olarak kullanmıştır.³⁷⁶ Bunlara ek olarak Anayasada 24.madde ile de 'milli dayanışma ve birlik' hususunda, hemen yukarıda bahsedilen amaçların gerçekleşebilmesi için, din ve ahlak öğretimi zorunlu hale getirilmiş ve din öğretimi vermede devlet tek yetkili merci olarak kalmıştır.³⁷⁷

Bahsedilen bu unsurlarla birlikte camilerde ezan, hutbe ve vaazların devlet eliyle merkezileştirilmesi, din üzerindeki devlet tekelinin yeniden tesis edilerek, toplumdaki heterojen yapıları ortadan kaldırarak toplumun homojenleştirilmesi, 'resmi din/resmi İslâm' oluşturulması ve bu süreçte alternatif İslam yorumlamalarının ve potansiyel güç odaklarının oluşmasının önlenmesi ve kontrol altında tutulmaya çalışılması temel amaçlar arasındadır.³⁷⁸ Benzer şekilde İmam-Hatip okulları da devletin dini hayat üzerinde tekel oluşturma ve resmi din oluşturma çabalarının hedef tahtası konumundadır. Sayıları ve öğrenci potansiyelleri düzenli olarak artış gösteren bu okullardan çıkan din adamları, devlet tarafından onaylanmış resmi dini topluma yayacak ve böylece devletin topluma etki etmesini sağlayacak birer enstrüman olacaktır. Bu aynı zamanda devlet haricinde çıkabilecek oluşumların da önüne set çeken bir durum teşkil edecektir.³⁷⁹

---

³⁷³ Pınar Kaya Özçelik, Agm s. 87.

³⁷⁴ Agm s.87.

³⁷⁵ Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 102.

³⁷⁶ Age s. 104-105.

³⁷⁷ Age s. 104-105.

³⁷⁸ Pınar Kaya Özçelik, Agm s. 87-88.

³⁷⁹ Agm s. 88-89.

12 Eylül 1980 darbesinin sıklıkla bahsedilen milliyetçilik ve İslam kavramlarını dizayn etme çabası oldukça açıktır. Kenan Evren'in gerek televizyondan gerekse farklı illerdeki mitinglerden yaptığı konuşmaların ana penceresini barış, dirlik, düzen gibi kavramlar oluşturmaktaydı. Bu konuşmaların amacının, ülkede boy göstermekte olan çok farklı ideolojik etkilere maruz kalan vatandaş kavramını devlet tekeline alarak düzeltmek olduğu söylenebilir. Din de 12 Eylül sonrası süreçte hem bu konuşmalar hem de icraatlarda güdülen politikalar içerisinde hatırı sayılır bir yer edindi ve meşrulaştırma aracı olarak görüldü.³⁸⁰ Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri süregelen modernleşme yahut dengi olabilecek batılılaşmayla yeniden tanımlanan modern veya çağdaş din anlayışı, 12 Eylül sonrası politikaların da temel merkezinde yer almıştır. İslam'ın çağa uygun bir din olduğu Kenan Evren'in konuşma ve eylemlerinde sıklıkla karşılaşılan bir unsur olmuştur. Fakat devletin tekeline alınan ve manipülatif olarak kullanılan din anlayışı dışında farklı din anlatımları "irtica" tehdidi olarak algılanmış ve gayr-meşru ilan edilmiştir.³⁸¹ Bu durumu Kenan Evren'in başörtüsü konusunda yaptığı yorumlarda görmek mümkündür. Evren'e göre Hz. Muhammed zamanında tarak olmadığı için kadınlar saçlarına bakamıyorlardı ve onun için başörtüsü kullanmaları gerekiyordu. Hâlbuki günümüzde tarağın yanı sıra saçların bakımı için her türlü imkân ve araçlar bulunmaktadır. Öyleyse başörtüsü kullanmanın zarureti ortadan kalkmıştır.³⁸² Tüm bu yorumlar, üniversitelerde başörtüsü yasağının tartışıldığı ve uygulandığı bir zaman diliminde yapılmaktaydı. Bu şekildeki seçmeci yorumlamaların ve yaklaşımların çoğu batılılaşma çizgisi temel nokta alınarak yapılmıyordu. Bu seçmeci yaklaşıma göre tarihteki olaylar, dini argümanlar mevcut konjonktüre göre uygun olarak yorumlanıp, değiştirilebilirdi.³⁸³

Sonuç olarak 1980 darbesi önceki iki darbeden farklı dinamikler taşımaktadır. İlk olarak tepeden gelen, seçkin bir zümrenin fikirlerini doğrudan ve baskı yoluyla halka kabul ettirmektense halkın sahip olduğu temel değerleri kullanarak toplumda bir dönüşüm yaratmayı amaçlaması diğerlerinden ayıran temel unsur olmuştur.³⁸⁴ İkinci olarak milliyetçiliğin ve İslam'ın ülkedeki potansiyelini kendi lehine çevirerek, devlet tekeline alınmış bir vatandaş tiplemesi oluşturulmak istenmiştir.³⁸⁵ 70'li yıllarda görünen sol hareketler doğrudan kısıtlamaya gidilmiş hatta devlet aygıtları tarafından sindirilmeye çalışılmış, Türk-İslam sentezi

---

³⁸⁰ Mustafa Tekin, Agm s. 36.

³⁸¹ Mustafa Tekin, Agm s. 37.

³⁸² Agm s. 37.

³⁸³ Agm s. 37.

³⁸⁴ Caner Taslaman, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de İslam*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 166-167.

³⁸⁵ Pınar Kaya Özçelik, Agm s. 90-91.

vatandaşlar arasında homojenleştirme ve tek tipleştirme unsuru olarak manipülatif bir biçimde kullanılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken başka unsur ise milliyetçi ve İslamcı çizgide olan görüşlerin devletin sınırlaması dışına çıktığı takdirde meşruiyetini kaybettiği, devlet tarafından sol fikirlere yapılan sindirme politikasına maruz kaldığı da başka bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁶ Özetle 1980 darbesinde, İslam’a toplumun çimentosu olma vazifesi yüklenmiş, devleti ele geçirmeye çalışmayan bir İslam anlayışı “komünizm tehlikesi”ne karşı etkili bir silah olarak değerlendirilmiştir.³⁸⁷

III. 90’lı Yıllarda İslam Üzerinden Gelişen Rekabet Ortamı

Türkiye çok partili hayata geçişle birlikte rejimden toplum kesimine doğru güç kayma süreci başlamış, ara dönemlerde demokratik olmayan yöntemler uygulansa dahi küreselleşme süreciyle birlikte 1980’lerde toplumun merkeze karşı güç kazanma süreci iyice hızlanmıştır.³⁸⁸ Daha açık bir ifadeyle 1946’dan itibaren demokratik sistemdeki oy gücünün ağırlığını hissettirmesi, devletin planlı ekonomiden serbest (piyasa) ekonomisine geçişinin hızlanması ve sivil hareketlerin gücünü artırmasıyla merkezden çevreye doğru güç değişiminin, transferinin yaşandığı söylenebilir.³⁸⁹

Bahsi geçen bu değişim, merkezin öteki olarak nitelendirdiği çevrede etkili olan İslami düşünce ve bu düşünceyi destekleyen gruplarda güç toplama ve pekiştirme sonucunu doğurmuştur. 1980’lerde ve onu izleyen 90’lı yıllarda, tepeden aşağı toplumu tasarlama düşüncesinin zayıflamaya uğradığını ve İslami kesimin aynı zamanda bu kesimin düşüncesini savunan grupların gücünü daha çok artıran sosyal, siyasi ve ekonomik yapının oluştuğunu söylemek mümkündür.³⁹⁰ Her üç darbe sonrasında yapılan seçim sonuçlarında ordunun istediği sonuçlar alınamamış, üstten gelen düzenlemelere karşı halk tercihlerini kendi istekleri doğrultusunda belirlemeye devam etmiştir. Bu durum yukarıdan-aşağı toplumu dönüştürme fikrine karşı halkın demokratik yollarla sunduğu bir tepki niteliğindedir.³⁹¹

Hiç şüphesiz 80 sonrası dünyada yaşanan küreselleşme etkisi Türkiye’yi de büyük çapta etkilemiş, Özal hükümetiyle birlikte planlı ekonomiden tamamıyla vazgeçilip serbest piyasaya

---

³⁸⁶ Mustafa Tekin, Agm s. 36.

³⁸⁷ Hakan Yavuz, “*Islamic Political Identity in Turkey*”, Oxford University Press, Oxford, 2003, s. 71. içinde (ed.) Caner Taslaman, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de İslam*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 165.

³⁸⁸ Caner Taslaman, Age s. 163.

³⁸⁹ Age s. 163.

³⁹⁰ Age s. 163.

³⁹¹ Age s. 164.

dönüşüm sağlanmıştır.³⁹² Serbest piyasayla birlikte devletin baskıcı tutumu sekteye uğramış, rekabet ortamı açılmıştır. Siyaset, serbest ekonomi vasıtasıyla, toplumdaki grupların bağımsızlaşmasını sağladıkça; merkez siyasetinin zayıflaması gerçekleşmiş ve toplumda sermayeyi elinde bulunduran kesimlerin yönelimleri önem arz etmiştir.³⁹³ Merkezin ekonomi üzerindeki denetimi azalınca, İslami kesimden gruplar sadece yeni zengin kesimden destekçi bularak değil; doğrudan holdingler, finans kurumları ve şirketler kurarak da piyasa ekonomisinin nimetlerinden yararlanma yoluna gittiler.³⁹⁴ Örneğin Işıklılar olarak bilinen grup İhlas Holding, İhlas Finans, İhlas İnşaat gibi birçok şirketi ve Türkiye Gazetesi, TGRT gibi medya kuruluşlarını kurdu. Kısa sürede büyük ticari ve sanayi hamleleri yapan Anadolu Kaplanları da kendilerine özgü İslami yorumları ve modernleşmeyle geleneğin izlerini taşıyan yeni oluşan siyasi, sosyal ve ekonomik yapıda İslami kesimin gücünü arttırmasının araçları oldular.³⁹⁵

a) Milli Görüş Hareketi ve İslam'ın Merkeze Gelmesi (Refah Partisi)

Çok partili siyasal hayata geçişin ardından İslami söylemlerin Demokrat Parti ve Adalet Partisi çevrelerinde ortaya çıktığı görülmüştü. İslami değerlere yönelik vurgulamalarda gözle görülür bir artışın olması, 1960 yılından sonra Milli Görüş Hareketi'nin fikri temelleri sonucu Milli Nizam Partisi'ni (MNP) siyaset sahnesine çıkmasına öncülük etmiştir.³⁹⁶ MNP, Milli Görüş ekseninde siyaset üretmiş bir partidir. Politik hayatı çok uzun olmamasına rağmen, Türk siyasetinde ideolojik olarak kendisinin devamı niteliğindeki partilere ön ayak olması açısından önemlidir.³⁹⁷

27 Mayıs 1960 darbesinin ardından gelen anayasa ülkede çok sesliliğe olanak sağlamış ve bu durum siyaset arenasında çok farklı muhalif unsurların kendilerini ifade edebilme yolunu açmıştır.³⁹⁸ Farklı muhalif unsurlar arasında dinsel muhalefetin olduğu da görülmektedir. O zamana kadar “merkez”in sahip olduğu siyaset sahnesi “merkez”in tekelinden kurtularak, kendisine ancak “çevre”de yer bulabilmiş kişilere siyasette rol alma imkânı vermiştir.

---

³⁹² Faik Bulut, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, Doruk Yayınevi, Ankara, 1997, s. 220-223.

³⁹³ Caner Taslamam, Age s. 173.

³⁹⁴ Yasin Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 136-144.

³⁹⁵ Age s. 136-144.

³⁹⁶ H. Bahadır Eser, “Türk Siyasal Kültürü İçinde Dinin Rolü Üzerine Bir Açıklama Çabası: Milli Görüş Hareketi ve Milli Nizam Partisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 3, Isparta, 2013, s. 203.

³⁹⁷ Agm s. 203.

³⁹⁸ Ali Yaşar Sarıbay, *Global Toplumda Din ve Türkiye*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004, s. 60.

Dolayısıyla İslami hassasiyetleri olan ve çevrede sınırlanmış aktörlere söz söyleme ve varlığını gösterebilme imkânı doğmuştur. Bu aktörlerin ilk ciddi temsilcisi Milli Görüş Hareketi'ne sıkı sıkıya bağlı olan Milli Nizam Partisi'dir.³⁹⁹

1970'li yılların başlarında, Türkiye'de din-siyaset ilişkisi açısından ağırlığı en fazla hissedilen oluşum, dini hassasiyetlerini ve değerlerini temel hareket noktası almasıyla öncesinde örneğine pek sık karşılaşılmayan, "İslamcı" hareketin öncüsü konumunda olan Milli Görüş Hareketi (MGH) olmuş ve bu görüşün ilk siyasi partisi olma özelliğini Milli Nizam Partisi (MNP) taşımıştır. Bu özelliğiyle sağ kesimin tercihini büyük ölçüde kazanabilecek bir alternatif haline gelmiştir.⁴⁰⁰ Demokrat Parti ve Adalet Partisi örneğinde görüldüğü gibi din, merkez sağ siyasetin temel hareket noktasını oluşturan bir unsur değildi. Çevrenin desteğini kazanmak adına tümünden dini reddetmiyor ve tümünden dini bir perspektifle de hareket etmiyordu. Bundan dolayı MNP ile din, ilk kez Erbakan'ın önderliğinde ayrı bir siyasi dinamik olarak görünmeye başlamıştır.⁴⁰¹

MNP'nin ortaya çıkmasındaki temel dayanak noktası AP'nin seçmen tabanında yaşanan sınıfsal bölünme olmuştur.⁴⁰² Yavuz'a göre 1960 sonrası dönemde sağ seçmenini, AP'nin sadece devletin tekeli politikalarına karşı durması memnun etmiyor aynı zamanda bu seçmen kesim kendi ekonomik taleplerine uygun politikalar bekliyordu.⁴⁰³ AP böyle bir talep karşısında kendisini büyük sanayici ve ticaretçi kesim etrafında konumlandırırken, Necmettin Erbakan taşradaki küçük esnaf ve çiftçilerin desteğini alarak Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği başkanlığına gelmiştir. Bu durum AP içerisindeki en büyük bölünmenin başlangıcını oluşturmaktadır. Erbakan'ın TOBB başkanlığından uzaklaştırılması bölünmeyi iyice artırmış, partideki muhafazakâr taban Erbakan'a doğru yönelmiştir.⁴⁰⁴

---

³⁹⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 256-257.

⁴⁰⁰ M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 198.

⁴⁰¹ Bernard Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 23.

⁴⁰² H. Bahadır Eser, Agm s. 214.

⁴⁰³ M. Hakan Yavuz, *"Millî Görüş Hareketi: Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek"*, içinde (ed.) Murat Belge, "Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 (İslamcılık)", İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 592.

⁴⁰⁴ Agm s. 592.

AP’de yaşanan bu bölünme sonrasında, Erbakan İskenderpaşa Dergâhının lideri Memed Zahid Kotku’nun desteğini almış ve diğer dini cemaatlerin de desteğini sunmasıyla, 1969 seçimlerinde Konya’dan bağımsız aday olmuş ve meclise girmiştir.⁴⁰⁵

MNP’nin meclise girmesiyle birlikte Türk siyasal hayatında meşru yollarla aktif bir rol aldığı söylenebilir. Burada ayrıca belirtilmesi gereken husus şudur ki başlangıçta küçük esnafın ve çiftçilerin desteğini alan Erbakan, farklı ekonomik ve sosyal kesimleri temsil eden seçmenlerin desteğini de almıştır.⁴⁰⁶ Milli Görüş Hareketinin tabanının sadece taşralı ve şehirlerdeki gecekondulu yaşayanları ile sınırlı kalmaması, aynı zamanda büyük toprak sahibi köylüler, orta sınıf ve ticaret-sanayi erbabı tarafından da desteklenmesi farklı sosyal ve ekonomik güce sahip seçmenin varlığını göstermektedir.⁴⁰⁷

Farklı sosyo-ekonomik güce sahip olan bu seçmenin ortak bir çıkara sahip olduğunu söylemek pekâlâ güçtür. Bu kesimleri ortak bir paydada buluşturan temel unsur “İslam kardeşliği” ya da “din kardeşliği” olarak belirtilebilecek soyut bir kavramdır. Bu kavram ise halkın gözünde saygın bir konumda bulunan bir kısım cemaat, tarikat önderleri tarafından pekiştirilmiştir.⁴⁰⁸

İlerleyen zamanlarda Milli Görüş Hareketinin içerisinden çıkan MNP, Batı’yı eleştirmeye başlamış, cemaat ve tarikatlarla olan ilişkilerini açıkça göstermiş ve laiklik kavramına eleştiriler getirmiştir. Her ne kadar ulus devlette tutunabilmek adına millilik tanımını sıklıkla kullanmış, milli kültüre, eğitime, sanayileşmeye ve sosyal adalete sıkça vurgu yapmışsa da laiklik karşıtı olarak suçlanmış ve 20 Mayıs 1971’de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.⁴⁰⁹ Burada aslında laik politikaları sistemli ve sürekliliği sağlayacak bir şekilde benimsemeyen oluşumların meşruiyetinin devlet tarafından sorgulanmaya başladığı görülmektedir. Bu sorgulamanın büyük çoğunluğu da yasaklamaları beraberinde getirmiştir.⁴¹⁰

MNP’nin kapatılması Milli Görüş Hareketini siyaset sahnesinden çekme konusunda başarılı olamamıştır. Bu partinin yerine Milli Selamet Partisi’nin (MSP) geldiği görülmektedir. MSP’nin duruşu MNP’den çok da farklı olmamıştır. Şerif Mardin, MSP’nin resmi duruşunu,

---

⁴⁰⁵ M. Hakan Yavuz, Agm s. 591-592.

⁴⁰⁶ Fehmi Batur Serter, “Türkiye’de Dinsel Politik Yapı Ve Avrupa Birliği Süreci”, Yüksel Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2007, s. 59.

⁴⁰⁷ Fehmi Batur Serter, Agm s. 59.

⁴⁰⁸ Ruşen Çakır, “*Milli Görüş Hareketi*”, içinde (ed.) Murat Belge, “Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 (İslamcılık)”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 545.

⁴⁰⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 105.

⁴¹⁰ Age s. 105.

dini bir dünya görüşü, hızlı sanayileşme arzusu, ekonomik kaynakların halkın genelini mutlu edecek şekilde bölüşümü ve ahlaklı bir toplum yapısının tesisi olarak özetlemiştir.⁴¹¹

1973 seçimlerinde MSP 48 milletvekili çıkarmış ve 1974 yılında CHP ile koalisyon hükümeti kurmuştur. Burada büyük ölçüde İslami temelleri esas alarak siyaset yapan bir partinin ilk defa hükümette yer bulduğu ortaya çıkmaktadır. 1974 yılında koalisyon hükümetinin dağılmasının ardından, MSP 1.Milliyetçi Cephe Hükümetinde yer almıştır. 1977 seçimlerinde oy oranını artırmaya rağmen, seçmen sayısının ve katılım oranının artması nedeniyle oy oranı diğer seçime göre gerilemiştir.⁴¹² Karpat'a göre 1977 seçimlerinde MSP'nin oylarındaki oransal düşüşün nedeni, Erbakan'ın konumunu korumak adına prensiplerinden taviz vermesi ve faydacı bir yaklaşım sergilemesidir.⁴¹³

MSP 12 Eylül 1980 darbesi ile kapatılınca, darbe yöneticilerinin demokratik hayata dönüş kararı vermesi üzerine 1983 yılında Refah Partisi (RP) Milli Görüş Hareketi'nin yeni partisi olarak kurulmuştur.⁴¹⁴ RP'nin Türk siyasal hayatında etki bırakabilmesi için önceden siyasi yasaklı kişilerin yasaklarının kaldırılması ve genel başkanlığa Erbakan'ın seçilmesi gerekmiştir. Parti 1987 seçimlerinden itibaren adım adım ilerlemiş, her seçimde artan bir oy oranıyla 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde %21,3'lük oyla oranıyla birinci parti olmuş ve popülaritesini artırarak kendisini merkeze taşımıştır.⁴¹⁵

RP kendisinden önceki MSP'den farklı olarak daha demokrat bir çizgi üzerinde durmayı amaçlamış, muhafazakâr milliyetçi söylemi İslami kavramlarla bütünleştirmişti. Dünya görüşünü Milli Görüş olarak tanımlayan partinin hem milliyetçi hem de İslamcı olduğu söylenebilir.⁴¹⁶ Önceki tecrübelerinden yararlanarak devletçi çizgisini daha sık bir şekilde dile getiren RP, bütün çabalarına rağmen hem sistem hem de diğer siyasi partiler tarafından laiklik için bir tehdit oluşturduğu imajını ortadan kaldırmaya muktedir olamamıştır.⁴¹⁷ Bu imajın ortadan kalkmamasında dini motiflerin ve mesajların olabildiğince açık bir şekilde kullanılması

---

⁴¹¹ Age s. 105.

⁴¹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 23.

⁴¹³ Kemal Karpat, "*Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*", s. 210.

⁴¹⁴ Ruşen Çakır, Agm s. 548.

⁴¹⁵ Yalçın Akdoğan, "*Adalet ve Kalkınma Partisi*", içinde (ed.) T. Bora ve M. Gültekingil, "Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 (İslamcılık)", İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 622.

⁴¹⁶ M. Hakan Yavuz, Agm s. 596-600.

⁴¹⁷ Agm s. 596-600.

etkili olmuştur. Fakat çevreyi merkeze taşıma konusunda ve merkezle çevre arasında bir köprü pozisyonu kurmada başarılı olduğu söylenebilir.⁴¹⁸

Refah Partisinin tabanı MNP'nin tabanından çok da farklı değildi. Geleneksel dindar kesimler, göçle birlikte kırdan kente gelen yoksul kesimlerden oluşmaktaydı. Bununla birlikte bütün zor koşullara rağmen belli bir düzeyde ekonomik performans gösterebilen fakat kendilerini kamusal alanda temsil etmekten uzak olan grubun da desteğini kazanmaktaydı.⁴¹⁹ Ayrıca Anadolu'da küçük ve orta ölçekli burjuvazinin de daha çok özgürlük istemeleri ve resmi düzenle karşılaşmak istememeleri RP'nin destek bulmasında etkili olmuştur. RP'nin sunduğu “Adil düzen, kimlik beyanı, aidiyet, ahlaki dürüstlük, farklı dış politika ve Müslüman kardeşliği” gibi özgün argümanlar onu diğer partilere göre daha avantajlı bir noktaya taşımıştır.⁴²⁰

1990'ların Türkiye'sinde politik kimliklerde uzlaşıdan çok çatışma ortamı hâkimdir ve kaliteli yaşam düzeyi sıklıkla tartışılan konular arasında gelmektedir. Bu hususta çevreden merkeze yani taşradan kente yeni gelen yoksul topluluklar Müslüman kimliğiyle tanınmak istemiştir. Hem ekonomik düzenlerini iyileştirmede hem de kimliklerini kabullenmede kendilerine en yakın parti olarak Refah Partisi'ni görmüşler, partinin “Adil Düzen” kavramında taleplerini bulduklarını düşünmüşlerdir. Dolayısıyla RP, Türkiye'de uzun yıllardır sessiz ve bastırılmış kitleler için kendilerini temsil edebilecek siyasal, sosyal ve kültürel bir çerçeve oluşturmuştur.⁴²¹ 1994 yerel seçimlerde RP'nin iki büyük şehir olan İstanbul ve Ankara'da belediye başkanlıklarını kazanması göçle birlikte çevreden merkeze akan kesimin oy gücünü RP üzerinden göstermesini sağlamıştır. Şehirleri ahlaki değerleri yozlaşmış ve dinden kopmuş olarak gören büyük kentlerin taşralı sakinleri dini ve Refah Partisi'ni bir sığınak olarak görmüş, partinin gecekondu semtlerinde yaptığı yoğun propagandalar da başarısını artırmada temel unsur olarak yer almıştır.⁴²²

---

⁴¹⁸ Agm s. 596-600.

⁴¹⁹ Ali Bulaç, *Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP'den SP'ye Milli Görüş Partileri)*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2009, s. 549.

⁴²⁰ Ali Bulaç, Age s. 549.

⁴²¹ M. Hakan Yavuz, “Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey”, *Comparative Politics*, Vol 30, No 1, October 1997, s. 63-82. içinde (ed.) Hakan Özdemir, “28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi – Fazilet Partisi (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, Isparta, 2015, s. 171.

⁴²² Şadiye Ay, “Türkiye’de Siyasal İslam”, *Mevzuat Dergisi*, Yıl 7, Sayı 83, Kasım 2004, s. 7

RP'nin katıldığı 24 Aralık 1995 genel seçimleri Türk siyasetinde bir dönüm noktası olmuştur. Seçim sonuçlarında RP'nin önceki yıllara göre gösterdiği belirgin yükseliş, söylemlerini İslâm'ı temel alarak siyaset geliştiren bir oluşumun, geniş bir halk desteği tarafından desteklenmesi anlamına gelmektedir.⁴²³

Siyasi gelenek ve demokratik yönetim ilkesi gereği, seçimlerde birinci olan partiye hükümeti kurma görevi verilmektedir. Fakat Refah Parti 1995 seçimlerinde en fazla oy alan parti olmasına rağmen hükümeti kurma görevi tartışılmış, ilk etapta partinin hükümeti kurmasına müsaade verilmemiştir.⁴²⁴ Partiye muhalif kanat RP'siz bir hükümet kurma arayışı içerisine girmiştir. Bütün bu gergin ortama rağmen Cumhurbaşkanı, hükümeti kurma görevini en çok milletvekiline sahip olan RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'a vermiştir. Erbakan'ın parti liderleriyle olan görüşmelerine rağmen hiçbir parti Erbakan ile hükümet kurmak istememiş, görüşmeler sonuç getirmemiş ve Erbakan hükümet kurma görevini iade etmiştir. Ordunun müdahalesi sonucu 12 Mart 1996 yılında Anayol Hükümeti kurulmuştur.⁴²⁵ Burada asıl değinilmesi gereken nokta şudur ki Türk siyasal hayatında eğer bir parti tek başına iktidarı elde edemediyse, bir parti için birinci, ikinci ya da üçüncü olmak pek de önem arz etmemektedir.⁴²⁶ Zira RP seçim sonrasında birinci çıkmasını rağmen ilk etapta hükümette yer alamamış, daha az oy alan partiler, aralarında bir azınlık hükümeti kurarak iktidarı elde etmiştir. Bir diğer husus ise RP'nin çevreden aldığı oylarla birinci çıkması merkeze eklenme kolaylığını getirmemektedir. Yani merkeze ulaşmada tek engel seçimler değildir. Aynı zamanda ordu ve muhaliflerin engeli de söz konusudur.⁴²⁷

Azınlık hükümeti kurulduğu andan itibaren bir uyumsuzluk içerisindeydi. Bu uyumsuzluktan faydalanan RP, Tansu Çiller hakkında devleti zarara soktuğu ve yolsuzluk ihalelerinde bulunduğu iddiaları huzursuzluğu daha da artırmış ve Çiller hakkında soruşturma açılmasına sebep olmuştur. Başbakan Mesut Yılmaz'ın ANAP grubunu serbest bırakacağını açıklaması ve

---

⁴²³ Talip Küçükcan, "State, Islam, and Religious Liberty in Modern Turkey: Reconfiguration of Religion in the Public Sphere", *Brigham Young University Law Review*, Volume 2003, Article 3, United States, 2003, s. 493.

⁴²⁴ Hakan Özdemir, "28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi – Fazilet Partisi (Karşılaştırmalı Bir Analiz)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, Isparta, 2015, s. 175.

⁴²⁵ Hakan Özdemir, Agm s. 175.

⁴²⁶ Agm s. 175.

⁴²⁷ Agm s. 175-176.

oylamada ANAP'lı 30 milletvekilinin Çiller aleyhine oy kullanması Hükümetin sonunu getirecek krizi başlatmıştır.⁴²⁸

Güven oylamasında Anayol Hükümeti'nin, 550 milletvekili içinden 276 oyla salt çoğunluğu elde etmesi gerekirken, Demokratik Sol Parti'nin oylamaya iştirak etmemesi sonucu azınlık hükümeti salt çoğunluğun altında kalmıştır. Bu durumun Anayasa'ya aykırı olması ve RP'nin Anayasa Mahkemesi'ne durumun ortadan kalkması için oylama talebinde bulunması, mahkeme tarafından kabul edilmiş ve böylece Anayol Hükümeti kendisi dağılmadan oylamanın iptal edilmesiyle yasa gereği hükümetten düşmüştür.⁴²⁹ Bu olayın ardından Erbakan, Çiller'le hükümet kurma görüşmelerine başlamış ve görüşmeler neticesinde Refahyol (RP-DYP) Koalisyon Hükümeti, RP lideri Erbakan'ın Başbakanlığında kurulmuştur.⁴³⁰

Refahyol Hükümet programında dikkat çeken unsurlar bulunmaktadır. Milli Görüş hareketinden gelen Refah Partisi'nin öncesinde radikal bir şekilde Batı karşıtlığı ve eleştirisi vardı. Fakat hükümet programında böyle bir tutuma rastlanılmamış, aksine Batı'yla bütünleşme, AB hususunda titizlik gösterme, ülke çıkarları adına Avrupa ile ilişkilerin geliştirilmesi şeklinde görüşlerin savunulduğu fark edilmiştir.⁴³¹ Bununla birlikte RP hükümette bulunduğu sırada, 13 Ekim 1996 yılında yapılan 5. RP Kongresi partinin değişime uğradığını ortaya koymaktadır. Önceki kongrelerin aksine Erbakan çok daha yumuşak ve yapıcı bir üslup kullanmıştır. İslam Birliği, İslam NATO'su, Batı karşıtlığı, Siyonizm, Kudüs, Bosna gibi konulardaki sivri ve renkli çıkışlarını bu kongrede söylemekten imtina etmiştir. Erbakan'ın kongrede yaptığı konuşma radikal destekçilerinde hayal kırıklığına neden olmuştur. Parti liderinin laikliğin korunacağına dair söylemlerde bulunması, Atatürk'ün gerçek takipçileri olduğunu belirtmesi, Türk Silahlı Kuvvetleriyle aralarının iyi olduğunu vurgulaması, çabalarının Özal'ın ölümüyle doğan boşluğu doldurmaktan ibaret olduğunu anlatması aslında Milli Görüş Hareketi'nin eski görüntüsünden sıyrılıp, merkez sağa geçme arzusunu göstermektedir.⁴³²

---

⁴²⁸ Hilmi Tutar, *"Türk Siyasetinde Sancılı Yıllar"*, Bizim Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 341-344.

⁴²⁹ Süleyman Kocabaş, *Refahyol Hükümeti Sonunun Perde Arkası*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 54.

⁴³⁰ Ali Akel, *Erbakan ve Generaller*, Şura Yayınları, İstanbul, 1999, s. 51.

⁴³¹ Murat Erdoğan, *"Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri"*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 162-163.

⁴³² Haldun Gülalp, "Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of the Refah Party", *The Muslim World*, Volume 89, Issue 1, United Kingdom, January 1999, s. 37-38. içinde (ed.) Hakan Özdemir, "28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi – Fazilet Partisi

Refah Partisi'nin kendisini merkezde kabul ettirme çabaları görünürde taban siyasetinin değişmesine neden olmuştur. Refahyol Hükümeti'nin geleceği açısından böyle bir değişime gidilmesinin bir tercih meselesi olduğu aşikârdır.⁴³³ Fakat sonrasında yaşanan ve ülkeyi 28 Şubat sürecine taşıyan gelişmeler Erbakan'ın taban siyasetinden başka bir ifadeyle Milli Görüş Hareketi'nin çıkış noktasını oluşturan İslamcı değerlerden tam anlamıyla kopmadığının kanıtı niteliğindedir.⁴³⁴ Burada İslamcı bir partinin iktidarı elde etmesi ve sistemi çok fazla hırpalamadan kendi değerlerini kabul ettirme çabası söz konusudur. Ancak gerek ordunun, gerek ülkenin gerekse de muhalefetin iç yapısından dolayı bu değerleri kabul ettirmek mümkün olmamış, partinin merkeze ulaşması çok uzun soluklu bir fenomen olamamıştır.⁴³⁵

b) Sivil Toplum İçerisinde İslam Üzerinden Kutuplaşma

Türkiye'nin çift kutuplu dünyada ABD ve NATO tarafında yer alması neticesinde, bunun doğal sonucu olarak belirgin bir şekilde Neo-liberal ekonomi politikalarını benimsemesi, 80'li yıllardan itibaren ülkeyi küreselleşme sürecinin içerisine sokmuştur. Bu küreselleşme akımına, Avrupa Birliği ile bütünleşme süreci de müdahil olunca ülkede hem siyasi hem de kültürel anlamda sivil toplumun gücü artmaya başlamıştır.⁴³⁶ Nilüfer Göle'ye göre 1980 öncesinde "tek aktör patolojisi"nin yani tek tipçi ideolojilerin ve birbirini dışlayan aktörlerin hâkimiyet sürdüğü görülmektedir. Göle, 1980'lerden itibaren yukarıda bahsedilen süreçle devlet-toplum ilişkilerinin değiştiğini, değişimi oluşturan faktörlerin devlet ve elitlerden topluma geçtiğini belirtmektedir.⁴³⁷

90'lı yıllarda bu değişim belirgin bir şekilde varlığını gösterir oldu. Sivil toplum kuruluşları önceki yıllara nazaran güçlerini oldukça artırdı ve renklilik kazandı. İş adamları, çıkar grupları, çeşitli ideolojiler merkezden bağımsızlaşabildikleri düzeyde güçlenmeye ve yaygınlaşmaya başladılar.⁴³⁸

(Karşılaştırmalı Bir Analiz)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, Isparta, 2015, s. 176-177.

⁴³³ Hakan Özdemir, Agm s. 189.

⁴³⁴ Agm s. 189.

⁴³⁵ Agm s. 189-190.

⁴³⁶ Beril Dedeoğlu, "*Değişen Uluslararası Sistemde Türkiye-ABD İlişkilerinin Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri, Türk Dış Politikasının Analizi*", içinde (ed.) Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Der Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 405-406.

⁴³⁷ Nilüfer Göle, "*80 Sonrası Politik Kültür*", içinde (ed.) Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "*Türkiye de Politik Değişim ve Modernleşme*", Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2000, s. 428-430.

⁴³⁸ Nilüfer Göle, *Melez Desenler*, s. 52.

Sivil toplum kuruluşlarını (STK) vakıflar, dernekler, mesleki örgütlenmeler, dergiler veya yayınevleri gibi gittikçe genişleyen dinamikler şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu STK'lar etrafında ideolojik çeşitlenmeleri görmek mümkündür. İslami çizgiler doğrultusunda yapılandıkları gibi, aynı şekilde Atatürkçü kesimin Kemalist milliyetçilik etrafında, Türk-İslam sentezini savunanların muhafazakâr milliyetçi çizgide, feminist hareketler gibi siyasi partiler üstü oluşumların da kendi çerçevelerini oluşturabildiği STK'larda örgütlendiği göz önünde bulunmaktadır.⁴³⁹ Sivil toplumun önem kazanması aslında İslami kesimlerle karşı rakip ideolojilerin mücadelesinin, siyasal düzlemin merkezinden sivil topluma doğru bir kıvrılma yaşadığı ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁰

Cumhuriyet kendi ideolojik aygıtlarıyla 1920'li yıllardan beri pozitivist, seküler, modernist bir kesim oluşturma çabası içerisinde bulunmuş ve bu değerlere sahip olmayı merkezde aidiyet kazanma unsuru olarak sunmuştur.⁴⁴¹ Fakat 90'lı yıllarda bu kesimin de ideolojilerini değiştirmeden merkezden bağımsızlaştığı, sivil toplum kuruluşları etrafında örgütlendiği görülmektedir. Tersine bir durum ise İslami ideolojiyi savunan kesimde görülmektedir. Yani Cumhuriyetin belirlemiş olduğu seküler, pozitivist kavramlarına uyum göstermeyen ve çevrede ideolojik örgütlenmesini genel anlamıyla oluşturan İslamcı kesim kendisini merkezden çevreye taşıma gayreti içerisinde olmuş, merkezde de temsil edilmek için uğraşmıştır.⁴⁴² Burada en çok göze çarpan durum aslında merkez-çevre ayrılığının kaybolmaya başlaması ve bu kayboluşla birlikte İslami ideolojiler ve diğer alternatif ideolojiler arasında bir kutuplaşma ortamının doğmasıdır. Yani farklı ideolojiler etrafındaki rekabet, sivil toplum üzerinden hem merkezde hem de çevrede varlığını hissettirmeye başlamıştır.⁴⁴³

Müslüman kadınların üniversitelere başörtüsüyle girebilme mücadelesi aslında İslamcılarının merkezde kendi varlıklarını gösterme çabasıydı. Bu öğrencilerin üniversitelere kendi İslami kıyafetleriyle girebilme isteği, laik elitler tarafından kamusal alanın ihlali olarak algılanmıştı. Dolayısıyla karşılıklı bu iki zıt görüş etrafında bir kutuplaşma yaşandığı, her iki tarafın da kendi görüşünü geçerli kılacağı bir mücadele ortamı oluşmuştu.⁴⁴⁴ İslami kıyafetlerini temsil etmek isteyen bu Müslüman kadınlar aynı zamanda geleneksel bir tabuyu da ortadan kaldırmının

---

⁴³⁹ Caner Taslaman, Age s. 178.

⁴⁴⁰ Age s. 178.

⁴⁴¹ Age s. 178.

⁴⁴² Age s. 178-179.

⁴⁴³ Bekir Ağırdir, "Siyaset ve Toplumda Kutuplaşma", T24, 14 Haziran 2010, <http://t24.com.tr/yazarlar/bekir-agirdir/siyasette-ve-toplumda-kutuplasma--yazi-dizisi,2101>, Erişim Tarihi 15.05.2016

⁴⁴⁴ Nilüfer Göle, "İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri", Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s. 27

gayreti içerisindeydi. Kadının Türk toplumundaki yerinin evle sınırlı kalamayacağını, kendilerinin aktif bir şekilde hem kamusal hem de özel alanda etkin olabileceklerini ispatlamak istiyorlardı.⁴⁴⁵ Bu amaç doğrultusunda da çeşitli sivil toplum kuruluşları etrafında örgütleniyorlardı.⁴⁴⁶

İslamcılar, Batı-dışı bir modernlik bağlamında dışlanmadan ve bastırılmadan, tanınan ve meşru görülen bir Müslüman kimliğin yaratılması için mücadele etmekteydi.⁴⁴⁷ Bu mücadelenin karşısında Cumhuriyet'in temel değerlerini tehlikeye sokacağını düşünen laik kesim vardı ve bu da her iki taraf açısından bir kutuplaşma ortamına sebebiyet veriyordu.⁴⁴⁸

Sonuç itibariyle İslamcılar sivil toplum kuruluşları etrafında kimliklerinin yahut aidiyetlerinin kabul edilmesi uğraşı vermişlerdir.⁴⁴⁹ Müslüman kadınların başörtüsüyle, İslami kıyafetleriyle eğitim kurumlarına, kamusal alanlara girebilme mücadelesi de bunun en açık örneğini göstermektedir.⁴⁵⁰ Pozitivist, laik kesim ise bu durumun kamusal alanda tehdit unsuru oluşturduğunu ve insanlar arasında ayrışmaya sebep olacağını düşünmüştür. Bu birbiriyle zıtlık içerisinde olan iki düşünce, her iki taraf için de bir kutuplaşma alanını beraberinde getirmiştir.⁴⁵¹ Kamusal alan tanımlaması ise ülkede sıkça tartışılmakta olan konular arasında yer almıştır. Kimileri laik bir düzende hiçbir dini sembolün bu alanda görünür olmaması gerektiğini savunurken, kimisi de kamusal alanın herkesin erişimine eşit bir şekilde açık olması gerektiğini savunmuştur.⁴⁵² Ülkenin gündemini sıkça işgal eden bu konu 2000'li yıllarda başörtüsüne kamusal alanda özgürlük getirilmesiyle birlikte gündemden düşmüştür.⁴⁵³

Değinilmesi gereken son husus ise, tüm bunlarla birlikte STK'ların etkinliğini artırmasından ve nüfuzunu genişletmesinden en çok faydalanan kesim İslami kesim olmuştur. 1979 yılında Türkiye'deki dini vakıf sayısı 200'den az iken bu sayı 1987 yılında 1258'e, 1996'da 4500 kadara çıkmıştır.⁴⁵⁴ STK'ların önü açıldıkça, İslami kesim illegal görüntülerini, legal görüntüye çevirmiş, bu kuruluşlar sayesinde güçlerini artırmada ve kimliklerini oluşturmada kolaylık

---

⁴⁴⁵ Age s. 41.

⁴⁴⁶ Age s. 27-44.

⁴⁴⁷ Age s. 107.

⁴⁴⁸ Nilüfer Göle, *Melez Desenler*, s. 17.

⁴⁴⁹ Nilüfer Göle, *Melez Desenler*, s. 17.

⁴⁵⁰ Nilüfer Göle, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, s. 42.

⁴⁵¹ Caner Taslaman, Age s. 178.

⁴⁵² Nilüfer Göle, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, s. 71.

⁴⁵³ "TBMM'den türbana onay", BBC, 9 Şubat 2008,

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/02/080209_turkey_2update.shtml, Erişim Tarihi

15.05.2016

⁴⁵⁴ Faik Bulut, Age s. 418-423.

yaşamışlardır. Aynı zamanda bu kuruluşlar vasıtasıyla resmi kurumlar arasında bir köprü oluşturmuşlardır. Bu vakıflar ve dernekler, İslami bilinç ve kimlik inşasının ortamları olmuş, Türkiye'deki İslami hareketlerin güç kazanmasının ve sistemin içinde kurucu ideolojiye muhalefetin güçlenmesinin aracı olmuşlardır.⁴⁵⁵

c) 28 Şubat ve İslamcı Hareketin Algısı

Türkiye'nin darbe tarihine bakıldığında, bir anda tanımının yapılması en zor fenomen hiç kuşkusuz 28 Şubat'tır. Zira ilk etapta "28 Şubat bir süreç midir yoksa darbe midir?" sorusu tam olarak aydınlığa kavuşabilmiş değildi, etkisini oldukça yoğun bir şekilde gösterdiyse de, askeri müdahale önceki darbelere göre daha farklı bir biçimde uygulanmış ve yaşananların bir darbe olarak anlaşılması tarihsel süreç içerisinde vuku bulmuştur.⁴⁵⁶ 28 Şubat'ın net çıkış sürecinin ne olduğu sorulursa eğer bu sorunun cevabı 28 Şubat 1997 tarihinde yayınlanan askeri muhtıra ile başlayan süreç cevabı verilebilir.⁴⁵⁷ Elbette bahsettiğimiz siyasal olayı anlamada, bu kısa tanımlama yeterli gelmemektedir. Bu sürecin öncesinde ve sonrasında yaşananları bilmek olayı daha iyi bir şekilde kavrama konusunda yardımcı olacaktır.

Refahyol Hükümeti 24 Aralık 1995 Seçimleri Seçim Beyannamesi'nde İslam Birliği ile ilgili G-7'nin alternatifi niteliğinde Türkiye, İran, Mısır, Endonezya, Bangladeş, Malezya, Nijerya ve Pakistan gibi ülkelere ibaret olan, D-8'in kurulmasını tasarlamıştı.⁴⁵⁸ Erbakan'ın dış ziyaretlerinde rotasını Asya'daki İran, Pakistan, Malezya, Singapur ve Endonezya; Afrika'daki Mısır, Libya ve Nijerya gibi ülkelere çevirmesi, gerek Türkiye'de gerekse de yurtdışında tepkiyle karşılanmıştı.⁴⁵⁹

Türkiye modernleşme sürecinin başladığı andan itibaren yönünü Batı'ya çevirmiş, Cumhuriyet tarihinde de ülke liderleri ilk ziyaretlerini hep Batılı ülkelere yapmıştı. Haliyle bu rota değişikliği ülkede şaşkınlığa ve tepkiye yol açmıştı.⁴⁶⁰ Mesela Erbakan'ın bu gezilerinden sonra Batı basını, Türkiye'nin Batı'dan koparılmasının söz konusu olduğu ve bu tutuma karşı teyakkuzda olunması gerektiği yönünde yayınlar yapmaya başlamıştı. Aynı zamanda ABD,

⁴⁵⁵ Caner Taslaman, Age s. 179.

⁴⁵⁶ Murat Erkin, *Silahlı Kuvvetler: Medya*, Destek Yayınları, İstanbul, 2010, s. 187.

⁴⁵⁷ Şeyma Akın, "28 Şubat Süreci ve Batı Medyasındaki Algılaması", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Karaman, 2011, s. 5.

⁴⁵⁸ Hakan Özdemir, Agm s. 178

⁴⁵⁹ Hasret Dikici Bilgin, "Foreign Policy Orientation of Turkey's Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah", *Turkish Studies*, Volume 9, Number 3, September 2008, s. 410. içinde (ed.) Hakan Özdemir, Agm s. 178

⁴⁶⁰ Hakan Özdemir, Agm s. 178

Erbakan'ın İran'a yaptığı geziye ve İranlı siyasetçilerle yapılan görüşmeler neticesinde gerçekleşmesi tasarlanan antlaşmalara karşı tepki göstermişti.⁴⁶¹

Yurtdışında Erbakan'ın eleştirilmesinin yanında, ülke konjonktüründe de Erbakan çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Başbakanlığı döneminde gerçekleşen Susurluk kazası, ülkenin her tarafından gelen irtica haberleri, Refahyol hükümetini iyice çıkmazın içerisine sokmuştu.⁴⁶² Susurluk meselesinde Refah Partisi'nin, hükümet ortağı Doğru Yol Partisi'ni koruması ve bu yönde yanlış politikalar izlemesi, partiye verilen desteği azaltmıştır. Bu düşüşte özellikle Susurluk kazasına tepki olarak "sürekli aydınlık için bir dakika karanlık" eylemine destek göstermemesi oldukça etkili olmuştur.⁴⁶³

28 Şubat sürecinde asker tarafından eyleme geçilmesine sebebiyet verecek en temel iki unsur arasında Erbakan'ın Başbakanlık Konutu'nda tarikat liderlerine ve din adamlarına iftar yemeği vermesi ve 28 Ocak 1997'de RP'li Belediye Başkanı Bekir Yıldız Sincan'da düzenlediği Kudüs Gecesi'dir.⁴⁶⁴ Bu gecenin ardından Ankara sokaklarında tankların gövde gösterisi yapması misilleme olarak algılanmış, siyasi gerilimi iyice artırmıştır. Erbakan'ın "Türkiye'de faşist laik düzen var" söylemi, Taksim ve Çankaya'ya cami yaptırılmak istenmesi, karayoluyla hac yapılması şeklindeki konular gerginliği zirveye çıkartmıştır.⁴⁶⁵

Bütün bu olaylar sürecin yaşanmasında hızlandırıcı etkiye sahip unsurlardır. Fakat sürecin asıl başlama noktası, gerçek dinamiğini oluşturan olay, TÜSİAD'a karşı taşra sermayesini desteklemek için kurulan ve İslami hassasiyetleriyle ön planda olan MÜSİAD'ın, devlette egemen hale gelmiş modern burjuvaziye meydan okuyacak güce erişmesidir.⁴⁶⁶ Diğer taraftan Milli Görüş Hareketi Soğuk Savaş sonrası dönemin getirdiği küreselleşme sürecine uyum sağlayamamış, "adil düzen" söylemiyle hem AB'yi hem de NATO'yu radikal bir şekilde reddetmiştir. Bu temel iki olay sürecin yaşanmasında hiç kuşkusuz en fazla etkiye sahip faktörlerdir.⁴⁶⁷

---

⁴⁶¹ Ali Bulaç, *Age* s. 275

⁴⁶² Yusuf Tekin ve M. Çağatay Okutan, *Türk Siyasal Hayatı*, Orion Kitabevi, Ankara, 2011, s. 220.

⁴⁶³ Ozan Örmeci, *İttihat ve Terakki'den AKP'ye Türk Siyasal Hayatı*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 106.

⁴⁶⁴ Mustafa Bölükbaşı, "Milli Görüş'ten Muhafazakâr Demokrasiye: Türkiye'de 28 Şubat Süreci Sonrası İslami Elitlerin Dönüşümü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2012, s. 175.

⁴⁶⁵ Agm s. 175-176.

⁴⁶⁶ Agm s. 176.

⁴⁶⁷ Agm s. 176.

Yukarda bahsedilen bu çok çeşitli etkenler, ülkeye 28 Şubat sürecini getirmiş ve RP'nin siyaset sahnesinden silinmesine sebep olmuştur.⁴⁶⁸ TSK 26 Aralık 1996'da ülkede gündün güne nüfuzunu artıran ve güçlenen siyasal İslam'a karşı önlem alınması gerektiğini vurgulamış ve bunun gerçekleştirilmesi için "Batı Çalışma Grubu" nu oluşturmuştur.⁴⁶⁹

İsrail'le 23 Şubat 1996'da yapılan Türkiye-İsrail Askeri Eğitim Anlaşması'nın Erbakan'a askerler tarafından imzalatılması, aslında askerin politikadan çekilmediğinin, hatta politikada inisiyatif ele aldıklarını göstermektedir.⁴⁷⁰ Erbakan ise her seferinde askeri hoşnut etmiş, bu şekilde varlığını sürdürebileceğini düşünmüştür. Fakat Erbakan'ın bu politikasının işe yaramadığı 28 Şubat 1997 tarihinde, MGK'nın muhtıra niteliğindeki bildirisini sunmasıyla ortaya çıkmıştır.⁴⁷¹ Bu bildiride TSK, Refahyol Hükümeti'ne "irtica ile mücadele" programı dayatmıştı. Hükümet, Milli Güvenlik Kurulu'nun gözetimi altında faaliyetlerini yürütmeye esir edilmişti. Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, laiklik karşıtı eylemlerin merkezi olduğunu iddia ettiği RP hakkında kapatma davası açmıştı.⁴⁷² Bütün bu çıkmazların ardından Erbakan 18 Haziran 1997'de istifasını sundu. 16 Ocak 1998'de ise, Anayasa Mahkemesi RP'nin tamamen kapatılmasına ve Erbakan'ın beş yıl siyaset yasağına çarptırılmasına karar verdi.⁴⁷³

Hareketin içine bakıldığında ise İslamcı hareketin ekonomik alandaki destekçisi, MÜSİAD, 28 Şubat sürecinde, Milli Görüş Hareketi'nin önemli bir halk desteğini sağlayabildiğini fakat iktidarı kalıcı ve güçlü bir şekilde tesis edemediğini görmüştü.⁴⁷⁴ Partinin, radikal davranışları ve söylemleri sebebiyle iktidarda süreklilik sağlamalarının zor olduğunun farkına varmıştı. Ekonomik istikrarları için güven ortamına ihtiyaç duyan MÜSİAD, Refah Partisi'ni artık kendi temsilcisi olmaktan çok uzakta görüyordu.⁴⁷⁵

Milli Görüş Hareketi'nin 90 öncesi ayrıştırmacı söylemlerinde ısrar etmesi, iktidarda olmasına rağmen kitle partisi olmasına engel olmuş, bu durum parti içinde de muhalefete sebebiyet vermiştir. Bu muhalefet gelenekçi – yenilikçi ayrışmasını doğurmuştur. Gelenekçi kesim ideolojik bir kadro partisinden yana tavır takınırken, yenilikçi grup ise kitle partisinden yana

---

⁴⁶⁸ Hakan Özdemir, Agm s. 179.

⁴⁶⁹ Ozan Örmeci, Age s. 107.

⁴⁷⁰ Hakan Özdemir, Agm s. 179.

⁴⁷¹ Hakan Özdemir, Agm s. 179.

⁴⁷² Mustafa Erdoğan, "28 Şubat Darbesi", içinde (ed.) Birey Yayıncılık, "28 Şubat Post Modern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi", Birey Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 19.

⁴⁷³ Agm s. 19.

⁴⁷⁴ Mustafa Bölükbaşı, Agm s. 177.

⁴⁷⁵ Agm s. 177.

tavır takınmıştır.⁴⁷⁶ Bu fikir ayrılığı 28 Şubat sürecinde kapatılan RP yerine kurulacak Fazilet Partisi'nde daha net bir şekilde yansımıştır.⁴⁷⁷ Partinin Mayıs 2000'deki I. Kongresinde, gelenekçi kesimi temsil eden Recai Kutan ve yenilikçi kesimin temsilcisi Abdullah Gül arasında başkanlık seçimi vardı. Yenilikçiler, 521 oya karşı 633 oyla başkanlık seçiminde yenilgiye uğrayan taraf olmuştu. Bu yenilgi, bugün Türk siyasi tarihinde hâlâ etkisini sürdüreceği olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁴⁷⁸ Gelenekçiler ise Fazilet Partisi'nin kapatılmasının ardından Saadet Partisi çatısı altında güç kaybı yaşayarak, AK Parti'nin yanında çok da bir etkiye sahip olmadan siyaset yapmayı sürdürmüş ve hala sürdürmektedir.⁴⁷⁹

Sonuç olarak 28 Şubat süreci, hiç şüphesiz İslamcı hareketin ilerlemesine, her on yılda bir geleneksel hale gelmiş ordu müdahalesiyle set çekmiştir.⁴⁸⁰ MÜSİAD'ın gelişmesine karşı TÜSİAD'ın ordunun yanında yer alıp, bu oluşumu sahneden silmek istemesi devlet üzerindeki varlığını ve etkisini koruma arzusunun kaynaklanmıştır.⁴⁸¹ Buna binaen İslamcı kesimden üniversite öğrencilerinin, ikna odaları yoluyla zorla fikrîsel değişikliğe uğratılmak istenmesi, başörtüsünün sert bir şekilde yasaklanması, din üzerinden manipülatif yorumlar yapılması ülkedeki kutuplu zemini iyiden iyiye kayganlaştırmış, kutuplaşmayı artırmıştır.⁴⁸² İslamcı hareketin bir kısmı, bu hususta radikal söylemlerini hafifletmediği, AB ile arasını düzeltmediği, NATO'yu kabullenmediği, küresel sisteme entegre olmadığı müddetçe laik düzenin engellemesiyle karşılaşacağına farkına varmıştır. Bu farkındalık gelenekçiler ile yenilikçiler arasındaki ayrımı beraberinde getirmiş, AK Parti ve Saadet Partisi düzleminde yolları ikiye ayırmıştır.⁴⁸³

IV. 2000'li Yıllarda Uzlaşma ve Çözülme Üzerinden İslam Olgusu

28 Şubat süreci sonrasında ortaya çıkacak olan AK Parti, RP içinde bulunan gelenekçi yaşlı grup ile olan anlaşmazlığı sonucunda gençlerden oluşan, yenilikçi diğer grubun çabalarıyla

---

⁴⁷⁶ Christos Teazis, *İkincilerin Cumhuriyeti: Adalet ve Kalkınma Partisi*, Mızrak Yayınları, İstanbul, 2010, s. 49.

⁴⁷⁷ Mustafa Bölükbaşı, Agm s. 178.

⁴⁷⁸ Agm s. 177.

⁴⁷⁹ Mustafa Bölükbaşı, Agm s. 178.

⁴⁸⁰ Agm s. 183.

⁴⁸¹ Ali Ekber Doğan, "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci" içinde (ed.) İlhan Uzgöl ve Bülent Duru, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, s. 295.

⁴⁸² Gülşen Demirkol Özer, *Psikolojik bir İşkençe Metodu Olarak İkna Odaları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 67.

⁴⁸³ Mustafa Bölükbaşı, Agm s. 183.

kurulmuştu ve bu nedenle AK Parti, her şeye rağmen İslamcı çizgide siyaset yapmayı sürdürecektir bir parti olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸⁴

Buna binaen AK Parti bekleneni gerçekleştirmemiş, siyasette İslami bir politika izlememiştir. Kitle partisi olma yolunda gösterilen gayretler doğrultusunda, Müslümanların bazı problemlerine hassasiyet gösterilmiştir ancak özel, ayrı bir İslamcı tavır söz konusu olmamıştır.⁴⁸⁵ Hatta Erdoğan ilk yıllarda Milli Görüş Hareketi'nin devamı niteliğinde ve İslamcı çizgiden gelmediklerini "Milli görüş gömleğini kaç kez çıkardım." söylemini defalarca tekrarlayarak göstermeye çalışmıştır.⁴⁸⁶

Mustafa Bölükbaşı yazdığı makalede, 2000'li yıllarda AK Parti'nin ve İslamcılarının ahvalini, din kaynaklı olgularının neler olduğunu, uzlaşma ve çözülmenin nelerden ibaret olduğunu ve yenilikçi-gelenekçi ikililiğinde değişimin nasıl yaşandığını şu sözleriyle özetlemektedir: *"İslamcı hareket içerisindeki kırılma ve AK Parti'nin yükselişi 28 Şubat süreciyle birlikte başlamıştır. Post-İslamcılar adil düzenden vazgeçip küresel kapitalist sisteme entegre olmaya çabalayarak ve Kemalist düzenin reddi yerine makul bir eleştirisini benimseyerek tek başına iktidar olabilecek bir kitle partisi oluşturmuştur. İslamcılar 28 Şubat öncesinde Kemalist devlet hegemonyasına cepheden taarruza geçmişken, 2000'lerde post-İslamcılar eleştirileriyle baskıcı devleti kendi paylarına daha makul hale getirmiş, egemen bloğa dâhil olmuş, ittifakları genişletmiş ve son kertede hegemonyayı kaldırmak yerine yeniden üretmişlerdir. AK Parti'nin iktidara gelişi radikal İslamcılarının gözünde devleti daha meşru kılmış, radikal İslamcılığı ılımlılaştırarak sisteme çekmiştir. Artık mesele devleti İslamileştirmek değil, İslami değerlere saygı duyan yöneticilerin toplumda İslami yaşantıya müdahalede bulunmamalarıdır. Ne devlet İslam'a ne de İslam devlete karışmalıdır. Böylece Kemalistlerin gerçekleştirmekte pek başarılı olamadığını AK Parti rıza ile toplumun devlete sadakatini pekiştirerek sağlamıştır: Laik devlet artık onaylanmıştır. Bir açıdan Milli Görüşün radikalizmi AK Parti sayesinde massedilmiştir."*⁴⁸⁷

---

⁴⁸⁴ Mustafa Aydın, "10.Yılında AK Parti", *Umran Dergisi*, Sayı 219, İstanbul, Kasım 2012, s. 14.

⁴⁸⁵ Agm s. 15.

⁴⁸⁶ Kanal 7 Haber, "Erdoğan: Gömleği kaç kez çıkardık", <http://www.haber7.com/siyaset/haber/257136-erdogan-gomlegi-kac-kez-cikardik>, Erişim Tarihi 10.05.2016

⁴⁸⁷ Mustafa Bölükbaşı, Agm s. 184.

a) 2000'ler ve İslamcı Yeni Seçkinlerin Sisteme Entegre Olmasının İç ve Dış Koşulları

14 Ağustos 2001 tarihinde kurulan AK Parti, Kasım 2002 genel seçimlerinde %34,29 oranında oy alarak, hiç umulmadık bir biçimde birinciliği elde etmişti. Gelenekçiler-yenilikçiler ayrışmasında, gelenekçi kesimi temsil eden Saadet Partisi ise %2,49 oranında bir oy almıştı.⁴⁸⁸ Mart 2004 yerel seçimlerinde ise, AK Parti %40 oranına ulaşırken, SP'nin aldığı oy oranı ise %4,8 civarında olmuştu.⁴⁸⁹ Seçim sonuçları analiz edildiğinde, AK Parti'nin kurucu kadrosu Milli Görüş Hareketi'nden geliyor olsa dahi, siyasi söylemleri ve sloganları açısından bu hareketten farklılaşmış ve bu konuda seçmeni ikna etmeyi başarabilmiştir. RP'nin ulaşabildiği oy oranı maksimum %20 çitasını bulurken, AK Parti'nin henüz ilk seçimlerinde bu derece başarı göstermesi kitle partisi olma yolunda olumlu adımlar attığının göstergesiydi.⁴⁹⁰

Kitle partisi olma yolundaki çabasında, radikal İslamcı tutumdan kendisini uzaklaştırması ve Türk siyasetinde ilk kez kullanılan, daha ılımlı “muhafazakâr demokrat” kavramsallaştırması önemli bir noktada durmaktadır.⁴⁹¹ Erbakan'ın İslamcılığını “eski ekol İslamcılık” olarak tanımlayan yenilikçi kesim, İslami hassasiyetleri olan ve buna saygı duyan bir parti kurmakla birlikte, partinin programında açıkça dini unsurlara yer vermemiştir. Dolayısıyla, İhsan Dağı'nın makalesinde yenilikçiler için kullandığı “post-İslamcılar”, İslami söylem yerine batının desteğini alabilecek, modern söylemleri referans olarak kullanmıştır.⁴⁹² Buradan hareketle AK Parti'nin, rejim değişikliğinden ziyade, rejimi kabullenerek gündelik hayatı yeniden kurma çabası içerisine girdiği söylenebilir. Vali Nasr, AK Parti ile tartışılmakta olan fenomenin, “İslami Demokrasi” olmadığını, ancak bunun sosyal hayatta İslami değerlere de saygının gösterildiği “Müslüman Demokrasisi” olarak adlandırılabilirliğini ifade etmiştir.⁴⁹³

Bilindiği üzere Milli Görüş Hareketi, ekonomide devletçiliği savunan, İslami anlamda ılımlılıktan ziyade radikal söylemleriyle ön plana çıkan, AB ve NATO gibi birliklere karşı çıkan, küreselleşme karşıtı bir hareketti. AK Parti'nin kurucu liderleri ise bu bahsedilen tutumlara karşı bir duruş sergilemiş, bunu gösterebilmek adına çeşitli yönde çabalar sarf

⁴⁸⁸ NTV, 3 Kasım 2002 Türkiye Genel Seçim Sonuçları,

<http://arsiv.ntv.com.tr/modules/secim2007/secim2002/>, Erişim Tarihi 10.05.2016

⁴⁸⁹ İhlas Haber Ajansı, 28 Mart 2004 Türkiye Yerel Seçim Sonuçları,

<http://secim.ihha.com.tr/Bolgeler.aspx?il=0&ilce=0&belde=0&parti=0&skod=1062&stip=7&s=28%20Mart%202004%20Belediye%20Se%C3%A7imi>, Erişim Tarihi 10.05.2016

⁴⁹⁰ Mustafa Bölükbaşı, Agm s. 179.

⁴⁹¹ Yalçın Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 12.

⁴⁹² İhsan Dağı, “Rethinking Human Rights, Democracy and the West: Post-Islamist Intellectuals in Turkey”, *Critical Middle Eastern Studies*, Volume 13, Number 2, 2004, p. 7.

⁴⁹³ Vali Nasr, “The Rise of Muslim Democracy”, *Journal of Democracy*, Volume 16, Number 2, 16 April 2005, p. 13-27.

etmiştir. Bu yönde partinin kurucu liderlerinin açıklaması önem arz etmektedir. Kasım 2002 genel seçimlerinin ardından hükümeti kurmakla sorumlu olan Abdullah Gül, “İslami kimliğin demokratik, şeffaf ve modern bir dünya ile uyumlu olduğunu” kanıtlayacaklarını vurgulamış, aynı zamanda “Türkiye’nin NATO üyeliğine” dikkat çekmiştir.⁴⁹⁴ Recep Tayyip Erdoğan ise, seçim sonrasında ülkedeki tansiyonu aşağı çekmeye çalışan 6 güvence vermişti. Bu 6 güvence doğrudan kendi ağzıyla şu şekildedir: “Kimsenin hayat tarzına müdahale etmeyeceğiz. AB ile tam üyelik sürecine hız vereceğiz. Dünya ile entegrasyonu güçlendireceğiz. IMF ile programın uygulanmasında kararlıyız. Türkiye’yi germeyeceğiz, yeni 28 Şubat yaşanmaz. Başörtüsü birinci sorunumuz değil.”⁴⁹⁵

Yukarda belirtilen açıklamalar doğrultusunda bir analiz yapılacak olursa, Türk siyasetinde İslami değerlere sahip siyasetçilerin, 2000’li yıllarla birlikte farklı bir İslam algısına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Daha önceki İslamcılarda radikal söylemlere çok sık rastlanılıyorken, yenilikçilerde yahut İhsan Dağı’nın yukarıda kullandığı, diğer bir tabirle “post-İslamcılar” da daha ılımlı, AB ve küresel dünya ile daha uyumlu bir söylem söz konusudur. Dolayısıyla bir devrime yönelik algıdan ziyade, sistem içerisinde bütünleşerek sosyal değerleri yaşatmak söz konusudur. Bu bütünleşme vurgusunun temel nedeni ise, 28 Şubat sürecinde sivil-asker bürokrasinin ülkede nüfuzunun ne derece geniş olduğunun idrak edilmesidir.⁴⁹⁶ Bu hususta Milli Görüş Hareketi’yle birlikte bir çözülmenin başladığını, buna karşılık sistem tarafından dışlanmamak adına AB, NATO ve ABD gibi küresel çapta etkinliği olan güçlerle de uzlaşmanın tesis edilmek istendiği saptanabilir. Özetle, AK Parti İslamcı bir gelenekten gelmesine rağmen iktidara “İslamcı parti” algısı oluşturarak gelmemiştir. Partinin kadrosu geniş anlamda, kendisini Milli Görüş Hareketi’nden çözümlemek isteyen, AB’nin öngördüğü düzeyde bir demokrasiyi ülkeye hâkim kılmayı arzulayan, Özal döneminde olduğu gibi neo-liberal ekonomi politikalarını destekleyen kişilerden oluşmuştur.⁴⁹⁷

AK Parti’nin 2000’li yıllardaki yükselişini, ülkeye getirdiği modelin ne olduğunu ve entegrasyonu nasıl sağladığını Mustafa Aydın şu şekilde açıklamaktadır: “AK Parti geniş bir kesimi kapsama politikasını başarıyla yürüttü. On yıl boyunca hep yükseliş gösterdi. Asker ve

---

⁴⁹⁴ Hürriyet Gazetesi, “Gül: İslam’la modernliğin uyumunu kanıtlayacağız.”, 17 Kasım 2002, <http://www.hurriyet.com.tr/gul-islamla-modernligin-uyumunu-kanitlayacagiz-110223>, Erişim Tarihi 10.05.2016

⁴⁹⁵ Hürriyet Gazetesi, “6 Güvence”, 4 Kasım 2002, <http://www.hurriyet.com.tr/6-guvence-107530>, Erişim Tarihi 10.05.2016

⁴⁹⁶ Cihan Tuğal, *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 138.

⁴⁹⁷ Mustafa Bölükbaşı, *Agm* s. 181.

üst yargı organlarının temsil ettiği merkeziyetçi yapının çözülmesine verdiği destek, AB vizyonuna sahip çıkma gibi politikalar, farklı kesimlerde ilgi gördü ve AK Parti'ye yönelişleri sağladı. Zamanla AK Parti'ye uzak Zafer Üskül, Ertuğrul Günay gibi bazı kişileri, Reha Çamuroğlu gibi grup temsilcilerini ve hatta tarihsel totaliter yapılanmadan memnun kalmayan bazı ılımlı laik kesimleri bünyesine aldı ve sürekli geliştirdi... AK Parti ile ilişkilendirilen model de, merkezi sistemin buyrukları, halkın beklentileri, konjonktürel şartların katılımı ile ortaya çıkmıştır. Bunu birileri kendine uyarlamaya çalışıp, buradan kendisi için olumlu sonuçlar çıkarmaya çalışabilir. Ama bu modele somut belirgin bir İslâm-demokrasi sentezi gözüyle bakamayız. Çünkü bu modelin ciddi bir liberal yönetim biçimi olarak diğer toplumsal talepler gibi dini bazı sorunları göz önünde bulundurduğunu düşünebiliriz. Söz konusu oluşum, demokrasi ve İslâm gibi iki sistemin sentezi değildir. Bu bağlamda demokrasiden aldıklarını gösterebiliriz, ama sistem bağlamında İslâm bir referans görevi yerine getirmemektedir. İslâm'ın referans olarak alınmayacağı da peşinen deklare edilmiş bulunmaktadır. Esasen modelin kimliğini adlandırmak üzere kullanılan niteleme, Demokratik İslâm veya İslâmi Demokrasi değil, muhafazakâr demokrasidir.”⁴⁹⁸

AK Parti seçim sonrasında iktidara geldikten sonra, açıkladığı Hükümet Programı'nda da⁴⁹⁹ Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği konusunda ısrarlı vurgu ve harcadığı yoğun çaba, diğer yandan ülkenin ekonomik yapısının iyileştirilmesi noktasındaki girişimleri ve ortaya koyduğu sosyal politikalar, partinin hem ülke içinde hem de uluslararası arenada yoğun bir şekilde desteklenmesini sağlamıştır.⁵⁰⁰

b) 2010'lardan Günümüze Siyasal İktidarın Karşı Karşıya Olduğu Meydan Okumalar

2000'li yılların başından günümüz Türkiye'sinin iktidarını tek başına üstlenen AK Parti'yi temelde iki döneme ayırarak incelemek mümkündür. Bir önceki başlıkta da ifade edilen, partinin iktidara geldiği süreci, iç ve dış konjonktürü dikkate alarak politikasını faaliyete geçirdiği dönemi, birinci dönem olarak adlandırabiliriz.

Birinci dönem, AK Parti'nin meşru bir zemine yerleşme çabasını içeren, seküler bir dil kullanarak “muhafazakâr-demokrat” tanımlaması üzerinden siyaset izlediği 2009 yılına kadarki zaman dilimini kapsamaktadır ve bu dönemde batılı insan haklarını vurgulayan, Avrupa Birliği'ni siyasetinin merkezine alan ve bu bağlamda Avrupalı kriterler ile geleneksel değerler

⁴⁹⁸ Agm s. 16-17.

⁴⁹⁹ 58. Hükümet Programı, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP58.htm>, Erişim Tarihi 18.05.2016

⁵⁰⁰ Fahrettin Altun, “Değişim ve Statüko Kısacasında AK Parti”, SETA, Sayı 6, Mart 2009, s. 5.

arasında harmoni sağlamaya çalışan bir parti söz konusudur.⁵⁰¹ AK Parti'nin bu ikili ibresi, yani Avrupa Birliği ve geleneksel değerleri uzlaştırma çabası, bu boyutuyla Türkiye'de liberalinden, İslâmcısına, muhafazakârından solcusuna kadar bir heyecan üretmiştir. Dolayısıyla söz konusu dönemde İslâmcı siyasetin dilinden özenle kaçan ve hatta bu dili eleştiren bir içerikle kendisini göstermiştir.⁵⁰²

İçinde bulunulan ikinci dönem ise Mustafa Tekin'e göre: "... giderek İslâmcı dile yaklaştığı ve belki ideolojik çizgilerini biraz belirginleştirdiği bir duruma tekabül etmektedir. Başbakan'ın "asgari üç çocuk" taleplerini ülkenin geleceği, muhafazakâr refleksler olarak açıklayabilmek mümkünse de, "dindar nesil yetiştireceğiz" mottosu bu durumu daha belirgin kılmaktadır. Bunu yurtiçi ve yurtdışı ilişkilerin mahiyetine dair birçok doneyi de ekleyebiliriz. Özellikle küresel aktörlerin İslâm'a çektiği operasyon, Arap uyanışı, Mısır ve Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler, AK Parti'de İslâmcı bir dilin vurgusunu giderek artırdığını düşünüyorum."⁵⁰³

AK Parti'nin son dönemlerine bakıldığında karşı karşıya kalınan birçok durum söz konusudur. Ülkenin gündeminde yer alan ve sıkça tartışılan meseleler, temelde Avrupa Birliği'yle AK Parti arasındaki ilişkilerin önceki dönemlere nazaran zayıflamaya uğraması⁵⁰⁴, AK Parti – Gülen Hareketi'nin ilişkisi ve sonrasında ilişkinin, Erdoğan'ın tabiriyle paralel yapı ve iktidar çatışmasına dönüşmesi⁵⁰⁵, Gezi Parkı eylemlerinin ülkede geniş yankı bulması⁵⁰⁶, Suriye Krizi⁵⁰⁷ gibi fenomenlerdir. Bu olayların incelenmesi günümüzde AK Parti'nin karşı karşıya kaldığı meydan okumaları görmek açısından faydalı olacaktır.

---

⁵⁰¹ Mustafa Tekin, "Muhafazakârlık Ne Aynı Ne Gayrı", *Umran Dergisi*, Sayı 235, İstanbul, Mart 2014, s. 35.

⁵⁰² Agm s. 35.

⁵⁰³ Agm s. 35.

⁵⁰⁴ Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, "Türkiye-AB İlişkileri Kronolojisi (1959-2015)", 15.12.2015, <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=112>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵⁰⁵ İsmet Berkan, "9 Soruda Cemaat-Hükümet Kavgasının Arkeolojisi ve Geleceği", *Hürriyet Gazetesi*, 29 Kasım 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/9-soruda-cemaat-hukümet-kavgasinin-arkeolojisi-ve-gelecegi-25243707>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵⁰⁶ "Gezi Parkı Eylemleri Kronolojisi", *AljazeeraTurk*, 28 Mayıs 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/fotograflarla-gezi-parki-eylemleri-kronolojisi>, Erişim Tarihi 19.05.2015

⁵⁰⁷ Atilla Sandıklı ve Ali Semin, "Bütün Boyutları İle Suriye Krizi ve Türkiye", Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.bilgesam.org/incele/1764/-butun-boyutlari-ile-suriye-krizi-ve-turkiye/#.Vz3XpPmLTcc>, Erişim Tarihi 19.05.2016

i. *AK Parti ve Avrupa Birliği İlişkilerinin Zayıflamasına Neden Olan Kırılma Noktaları*

Türkiye'nin AB'de adaylık statüsünü kazanmasının ardından iktidara gelen ve AB ile ilişkileri yürüten AK Parti, bu birlik konusunda değişen görüşlere sahip olmuştur.⁵⁰⁸ Bilindiği üzere AK Parti, Milli Görüş Hareketi'nin AB üyeliğine karşı tutunduğu perspektifin aynısına sahip değildi ve AB'ye tavır takınan partilerden kendisini ayırmıştı.⁵⁰⁹ AK Parti'nin kurucu kadrosunun önemli bir kısmı Batı'yı eleştiren "Milli Görüş" geleneğinden gelmesine rağmen, Refah Partisi'yle ortaya çıkan farklı fikirler 28 Şubat süreciyle birlikte güçlenmiş, demokrasi ve AB meselesi AK Parti döneminde üzerinde en çok düşünülen konular olmuştur.⁵¹⁰ Ergün Yıldırım'a göre: "AB konusunda, İslami kesimin son dönem yaklaşımlarıyla eski yaklaşımlar kıyaslandığında görülen farklılıklar genel anlamda Türkiye'nin AB üyesi olmasıyla demokrasinin elitist bir kimlikten kurtulacağı ve herkes için eşit bir siyasal katılım imkânı sağlamasıyla baskıcılığın ortadan kalkacağı üzerinden düşünülmektedir."⁵¹¹

Dolayısıyla AK Parti'nin 2002'de Avrupa Birliği'ne üyeliği tam hedef olarak belirlemesi, partinin Türkiye ve uluslararası arenada meşrulaşma sürecini ve uluslararası topluluklar karşısında İslamcı geçmişinden vazgeçtiğini göstermesini sağlamada bir araç olarak kullanılmıştır.⁵¹² Bununla birlikte AK Parti, askeri vesayete engel olabilmek adına Avrupa'nın desteğini almayı amaçlamış, Türkiye'de laik kesim tarafından muhafaza edilen din özgürlüğünün sağlanabilmesi adına Avrupa'ya güvenmiştir.⁵¹³

Yukarıda bahsedilen, 2002-2005 aralığına denk gelen dönemde, reform sürecinde ve AB'ye üyelik konusunda gösterilen çabalar hasebiyle AB sürecinin altın çağı olarak nitelendirilmişken; 2005 sonrası süreçte AK Parti tarafından ikili ilişkilerdeki hızın zayıfladığı,

---

⁵⁰⁸ Ercüment Tezcan ve İlhan Aras, "Adalet ve Kalkınma Partisi'nde Euroseptisizm: Avrupa Birliği Desteğinin Eleştiriye Dönüşümü", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 11, Sayı 41, 2015, s. 4.

⁵⁰⁹ Mehmet Uğur ve Dilek Yankaya, "Policy Entrepreneurship, Policy Opportunism, and EU Conditionality: The AKP and TÜSİAD Experience in Turkey", *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, Cilt 21, Sayı 4, Ekim 2008, s. 592. içinde (ed.) Ercüment Tezcan ve İlhan Aras, s. 6.

⁵¹⁰ Ali Resul Usul, *Helsinki'den Müzakerelere Türkiye-AB İlişkileri*, içinde (ed.) Zeynep Dağı, *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika: AK Partili Yıllar*, Orion Yayınevi, Ankara, 2006, s. 206.

⁵¹¹ Ergün Yıldırım, "AB'nin İslâmcılar için anlamı", *Birikim Dergisi*, Sayı 129, Ocak 2000, s. 50-51.

⁵¹² Emiliano Alessandri, "Democratization and Europeanization in Turkey After the September 12 Referendum", *Insight Turkey*, Volume 12, Number 4, 2010, p. 25, içinde (ed.) İlhan Uzgel ve Bülent Duru, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, s. 437.

⁵¹³ Michel Rocard, *Avrupa Birliği Yolunda Türkiye'ye Evet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 26.

AB konusunda çok farklı söylemlerin gün ışığına çıktığı görülmektedir.⁵¹⁴ Müzakerelerin başladığı 3 Ekim 2005 tarihinden itibaren, Türkiye’de AB’ye olan eleştirel yaklaşım da tekrardan doğmuş; Kıbrıs sorunu, Angela Merkel, Nicolas Sarkozy gibi Batılı liderlerin Türkiye’nin kültürel, tarihi ve coğrafi olarak birliğe yönelik ortak paydaya sahip olmadığı söylemi, üyelik dışında imtiyazlı ortaklık teklifi süreci etkileyen unsurlar olmuştur.⁵¹⁵

Mehmet Özcan, Fatma Yılmaz Elmas, Mustafa Kutlay ve Ceren Mutuş’a göre 2005 sonrası süreçte, AK Parti’nin AB ile olan ilişkilerinde eskisine nazaran hız kaybetmesinde üç temel neden vardır.⁵¹⁶ İlki Kıbrıs sorununda yaşanan gelişmelerdir.⁵¹⁷ AB, Türkiye’nin kara ve deniz sahasını Güney Kıbrıs’a açmasını talep etmiş, Türkiye ise KKTC üzerindeki ambargonun kaldırılmasını istemiştir. Yaşanan bu gelişmeler üzerine 2006 yılında, AB tarafından sekiz başlıkta müzakerelerin açılmamasına karar verilmiştir.⁵¹⁸ İkincisi, 2007-2008 döneminde Cumhurbaşkanlığı seçimiyle ilgili tartışmalar, AK Parti ve Demokratik Toplum Partisi’ne karşı açılan kapatma davaları, Ergenekon soruşturmaları gibi önemli gelişmeler, Türkiye’nin gündemini iç politikaya yöneltmiş, AB konusu geri planda kalmıştır.⁵¹⁹ Mehmet Özcan ve diğer belirtilen yazarlara göre üçüncü neden ise: *“AK Parti’nin azalan meşruiyet kaygıları olarak değerlendirilebilir. Kasım 2002’de iktidara geldiğinde AK Parti ile ilgili Avrupa ve dünya kamuoyunda soru işaretleri bulunmakta ve AK Parti’nin politik geçmişinden hangi ölçüde sıyrılabildiği temel tartışma konularından birini oluşturmakta idi. Bu süreç içerisinde ‘değişim’ kavramını temel retorik olarak belirleyen AK Parti, bu konuda uluslararası meşruiyetini artırmak için yoğun diplomasi faaliyetlerinde bulunmuştur. Birçok AB üye ülkesini parti başkanı sıfatı ile ziyaret eden Recep Tayyip Erdoğan, iç politikadaki konumunu da bu sayede güçlendirmek istemiş ve bunda başarı da sağlamıştır. Bu sayede meşruiyet kaygılarını azaltan AK Parti iktidarı, iç ve dış etkenlerin de devreye girmesi ile bir rahatlık sürecine girmiş, bu psikoloji yansımaları AB sürecinde bulmuştur.”*⁵²⁰

---

⁵¹⁴ İrfan Kaya Ülger, *Türk Liderlerin Avrupa Birliği Vizyonu*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2003, s. 30.

⁵¹⁵ Hakan Yılmaz, “Euroscpticism in Turkey: Parties, Elites, and Public Opinion”, *South European Society and Politics*, Volume 16, Number 1, Mart 2011, s. 193-194. içinde (ed.) Ercüment Tezcan ve İlhan Aras, Agm s. 10.

⁵¹⁶ Mehmet Özcan, Fatma Yılmaz Elmas, Mustafa Kutlay ve Ceren Mutuş, *“Bundan Sonrası? Senaryo Analizleriyle Türkiye-AB İlişkileri”*, USAK Yayınları, Ankara, 2010, s. 30.

⁵¹⁷ Agm s. 30.

⁵¹⁸ Agm s. 31-33.

⁵¹⁹ Agm s. 33.

⁵²⁰ Agm s. 33-34.

Bahsedilen bu üç ana neden etrafında, Kopenhag Kriterleri'ni Ankara Kriterleri olarak değerlendirme talebi⁵²¹, ekonomik olarak Avrupa'dan daha iyi durumda olduğu söylemi⁵²², AB dışındaki bölgesel örgütlenmelerin vurgulanması⁵²³, ilerleme raporlarının doğruyu yansıtmadığı söylemleri⁵²⁴, AB ile mülteci krizinin ortaya çıkması⁵²⁵ ve vize uygulamasının kaldırılması aşamasında terör tanımlaması sebebiyle sorun yaşanması⁵²⁶ gibi çok çeşitli olayların da sahneye çıkması Avrupa Birliği ve Türkiye arasındaki ilişkilerin durumunun olumlu yönde ilerlemediğini, hem AK Parti'nin AB'ye hem de AB'nin AK Parti'ye eleştirisiyle yaklaştığını söylemek mümkündür.⁵²⁷

ii. AK Parti – Cemaat İşbirliğinin Çatışma Evresine Dönüşümü

1970'lerin ortasından itibaren Fethullah Gülen'in liderliğini yaptığı cemaat, takipçilerini siyasetten bütünüyle uzaklaştırıp öncelikle eğitim olmak üzere toplumsal alanlarda hummalı bir kurumsallaşmaya odaklanmış ve bu faaliyetler kısa sürede meyvesini vermeye başlayınca Gülen'le birlikte cemaat, İslami kesim içinde hızla popüler hale gelmişti.⁵²⁸ Gülen hareketi diğer İslami cemaatler gibi dini eğitim verirken, aynı zamanda seküler eğitimi de önemsiyordu. Yani "kolej" adıyla kurulan cemaatin okullarında dinî eğitime ek olarak özel liselerle yarışacak ölçüde seküler eğitim veriliyordu. Cemaat, bu faaliyetlerini gerek ülkenin dört bir yanına yayılan "dershaneler" gerekse de kolejler yoluyla yürütüyordu.⁵²⁹ Cemaatin bu eğitim yerleriyle, devlet mekanizmasında kadrolaşma taktiğini geliştirdiği, yine bu eğitim yerlerinde

⁵²¹ "Erdoğan: Kopenhag Kriterleri Ankara kriterleri olacak", *Hürriyet Gazetesi*, 17 Aralık 2002, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-kopenhag-kriterleri-ankara-kriterleri-olacak-116209>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵²² "Başbakan: Avrupa'dan iyiyiz", *YeniŞafak Gazetesi*, 2 Nisan 2013, <http://www.yenisafak.com/politika/basbakan-avrupadan-iyiyiz-506809>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵²³ "Şanghay Beşlisi'ne alın AB'yi unutulalım", *Hürriyet Gazetesi*, 26 Ocak 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/sangay-beslisine-alin-abyi-unutulalim-22448548>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵²⁴ "Türkiye'den AB İlerleme Raporu'na ilk tepki", *Hürriyet Gazetesi*, 10 Kasım 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiyeden-ab-ilerleme-raporuna-ilk-tepki-40012367>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵²⁵ "Erdoğan'dan AB'ye mülteci krizi tepkisi: Alnımızda enayi yazmıyor", *BBC*, 11 Şubat 2016, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160211_erdogan_omer_celik_multeciler_aciklama, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵²⁶ "Erdoğan'dan AB'ye 'terör tanımı' tepkisi: Kim size yetki verdi?", *BBC*, 12 Mayıs 2016, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160512_erdogan_ato_konusma, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵²⁷ Ercüment Tezcan ve İlhan Aras, Agm s. 28.

⁵²⁸ Ruşen Çakır, "Erdoğan-Gülen İlişkisi Dün Bugün Yarın-1: Kökleri Derinlerde Olan Bir Rekabet...", *Vatan Gazetesi*, 17 Şubat 2012, <http://rusencakir.com/Erdogan-Gulen-iliskisi-dun-bugun-yarin-1-Kokleri-derinlerde-olan-bir-rekabet/1672>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵²⁹ Ruşen Çakır, "Gülen Cemaati'nin İslami Camiadaki Konumu: Gönüllü Yalnızlıktan Zorunlu Tecride", *AljazeeraTurk*, 7 Nisan 2015, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-cemaatinin-islami-camiadaki-konumu-gonullu-yalnizliktan-zorunlu-tecride>, Erişim Tarihi 19.05.2016

yetişen “abi” ve “abla”ları belli üniversite ve mesleklere yönlendirdiği söylenebilmektedir. Yönlendirilen bu kişilerin TSK, emniyet, Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT), yargı, milli eğitim gibi bürokrasinin hassas noktalarına yerleştirilmesi planlanmaktaydı.⁵³⁰

Hem Erdoğan’ın hem de Gülen’in liderliğini yaptıkları hareketler (iki hareket arasında yapısal olarak siyasal ve toplumsal ayırım bulunsa da) bilhassa 2007 yılından itibaren sık sık yan yana geldi, birlikte hareket etti ve Türkiye’yi birlikte dönüştürdü.⁵³¹ Ruşen Çakır’a göre: “*Erdoğan liderliğindeki AK Parti ile Gülen’in öncülüğündeki hareket Türkiye’ye damga vuracak bir işbirliğini hayata geçirdi. Temelleri AK Parti’nin iktidara gelmesiyle atıldı ama işbirliği 27 Nisan 2007 muhtırasının tetiklemesiyle netlik kazandı.*”⁵³²

Cemaatin devlet içindeki kadrolaşmasının hızlanması ve bu kadroların ülkenin kaderinde alabildiğine etkili olması, 27 Nisan 2007 e-muhtırasının⁵³³ ardından yaşandı. İşbirliği ilk meyvesini 2007 genel seçimlerinde verdi öyle ki, AK Parti’nin yüzde 47 gibi yüksek bir oy oranına ulaşmasında, yıllarca epey işlerine yaramış olan “partiler üstü” imajlarını açıkça riske atan Gülen hareketinin katkısı hayli yüksekti.⁵³⁴ Ama hareketin siyasi tarafını en bariz biçimde belli etmesi 12 Eylül referandumunda olmuştur zira referandum öncesinde cemaatin lideri Fethullah Gülen destek çağrısında bulunmuş⁵³⁵ ve referandum sonrasında ise Erdoğan “okyanus ötesi” metaforunu kullanarak cemaate teşekkürlerini iletmiştir.⁵³⁶

---

⁵³⁰ Ruşen Çakır, Agm, *AljazeeraTurk*, 7 Nisan 2015, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-cemaatinin-islami-camiadaki-konumu-gonullu-yalnizliktan-zorunlu-tecride>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵³¹ Ruşen Çakır, Agm, *Vatan Gazetesi*, <http://rusencakir.com/Erdogan-Gulen-iliskisi-dun-bugun-yarin-1-Kokleri-derinlerde-olan-bir-rekabet/1672>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵³² Ruşen Çakır, Agm, *Vatan Gazetesi*, <http://rusencakir.com/Erdogan-Gulen-iliskisi-dun-bugun-yarin-1-Kokleri-derinlerde-olan-bir-rekabet/1672>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵³³ Genelkurmay Başkanlığı'ndan Kutlu doğum haftası faaliyetleri ve cumhurbaşkanlığı seçimiyle ilgili 27 Nisan 2007 'de yaptığı basın açıklaması (Daha fazla ayrıntı için bakınız: Türk Genelkurmay Başkanlığı 27 Nisan 2007 tarihli basın açıklaması https://tr.wikisource.org/wiki/T%C3%BCrk_Genelkurmay_Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1_27_Nisan_2007_tarihli_bas%C4%B1n_a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1, Erişim Tarihi 19.05.2016)

⁵³⁴ Ruşen Çakır, “Erdoğan-Gülen İlişkisi Dün Bugün Yarın-2: Yollarını 27 Nisan Gecesi Yaşar Büyükanıt Birleştirdi”, *Vatan Gazetesi*, 18 Şubat 2012, <http://rusencakir.com/Erdogan-Gulen-iliskisi-dun-bugun-yarin-2-Yollarini-27-Nisan-gecesi-Yasar-Buyukanit-birlestirdi/1673>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵³⁵ “Fethullah Gülen: İmkân Olsa Mezardakileri Kaldırıp 'Evet' Oyu Kullandırmak Lazım”, *Cihan Haber Ajansı*, 1 Ağustos 2010, <https://www.cihan.com.tr/tr/fethullah-gulen-imkan-olsa-mezardakileri-kaldirip-evet-oyu-kullandirmak-lazim-106594.htm>, Erişim Tarihi 19.05.2016

⁵³⁶ “Erdoğan’dan Gülen’e Teşekkür”, *HaberTürk*, 12 Eylül 2010, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/551145-erdogandan-gulene-tesekkur>, Erişim Tarihi 19.05.2016

Hatem Ete'ye göre: "... 2007-2010 arasındaki süreçte AK Parti iktidarının imkânlarından en fazla yararlanan oluşum Gülen Cemaati oldu. Gülen, bürokratik örgütlenme, sivil toplum faaliyetleri ve iş imkânları açısından iktidar nimetlerinden maksimum düzeyde yararlandı ve gücünü katladı. AK Parti döneminde Gülen grubu, belli bir strateji çerçevesinde, bürokrasinin istihbarat, operasyon ve yargılama birimlerinde örgütlenerek bürokraside tek başına oyun kurabilecek bir güce erişti... Öteden beri dini cemaat ve sivil toplum formatıyla ön plana çıkan, bu yüzüyle toplumda teveccüh bulan Gülen, daha çok 'siyasi' davalarla anılmaya ve gündeme gelmeye başladı. Ergenekon, Balyoz, KCK ve Şike gibi büyük 'siyasi' davalar, başlarda toplumun ve siyasi iktidarın desteğini alsa da, zamanla, Gülen'in güç temerküzüne hizmet eden işaretlerin görünürleşmesiyle sorgulanmaya başlandı. Cemaat'e mensup devlet görevlilerinin grup aidiyetiyle hareket ettiği, grubun çıkarlarına hizmet etmeyi öncelediği, kurumsal yetki ve ayrıcalıklarını Gülen'in hizmetine sundukları konuşuldu. Bir dini cemaat ve sivil toplum hareketi olarak destek gören Gülen ve çevresi, kayıt dışı bir siyaset odağı, siyaset-dışı araçlarla siyaseti etkilemeye çalışan bir gizli yapılanma olarak görülmeye başlandı."⁵³⁷

Hatem Ete'ye göre Gülen ve AK Parti arasındaki ilk ayrışma, 27 Mayıs 2010 tarihinde gerçekleşen Mavi Marmara olayıyla başlamış, Gülen'in İnsanı Yardım Vakfı'nı (İHH) eleştirerek İsrail'e destek çıkan mesajıyla⁵³⁸ ayrışma yansımış olsa da, taraflar bu ayrışmanın üstünü örtmeyi tercih etti.⁵³⁹ AK Parti ve Cemaat arasındaki ilk belirgin çatışma 7 Şubat 2012'de MİT krizinin ortaya çıkışıyla başladı.⁵⁴⁰ Ruşen Çakır'a göre bu kriz Cemaat-AK Parti arasındaki iktidar savaşlarının ilk ciddi dışavurumuydu.⁵⁴¹ İki grup arasındaki somut çatışma ise, Kasım 2013'te iktidarın dersaneleri kapatmayı istediğini belirtmesiyle başladı.⁵⁴² Dershane tartışmalarının ardından bir ay geçtikten sonra ülkede ve dünya gündeminde büyük

---

⁵³⁷ Hatem Ete, "Gülen-Erdoğan Mücadelesinde 30 Mart Sonrası Dönem", *AljazeeraTurk*, 11 Nisan 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵³⁸ "Fethullah Gülen: İsrail'den İzin Almalıydılar", *NTV*, 3 Haziran 2010, http://www.ntv.com.tr/dunya/fethullah-gulen-israilden-izin-almalyidilar.kIC_HTKnlEavwlzh-VOxdg, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵³⁹ Hatem Ete, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁴⁰ "MİT'e ifade daveti", *AljazeeraTurk*, 8 Şubat 2012, <http://test-temp.aljazeera.com.tr/haber/mite-ifade-daveti>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁴¹ Ruşen Çakır, "Yılın olayı: MİT Krizi", *Vatan Gazetesi*, 30 Aralık 2012, <http://www.rusencakir.com/Yilin-olayi-MIT-Krizi/1909>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁴² "Cumhurbaşkanı Erdoğan: İşin Aslında Kilidi Dersaneler", *Hürriyet Gazetesi*, 22 Mayıs 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-isin-aslinda-kilidi-dersaneler-29071398>, Erişim Tarihi 20.05.2016

yankı uyandıran, üçüncü somut çatışma 17 Aralık 2013'teki geniş çaplı 'yolsuzluk' soruşturmasıyla yaşandı.⁵⁴³ Bu hamle, 17 Aralık süreci olarak nitelenebilecek sürekli bir çatışma evresinin başlamasına yol açtı ve Erdoğan'la birlikte AK Parti'nin “paralel yapıyla mücadele” olarak nitelendirilen, Gülen hareketiyle mücadelenin tetikçisi oldu.⁵⁴⁴

Buradan hareketle 17 Aralık süreci, hem Erdoğan ve AK Parti'yi hem de Gülen ve hareketini ciddi manada yaralamıştır.⁵⁴⁵ Bir yandan 17 Aralık süreciyle birlikte başlayan yolsuzluk suçlamaları ve bu yolsuzluklara yönelik “tapeler”, öte yandan hükümete doğrudan yönelen bu saldırıları engellemek adına, hükümetin gerçekleştirdiği idari tasarruflar (emniyet ve birçok birimdeki görev değişiklikleri), yasal düzenlemeler (İnternet yasası ve HSYK yasası) ve idari tedbirler (Twitter ve Youtube'un kapatılması) Erdoğan ve AK Parti'nin imajına zarar verdi.⁵⁴⁶ Gülen ise yaşanan bu gelişmeler sonucunda, dini cemaat ve sivil toplum özelliğini, millilik ve sivillik algısını yitirdi. Bugün Gülen, AK Parti tabanının gözünde hain, diğer birçok toplumsal kesim nezdinde de tehlikeli bir aktör algısına sahip.⁵⁴⁷

Hatem Ete'ye göre bu çatışmayla birlikte halk, devletin tehdit altında olduğuna karar vermiş, Erdoğan ve AK Parti'ye yönelik suçlamaların hesabını erteleyerek, “paralel yapı” olarak belirtilen cemaatin saldırılarını bertaraf etmek amacıyla Erdoğan'a destek vermeyi seçmiştir.⁵⁴⁸

30 Mart 2014 yerel seçimleri sonrasında hükümetin, halkın desteğini aldığını görmesiyle birlikte, Erdoğan harekete karşı saldırıya geçmiş, Fethullah Gülen ve Cemaati ise tamamen savunma pozisyonu almıştır.⁵⁴⁹ Erdoğan'ın hedefinde sadece kurumlarda kilit noktalara gelmiş cemaat mensupları değil, aynı zamanda hareketin sivil kanadını oluşturan okullar, medya, STK'lar ve ticari işletmeler de olmuştur.⁵⁵⁰

---

⁵⁴³ Hatem Ete, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.

⁵⁴⁴ Hatem Ete, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.

⁵⁴⁵ Hatem Ete, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.

⁵⁴⁶ Hatem Ete, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.

⁵⁴⁷ Hatem Ete, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.

⁵⁴⁸ Hatem Ete, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.

⁵⁴⁹ Ruşen Çakır, “Hükümet-Cemaat Savaşında İkinci Perde”, *AljazeeraTurk*, 14 Ağustos 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/hukümet-cemaat-savasinda-ikinci-perde>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁵⁰ Ruşen Çakır, Agm, *AljazeeraTurk*, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/hukümet-cemaat-savasinda-ikinci-perde>, Erişim Tarihi 20.05.2016

iii. Gezi Parkı Eylemleri

Gezi Parkı eylemlerinin hangi olaylar neticesinde başladığı hakkında kısa kronolojik bilgiler sunulacak olursa, 27 Mayıs 2013 tarihinde Taksim’de bulunan Gezi Parkı’nın Taksim Yayalaştırma Projesi doğrultusunda zarar görmesi ve ağaçların sökülmesiyle birlikte, Taksim Dayanışma grubu eyleme başlamış, gruplar halinde park içerisinde çadır kurarak sabahlamışlardı.⁵⁵¹ 28 Mayıs sabahı daha da kalabalık hale gelen grup yıkım çalışmalarını durdurmuş hemen ertesi tarihlerde, 29-30 Mayıs günlerinde güvenlik güçlerinin parktaki gruba sert müdahalesinin ardından eylemciler parkta nöbet tutmuş, akşam saatlerine doğru eylemcilerin sayısında hızlı bir artış göze çarpmıştı.⁵⁵² Eylemin 4. Gününe tekabül eden 31 Mayıs’ta, emniyet güçlerinin parktaki eylemcilere karşı aşırı güç kullanması, birçok polis ve göstericinin yaralanmasına sebebiyet vermiş, eylemler Türkiye geneline yayılmış, çevre duyarlılığının da ötesine geçerek siyasi iktidara karşı geniş katılımlı protestolara dönüşmüştür.⁵⁵³ Gösteriler İstanbul dışına da taşmış, Ankara ve İzmir gibi diğer büyükşehirlerde iktidar aleyhinde eylemler düzenlenmiş, ışık açıp-kapatma, trafikte korna çalma ve tencerelere-tavalara vurma gibi farklı tepkiler hafızalara kazınmıştır.⁵⁵⁴ Bu olaylar yaşanırken hükümet kanadından çeşitli açıklamalar gelmiştir. Dönemin Başbakan yardımcısı Bülent Arınç’ın “*O ilk olayda, çevre duyarlılığıyla hareket edenlere karşı yapılan aşırı şiddet gösterisi yanlıştır, haksızdır. O yurttaşlarımdan özür diliyorum.*”⁵⁵⁵ şeklinde açıklama yapması ve Abdullah Gül’ün “*Herkesin kendi ülkesinde en geniş şekilde kendisini özgür hissetmesi gerekir. Bu çerçevede içerisinde demokrasiler dediğimizde demokrasilerle tabii ki seçimlerle halkın iradesi ile her şey ortaya çıkar. Ama demokrasi demek sadece seçim demek de değildir. Bütün vatandaşlarımızın büyük bir sağduyu içerisinde hareket edeceklerini inanıyorum. Verilen bütün düşünceler okunmuştur, görülmüştür, not edilmiştir ve mesajlar da alınmıştır. Bütün vatandaşlarıma bu vesile ile sevgilerimi sunuyorum.*” açıklamasında bulunmasının ardından tansiyonu düşürmek amaçlanmış, fakat basit bir çevrecilik adına başlayan protestoların çok kısa

---

⁵⁵¹ Gülcan Işık, “Yeni Toplumsal Hareketler ve Sanal Gerçeklik Boyutunda Gezi Parkı Eylemleri” *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Konya, Temmuz 2013, s. 22.

⁵⁵² Gülcan Işık, Agm s. 22

⁵⁵³ Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya, “Gezi Parkı Olayları: Çıkarılması Gereken Dersler”, *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 24 Haziran 2013, <http://www.bilgesam.org/incele/1202/-gezi-parki-olaylari--cikarilmasi-gereken-dersler/#.Vz7KS5GLTcd>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁵⁴ Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya, Agm, *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 24 Haziran 2013, <http://www.bilgesam.org/incele/1202/-gezi-parki-olaylari--cikarilmasi-gereken-dersler/#.Vz7KS5GLTcd>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁵⁵ “Bülent Arınç’tan Gezi Açıklaması”, *Hürriyet Gazetesi*, 4 Haziran 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/bulent-arinctan-gezi-aciklamasi-23433474>, Erişim Tarihi 20.05.2016

bir sürede Gezi Parkı Hareketi'ne dönüşmesine engel olunamamıştır.⁵⁵⁶ Tansiyonun düşmemesinde Erdoğan'ın yaptığı “Türkiye'nin yüzde 50'sini zor tutuyoruz”, “Tencere tava hep aynı hava”, ““Anti demokratik bir uygulama yapıyorsak millet gerekli cevabı sandıkta verir”, “Kimse bize Gezi Parkı'yla ilgili ders vermesin” açıklamalar⁵⁵⁷ da eylemciler için olayların fitilini ateşleyen unsur olmuştur.⁵⁵⁸

Ulusal düzeyde Gezi Parkı eylemlerinin geniş yankı bulmasına neden olan temel unsurların, 2002 yılından itibaren aralıksız iktidarı elde eden ve “egemen parti” noktasına ulaşan AK Parti'nin, otoriter yönetim biçimine doğru evrilmesi olarak belirtilebilir.⁵⁵⁹ Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya'ya göre AK Parti ve Erdoğan siyasal olarak bir değişim yaşamaktadır: “2010 Anayasa değişikliği referandumu ve 2011 genel seçimleri sonrası dönemde AK Parti iktidarının ve Başbakan Erdoğan'ın mutlak iktidarını tesis etmeye çalıştığı, çoğulcu bakış açısından tekçi anlayışa kaydığı gözlemlenmektedir. Erdoğan'ın Menderes-Özal çizgisinden uzaklaşarak Erbakan'ın mirasına yöneldiği, MSP dönemindeki gibi kadro yetiştiren gençlik kuruluşlarına odaklandığı ve bu kuruluşları ülke genelinde işlevsel konuma getirmek suretiyle kendi tabanını iktidara taşımaya amaçladığı görülmektedir.”⁵⁶⁰

KONDA ve GENAR'ın gezi parkı eylemlerine katılan kişilerle yaptığı anket sonucuna göre Türkiye'nin içinde bulunduğu en büyük sorunun “özgürlük sorunu” olduğu ve talep edilen şeyin özgürlük alanını korumak olduğunu söyleyen eylemcilerin %34'lük bir paya sahip olması, eyleme geliş sebebinin %15'lik kesim için ağaçların kesilmesi; %49'luk kesimin ise polis şiddetini protesto etmesi, eyleme katılmaya iten kişinin kim olduğu sorusuna %58'lik kesimin “Recep Tayyip Erdoğan” cevabını vermesi, eylemin sebepleri ve neye karşı çıktığı hususunda çeşitli oranlar içermektedir.⁵⁶¹

---

⁵⁵⁶ Gülcan Işık, Agm s. 22

⁵⁵⁷ “Erdoğan: ‘Türkiye'nin Yüzde 50'sini Zor Tutuyoruz”, *Milliyet Gazetesi*, 3 Haziran 2013, <http://www.milliyet.com.tr/basbakan-4-gun-yok-siyaset/detay/1717873/default.htm>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁵⁸ Mustafa Yiğit, “Gezi Parkı Eylemlerinin Görünen Yüzü”, *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı*, Temmuz 2013, s.8, http://tasav.org/usr_img/yayinlar/analiz/analiz_4_shy_4_gezi_parki_yIGIt_son.pdf, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁵⁹ Kemal Kirişçi, “How Erdogan Fell From Grace” *The National Interest*, 4 Haziran 2013, <http://nationalinterest.org/commentary/how-erdogan-fell-grace-8549>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁶⁰ Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya, Agm, *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 24 Haziran 2013, <http://www.bilgesam.org/incele/1202/-gezi-parki-olaylari--cikarilmasi-gereken-dersler/#.Vz7KS5GLTcd>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁶¹ “KONDA ve GENAR'dan 'Gezi'ciler ile İlgili En Kapsamlı Anket”, *Timeturk*, 13 Haziran 2013, <http://www.timeturk.com/tr/2013/06/13/genar-dan-gezi-ciler-ile-ilgili-en-kapsamli-anket.html>, Erişim Tarihi 20.05.2016

Sonuç olarak, eylemcilerin protestolara destek vermelerinde Erdoğan'ın otoriter tavrı, polislin eylemcilere uyguladığı orantısız güç, medyanın yeterli tepkiyi göstermemesi, ağaçların kesilmesi gibi nedenler ilk sıralarda yer alırken, eylemcilerin büyük çoğunluğunun kendilerini “özgürlükçü”, “laik” ve “apolitik” olarak nitelendirdikleri de görülmektedir.⁵⁶² Fakat sonrasında eylemde şiddet öğelerinin giderek artması, siyasi partilerin eylemi sahiplenme çabaları, eylemciler ve esnaf arasındaki tartışmalar, Molotof kokteylli protestocular, eylemcilere karşı palalı saldırganların ortaya çıkması gibi olaylar Gezi Parkı olaylarının yüzünü değiştirmiş, eyleme bambaşka bir boyut getirmiş ve bu durum da zamanla eyleme toplumsal desteğin azalmasına yol açmıştır.⁵⁶³

iv. Suriye Krizi

Türkiye-Suriye arasındaki ilişkiler 2002-2010 yılları haricinde kötü düzeyde olmuş, 2002 yılı öncesini kapsayan periyotta olumsuz seyreden ilişkiler, 2002 yılından itibaren düzelmiş fakat Arap Baharı'nın ardından 2011 yılıyla birlikte tekrar kötüleşmiştir.⁵⁶⁴ 2002 yılı öncesinde ilişkilerin düşük seviyede olmasının temel sebepleri Hatay Sorunu, Su Sorunu, PKK ve Büyük Suriye İddiası gibi meselelerdi.⁵⁶⁵ Hafız Esad'ın ölümünün öncesinde ilişkiler 1998 Adana mutabakatıyla yumuşamaya başlamış, oğlu Esad'ın devletin başına gelmesiyle karşılıklı politikalarda düzelmeler başlamıştı.⁵⁶⁶ 2002-2010 çizelgesi arasında Suriye, Türkiye için Arap coğrafyasına açılmada kilit bir rol oynarken, benzer şekilde Türkiye de Suriye için Batı'ya açılmada kilit bir rol olmuş, bu karşılıklı avantaj iki ülke için ortak çıkara dönüşmüştür.⁵⁶⁷ Her iki ülkenin liderlerinin birbirleriyle yakın ilişkiler kurması, Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulması, serbest ticaret anlaşmalarının imzalanması ve vizelerin her iki ülke içi kaldırılması gibi olumlu gelişmeler 2002-2010 yılları arasına tekabül etmekteydi.⁵⁶⁸

İki ülke arasında ilişkileri düzelmeye götüren, birbiri ardına gerçekleşen bu gelişmelerin ardından, Mart 2011'de Arap Baharı'nın Suriye'yi de etkilemesiyle birlikte Suriye'deki

---

⁵⁶² “Gezi Parkı Direnişçileriyle Yapılan Anketten Çıkan Sonuçlar”, *T24*, 4 Haziran 2013, <http://t24.com.tr/haber/gezi-parki-direniscileriyle-yapilan-anketten-cikan-olginc-sonuclar,231335>, Erişim Tarihi 20.05.2016

⁵⁶³ Mustafa Yiğit, Agm s. 5.

⁵⁶⁴ Barış Çağlar, “Türkiye'nin Suriye Politikası: Yeni-Klasik Realist Bir Bakış”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt 4, Sayı 47, Kasım 2012, s. 44.

⁵⁶⁵ Barış Çağlar, Agm s. 44.

⁵⁶⁶ Barış Çağlar, Agm s. 44.

⁵⁶⁷ Barış Çağlar, Agm s. 44.

⁵⁶⁸ “Türkiye-Suriye İlişkileri: İnişler ve Çıkışlar”, *AljazeeraTurk*, 6 Ocak 2014 <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiye-suriye-iliskileri-inisler-ve-cikislar>, Erişim Tarihi 20.05.2016

gösteriler ve her iki devletin de bu gösteriler üzerine anlaşmazlıkları ilişkileri tekrardan olumsuz noktaya taşımıştır.⁵⁶⁹ Bu anlaşmazlıkla birlikte Türkiye Mart 2011 tarihinden itibaren Suriye'yle 'yakından takip ve ikna sürecini' başlatmış, bu çabaların sonuç vermemesinin ardından Haziran 2012 itibarıyla, Suriye'de değişim için inisiyatif almaya başlamıştır.⁵⁷⁰

Suriye'de iç karışıklıkların başlamasının ardından, Türkiye Esad güçleriyle mücadele eden muhalifleri desteklemeye başlamış⁵⁷¹, savaşın şiddetini artırmasıyla birlikte on binlerce Suriyeli mülteci Türkiye'ye sığınmış ve BM'nin Mayıs 2016 yılında hazırladığı rapora göre Türkiye'de kayıtlı mülteci sayısı 2.749.140'a ulaşmıştır.⁵⁷² Haziran 2012 tarihinde Türk uçağının Suriye tarafından düşürülmesi⁵⁷³, sınır ihlalleri ve Türkiye'ye top mermilerinin düşmesi⁵⁷⁴ Türkiye'nin saldırılara karşılık vermesi⁵⁷⁵, Esad güçlerine Hizbullah'ın ve Rus birliklerinin desteğe gelmesiyle birlikte aktörlerin çeşitlenmesi⁵⁷⁶, son gelişmelerle birlikte Rus uçağının sınır ihlalleri yaptığı gerekçesiyle Türkiye tarafından düşürülmesi⁵⁷⁷ Türkiye-Suriye krizini çıkmaza sokmuş ve Rusya ile olan ilişkiler durma noktasına gelmiştir.⁵⁷⁸

AK Parti iktidarı, Türkiye'nin tarihsel, jeopolitik, demografik ve ekonomik yapısı itibarıyla uluslararası sistemde merkezi role sahip olması ihtiyacı iddiasıyla⁵⁷⁹ Suriye'yi de kapsayacak şekilde Ortadoğu üzerinde aktif politika geliştirmeyi amaçlamıştı.⁵⁸⁰ Fakat Arap Baharı'nın

---

⁵⁶⁹ Barış Çağlar, Agm s. 45.

⁵⁷⁰ Barış Çağlar, Agm s. 45.

⁵⁷¹ Nathalie Tocci, "Türkiye, Avrupa ve Suriye Krizi", *AljazeeraTurk*, 11 Kasım 2013, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/turkiye-avrupa-ve-suriye-krizi>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷² "Syria Regional Refugee Response", *UNHCR*, 5 Mayıs 2016 <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=224>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷³ "Türk Savaş Uçağı Suriye Karasularında Düştü", *CNNTürk*, 22 Haziran 2012, http://www.cnnturk.com/2012/turkiye/06/22/turk.savas.ucagi.suriye.karasularinda.dustu/666139.0/ind_ex.html, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷⁴ "Akçakale'ye Yine Top Mermisi Düştü" *CNNTürk*, 7 Ekim 2012, <http://www.cnnturk.com/2012/turkiye/10/07/akcakaleye.yine.top.mermisi.dustu/679575.0/index.html>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷⁵ "Suriye'ye Yine Karşılık Verildi" *Hürriyet*, 6 Ekim 2012, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeye-yine-karsilik-verildi-21633715>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷⁶ "Rusya-İran-Hizbullah Askeri Üçgeni", *Al-Monitor*, 12 Ekim 2015, <http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2015/11/hezbollah-syria-russia-iran-coordination.html>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷⁷ "Russia confirms its jet was shot down near Turkish border", *The Big Story*, 24 Kasım 2015, <https://web.archive.org/web/20151124163937/http://bigstory.ap.org/article/066bc52167e844bb9f5732d8650b0b35/report-turkey-shoots-down-warplane-over-air-space-intrusion>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷⁸ Cenk Başlamış, "Rusya-Türkiye ilişkileri: Nereden nereye?", *BBC*, 15 Aralık 2015, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151215_cenk_rusya, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁷⁹ Ahmet Davutoğlu, "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007," *Insight Turkey*, Vol 10, Number 1, 2008, p. 77-96.

⁵⁸⁰ Bayram Sinkaya, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi", *ADAM Akademi*, Sayı 1, Haziran 2011, s. 12.

başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, önceki bölgesel kazanımlar kaybedilmiş, sayılı fırsatların kaldığı ortaya çıkmıştır.⁵⁸¹ Türkiye Ortadoğu'daki müttefikleri ABD hem de AB tarafından, Suriye sınırlarının güvenliği için yeterince önlem almadığı konusunda eleştirilere uğramaktadır.⁵⁸² Benzer şekilde AK Parti, Türkiye'deki muhalefet tarafından, Ortadoğu politikalarında kapasitesini aşan hedefler belirlemesi, diğer devletlerin politikalarını hesaba katmaması, gittikçe dış politikada itibar kaybetmesi gibi çeşitli yönlerden eleştirilere maruz kalmaktadır.⁵⁸³ Hem uluslararası arenada hem de ülke içinde Erdoğan'ın, ılımlı İslam ve çoğulculuğun sentezini destekleyeceğini belirtmesine rağmen, Arap Baharı sonrasında İslamcı dinamikleri desteklemesiyle birlikte politikasının otoriterleşmeye doğru kaydığı, bireysel özgürlüklerin ve demokrasi ilkelerinin giderek zarar gördüğü şeklinde saptamalar yapılmaktadır.⁵⁸⁴

---

⁵⁸¹ Jonathan Schanzer ve Merve Tahiroglu “Ankara's Failure”, *Foreign Affairs*, 25 January 2016, <http://www.defenddemocracy.org/media-hit/schanzer-jonathan-ankaras-failure/>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁸² Jonathan Schanzer ve Merve Tahiroglu, Agm, <http://www.defenddemocracy.org/media-hit/schanzer-jonathan-ankaras-failure/>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁸³ Yasemin Bilgel, “Türkiye-İrak Krizi: Tekrar Bir Dış Politika Hatası”, *CNN Türk*, 23 Aralık 2015 <http://www.cnnturk.com/yazarlar/guncel/yasemin-bilgel/turkiye-irak-krizi-tekrar-bir-dis-politika-hatasi>, Erişim Tarihi 21.05.2016

⁵⁸⁴ Jonathan Schanzer ve Merve Tahiroglu, Agm, <http://www.defenddemocracy.org/media-hit/schanzer-jonathan-ankaras-failure/>, Erişim Tarihi 21.05.2016

SONUÇ

Bu çalışmada din-siyaset ilişkisinin ana hatlarını oluşturan unsurların nelerden ibaret olduğu, ne düzeyde şekillendiği ve baskın olan temel aktörün hangisi olduğu şeklindeki suallere cevap verilmeye çalışılmıştır.

Batılılaşma ve modernleşme hareketlerinin varlığını yoğun bir biçimde hissettirdiği, imparatorluğun son dönemlerinden günümüz Türkiye'sini de içine alan dönem tarihsel bir perspektifle ele alınmıştır. İmparatorluğun son dönemlerinde siyaset ve din kavramlarının ilişkisinin seyrinin ne yönde olduğu hususunda genel bir yargıya varmak mümkün değildir. Fakat II. Mahmud'la birlikte başlayan süreçte dinin etkisinin zayıfladığı tarihsel olaylar ve olgular neticesinde anlaşılmaktadır. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nın içeriğine bakıldığında bir taraftan Batılılaşma çabaları diğer taraftan toplumun içerisinde yoğun, şekillendirici bir etkiye sahip olan İslami öğelerin varlığını göstermesi ikililiğe yol açmıştır. Bu ikililik dönemin edebiyatında, giyiniş biçiminde, hatta kullanılan kelimelerde bile etkisini açıkça göstermiştir. Aynı zamanda benzer dönemlerde Batılılaşma ve İslam üzerinden tartışmalar aydınları da ikiye bölmüş ve aydın-halk çatışmasına sebebiyet vermiştir. Yine bu dönemde gayrimüslimlere tanınan bazı haklar Müslüman tebaa tarafından hoş karşılanmamış, toplumda tepkilere yol açmıştır.

Sonrasında gelen I. Meşrutiyet döneminde Genç Osmanlılar, salt Batıcılıktan ziyade Doğu ile Batı'yı uyumlu hale getirmeye çalışmış ve İslami bir dil kullanmaya özen göstermişlerdir. Önce İslam'ı muhalefet aygıtı olarak kullanırken sonrasında fikirlerinin temel dinamiklerini İslam oluşturmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in erken dönemi olarak kabul edilen II. Meşrutiyet döneminde ise, modernleşme minvalindeki tartışmaların boyutu genişlik kazanmıştır. Bu hususta eğitimde reformların yapılması, kadınların toplumdaki statüleri, dinin toplum üzerinde etkisi gibi konular tartışılmıştır. Burada vurgulanması gereken Jön Türkler'in görüşleridir. Jön Türkler ilk etapta İslam ve pozitivismi kaynaştırmaya çalışmışlar fakat sonrasında içlerinden bazıları bu çabayı bırakarak tamamen pozitivismeye yönelmişlerdir. Fransız pozitivismi sıkı sıkıya savunan bu grup, Osmanlılık ve ümmet kavramlarını sorgulamaya başlamış ve ülkede Türk milliyetçiliğinin güçlenmesine ön ayak olmuştur.

II. Abdülhamid dönemi ise bu çalışmada istisnai bir dönem olarak nitelendirilmiştir zira padişah imparatorluğun içinde bulunduğu güç durumdan "İslam Birliği" siyaseti izlenerek kurtulabileceği görüşünü savunmaktaydı. Bu dönemde reform hareketleri eğitim, sağlık, ulaşım gibi alanlarda hız kesmeden etkisini göstermiştir. Padişahın yapmaya çalıştığı şey halifelik

makamını (Emirü'l-Müminin) ve ümmet kavramını kullanarak Batı'nın müdahalelerine karşı tek bir sancak altında karşı koymak ve imparatorluğun Müslüman tebaasının bütünlüğünü sağlamaktı. Bu doğrultuda Anadolu dışındaki coğrafyalara İslami hassasiyeti artırmak adına Kur'an-ı Kerim gönderilmiş, din adamlarına ve tarikatlara yakınlık gösterilmiş, dinsel söylemler sıkça vurgulanmış ve böylece Müslümanlar arasında bir bütünlük sağlanarak Batı'nın müdahalelerine set çekilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid'in bu çabaları imparatorluğun yıkılmasını engellememiş sadece sürecin uzamasına sebep olmuştur.

Ulusal bağımsızlık mücadelesi ise dinin tam anlamıyla karşılıklı manipülasyon içerisinde olduğu bir döneme denk gelmektedir. Bu dönemde karşılaştığımız temel iki olgu dinin hem bağımsızlık mücadelesinde hem de işgal altında olan İstanbul hükümeti tarafından iki zıt kutup etrafında kullanılması olmuştur. Hem milli mücadele destekçileri hem de İstanbul hükümeti birbiriyle çelişen fetvalar yayınlarak halk üzerinde etki oluşturmaya çalışmıştır. Bu fetvalar hem Atatürk hem de Damat Ferit Paşa tarafından verdirilmiş, birisi içerisinde bağımsızlığı destekleyen dini unsurları barındırırken, bir diğeri ise İstanbul hükümetine, padişaha ve halifelik makamına itaat etmenin zorunluluğunu dini referanslar sunarak halka göstermeye çalışmıştır. Bahsedilen dönemde Atatürk'ün ve mücadele arkadaşlarının sık sık halifelik makamını ve İslam dinini koruyacakları yönündeki söylemler halkın desteğini kazanmada temel unsur olarak kullanılmıştır. Hatta bu dönemde Atatürk'ün yaptığı çeşitli açıklamalarda toplumun daha dindar olması gerektiği, devletinin dininin İslam olarak kalacağı vurgusu yapılmaktaydı.

Milli Mücadele'nin kazanılmasıyla birlikte yapılan reformlar doğrultusunda Atatürk'ün ve aynı fikri paylaştan arkadaşlarının asıl yapmak istedikleri ortaya çıkmıştır. Hilafetin kaldırılması ve sonrasında devletin dini İslam'dır ibaresinin anayasadan kaldırılması gibi örnekler Milli Mücadele ve sonrası dönemde Atatürk'ün söylemlerindeki ve uygulamalarındaki değişikliği açıkça göstermiştir. Atatürk'ün temel olarak yapmayı planladığı şey ülkeye ulusal, modern bir kimlik kazandırmak ve bu amaç doğrultusunda kendisine göre bunlara engel olabilecek bütün olguların ortadan kaldırılmasını sağlamaktı. Sonraki süreçte yapılan reformlarla İslami faktörlerin etkisinin azaltıldığı görülmektedir. Bu etki Kemalist laiklik anlayışında daha radikal bir şekilde varlığını hissettirmiş, dinin etkisi daraltılmış ve siyasal iktidar tarafından kontrol altına alınmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özerk bir yapıya sahip olmaması ve devlete bağlı olması bu kontrol mekanizmasının amaçlarından birisi olarak ortaya çıkmıştır.

Çok partili siyasal yaşama geçişle birlikte Kemalist laiklik anlayışına bazı tavizler getirilmiştir ve bu anlamda dini kesim için nispeten daha özgür bir ortamın varlığı söz konusu olmuştur. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi tarafından ilkokullara seçmeli din dersleri konulmuş, İlahiyat Fakültesi açılmış ve hemen hemen bütün partiler programlarında dini unsurları çok sık bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte laiklik anlayışı değişime uğramış, halka ibadet anlamında daha özgürlükçü bir alan sunulmuştur. Bu özgürlük ortamı dinsel hareketliliğin yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. Menderes döneminde belirtilmesi gereken önemli hususlar halk tarafından kabul edilmeyen devrimlerden vazgeçilmesidir. Fakat İslamcı-muhafazakâr kesim Demokrat Parti'yi kendisine çok yakın hissetmiş ve desteğini esirgememiştir. Ancak Demokrat Parti bu kesimin taleplerini belli bir ölçüde tutmuş, rejimin temel değerlerine dokunulmasına müsaade etmemiştir. Zaten Menderes ve partisinin açıklamalarına bakılacak olursa hiçbir zaman dini temelli bir siyasi rejim kurma amacı taşımamıştır.

Sonrasında yaşanacak darbe süreçlerinde merkez-çevre ilişkisi bu darbelerin arka planını anlamada anahtar role sahiptir. 1960 darbesinin İslam'a ideolojik yaklaşımı kontrol amaçlı olmuş ve anayasada güvence altına alınan laikliğin tehdit altında olması gerekçesiyle müdahale yapılmıştır. 1971 muhtırası sonrasında, yine devrimlerin ve reformların korunması gerektiği belirtilmiş ve Atatürkçülük üzerine vurgu yapılmıştır. İslam ilk darbeye olduğu gibi bir tehdit unsuru olarak kabul edilmiştir. 1980 darbesi ise önceki iki darbeden farklı dinamikler taşımıştır. Tepeden aşağı bir anlayış benimsenmektense halkın değerlerini kullanarak toplumda değişim yapılmak amaçlanmıştır. Türk-İslam sentezi vatandaşlar arasında homojenleştirme ve tek tipleştirme unsuru olarak manipülatif bir biçimde kullanılmıştır. Milliyetçi ve İslamcı hareketlerin devletin sınırlarının dışına çıktığı takdirde sol hareketler gibi sindirme politikasına maruz kaldığı da bir başka gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

90'lı yıllarda Milli Görüş Hareketi'nin lideri Erbakan varlığını göstermiş ve siyasal İslamcılığı meşru hale getirme gayretleri içerisinde olmuştur. Bununla birlikte Batı üzerindeki söylemler, D-8 kurma gayretleri ve dış ülkelere yaptığı ziyaretler, Kudüs gecesi, MÜSİAD'ın güçlenmesi gibi bütün faktörler 28 Şubat sürecini beraberinde getirmiş ve bu sürecin sonucu olarak İslami harekete tekrardan sınırlandırmalar getirilmiş, Erbakan'ın siyasi faaliyetleri yasaklanmıştır.

Sonraki dönemde ise Milli Görüş Hareketi'nin içerisinde kendilerini “yenilikçiler” olarak belirten AK Parti ortaya çıkmış ve söylemlerini muhafazakâr demokrat çerçevesini içerisine sokarak, geldikleri hareketten farklı düşündüklerini Avrupa Birliği'ne, NATO'ya, ABD'ye

yönelik görüşlerinde belirtmeye çalışmış, ülkede demokratik reformlar gerçekleştirerek neo-liberal ekonomiyi desteklemişlerdir. Hükümet programlarında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği konusunda ısrarlı vurgunun yapılması, diğer yandan ülkenin ekonomik yapısının iyileştirilmesi noktasındaki girişimleri ve ortaya koyduğu sosyal politikalar, partinin hem ülke içinde hem de uluslararası arenada yoğun bir şekilde desteklenmesini sağlamıştır.

Fakat 2000'li yılların ortalarına ve sonlarına gelindiğinde Avrupa Birliği ile olan ilişkilerin zayıflaması, AK Parti-Cemaat işbirliğinin bozulması, Gezi Parkı eylemleri, Suriye Krizi'nin yaşanması gibi olaylar AK Parti'nin karşı karşıya kaldığı meydan okumalar olarak ülke gündeminde yerini almıştır. Bu noktada Erdoğan liderliğinde AK Parti'nin muhafazakâr demokrat kimliğinden sıyrılıp İslamcı kimliğe evrilmesi ülke gündeminde hala sıkça tartışılan konular arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'de din-siyaset ilişkisinden bahsedildiğinde tarihsel olguların gösterdiği gibi ilişkilerin seyri tek bir rotada gerçekleşmemiştir. Çoğu zaman din kontrol altında tutulması gereken bir mekanizma olarak algılanırken kimi zamansa toplumun temel değerlerini oluşturduğu için özgürlük tanınması gerektiği algısı oluşmuştur. Fakat imparatorluktan günümüze yaşanan gelişmeler neticesinde din-siyaset ilişkisi içerisinde hiç şüphesiz baskın olan unsurun siyaset olduğu ortaya çıkmaktadır. Burada unutulmaması gereken bir diğer nokta ise dinin toplumda yadsınamaz bir değere sahip olduğu ve dinin toplumda yaşamasına karşı çıkan, ona özgürlük ortamı sunmayan siyasi iktidarların halk tarafından hiçbir şekilde kabullenilmediği yapılan seçim sonuçlarında kendisini göstermektedir. Bu ikili ilişkinin sağlıklı bir şekilde yürüebilmesi için dinin devletin kontrolü altından çıkarılıp, özerk bir yapı içerisine sokulması önem arz etmektedir. Zira dinin kontrol altında bulunduğu ülkelerde sağlıklı bir laiklik ve demokrasi anlayışından bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla, din-siyaset ilişkisinin sağlıklı bir yapı içerisine girebilmesi için ise yukarıdan-aşağı, otoriter ve merkezîyetçi bir tavırdan ziyade yapısal reformlarla yerelin taleplerini ön plana alan bir anlayışın hüküm sürmesi daha evla olacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABDÜLHAMİD Sultan, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999
- ADIVAR Abdülhak Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012
- AHMAD Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006
- AKDOĞAN Yalçın, “*Adalet ve Kalkınma Partisi*”, içinde (ed.) T. Bora ve M. Gültekingil, “Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 (İslamcılık)”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014
- AKDOĞAN Yalçın, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004
- AKEL Ali, *Erbakan ve Generaller*, Şura Yayınları, İstanbul, 1999
- AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 1987
- AKTAY Yasin, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- AKTÜRK Nuran, *Hükümetler ve Programları 1920-1960*, TBMM Basımevi, Ankara, 1988
- AKYAZ Doğan, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006
- ALDIKAÇTI Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978
- ARKOUN Mohammed, *İslam'ı ve Laikliği Yeniden Düşünmek, Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik*, Metis Yayınları, İstanbul, 1995
- ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011
- AYBARS Ergün, *Ulusal, Laik, Sosyal, Hukuk Devleti, Atatürkçülük ve Modernleşme*, Ercan Kitabevi, İzmir, 2000
- AYDEMİR Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968
- AYDIN Mustafa, “10.Yılında AK Parti”, *Umran Dergisi*, Sayı 219, İstanbul, Kasım 2012
- BALDWIN Oliver, *Six Prisons and Two Revolutions; adventures in Trans-Caucasia and Anatolia (1920-1921)*, Doubleday, Great Britain, 1925
- BERKES Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayınları, İstanbul, 1997
- BERKES Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002
- BOLAY Süleyman Hayri ve TÜRKÖNE Mümtaz’er, *Din Eğitimi Raporu*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995
- BORA Tanıl, *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1999
- BULAÇ Ali, *Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP'den SP'ye Milli Görüş Partileri)*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2009
- BULUT Faik, *Tarikat Sermayesinin Yükselişi*, Doruk Yayınevi, Ankara, 1997

- CAN Kemal, “Ülkücü Hareketin İdeolojisi”, içinde (ed. Tanıl Bora), *Modern Türkiye’de Siyasi CEM İsmail, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010
- ÇAKIR Ruşen, “*Milli Görüş Hareketi*”, içinde (ed.) Murat Belge, “Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 (İslamcılık)”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014
- ÇAVDAR Tefvik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004
- ÇETİNSAYA Gökhan, “İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid’in Panislamizm Politikası Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999
- DAĞI Zeynep, *Doğu’dan Batı’ya Dış Politika: AK Partili Yıllar*, Orion Yayınevi, Ankara, 2006
- DAVISON Andrew, *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- DAVISON Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey, 1963
- DEMİREL Tanel, *Adalet Partisi*, (ed. Murat Yılmaz), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 7, Liberalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005
- DEMİREL Tanel, *Adalet Partisi, İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- DENİZ Şadiye, *Türk Siyasal Yaşantısında Dinin İdeolojik İşlevi ve Siyasal İslam’ın Gelişimi*, Siyasi Kültür Yazıları, Ed. Nasır NİRAY, Derin Yayınları, İstanbul, 2009
- DÖNMEZER Sulhi, *Basın Hukuku*, C. I, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1964
- DUMAN Doğan, *Türkiye’de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999
- DUMONT Paul, *Kemalist İdeolojinin Kökenleri Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999
- DÜNDAR Ali Merthan, *Panislamizm’den Büyük Asyacılığa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006
- Düşünce*, Cilt 4, Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008
- ENGELHARDT Edouard, *La Turquie et le Tanzimat*, Cilt I, A. Cotillon Cie, Imprimeurs-Editeurs, Paris, 1882
- ENGELHARDT Edouard, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1976
- ERASLAN Cezmi, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Türkler*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002
- ERASLAN Cezmi, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996
- ERDİN Murat, *Silahsız Kuvvetler: Medya*, Destek Yayınları, İstanbul, 2010
- ERGİN Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1977
- EROĞUL Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1998
- EROĞUL Cem, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990
- GAILLARD Gaston, *Les Turcs et l’Europe*, Librairie Chapelot, Paris, 1920
- GEORGEON François, *Sultan II. Abdülhamid*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006
- GÖLE Nilüfer, *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009

- GÖLE Nilüfer, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002
- GÜLALP Haldun, *Kimlikler Siyaseti: Türkiye’de Siyasal İslam’ın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003
- GÜNGÖR Erol, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007
- HALE William, *1789’dan Günümüze Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayınları, İstanbul 1994
- HANİOĞLU Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, I. 1889-1902, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986
- HEPER Metin, *Atatürk’te Devlet Düşüncesi, Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Akademi Yayınları, İstanbul, 2007
- HUNGTINGTON Samuel, “The Third Wave Democratization In The Late Twentieth Century”, Norman University of Oklahoma Press, USA, 1993
- İNAN Afet, *Medeni Bilgiler ve M. K Atatürk’ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998
- İNSEL Ahmet, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995
- KALACIOĞLU Ersin ve SARIBAY Ali Yaşar, *Türkiye de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2000
- KARA İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994
- KARABEKİR Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995
- KARAL Enver Ziya, *Atatürk ve Devrim*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2003
- KARPAT Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2008
- KARPAT Kemal, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011
- KAYALI Kurtuluş, *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs - 12 Mart*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005
- KAYAOĞLU Taceddin, *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998
- KEMAL İbnülemin Mahmud, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt I, MEB Yayınları, İstanbul, 1969
- KIRÇAK Çağlar, *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik 1950-1990*, Bilar Yayınları, Ankara, 1989
- KOCABAŞ Süleyman, *Refahiyol Hükümeti Sonunun Perde Arkası*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1997
- KONGAR Emre, *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999
- KORLAELÇİ Murtaza, *Pozitivist Düşüncenin İthali*, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1 (Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014
- KÖKER Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1995
- KÖKTAŞ M. Emin, *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997
- KÖKTAŞ M. Emin, *Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997
- KURAN Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000

- LANDAU Jacop M. Landau, “İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002
- LEE Hee Soo, “II. Abdülhamid ve Doğu Asya’daki Pan-İslamist Siyaseti”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002
- LEWIS Bernard, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007
- LEWIS Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Arkadaş Yayıncılık, Ankara, 2008
- LINDISFARNE Nancy, *Elhamdulillah Laikiz*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- MAHÇUPYAN Etyen, *Türkiye’de Merkezîyetçi Zihniyet Devlet ve Din*, Yol Yayınları, İstanbul, 1998
- MARDİN Şerif, *Din ve ideoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997
- MARDİN Şerif, *Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001
- MARDİN Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
- MARDİN Şerif, *Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri, Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2000
- MARDİN Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
- MARDİN Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
- MARDİN Şerif, *XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti*, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985
- MERİÇ Cemil, *Batıda ve Bizde Aydınlanma Serüveni*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983
- MERİÇ Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1974
- MERİÇ Cemil, *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986
- MERT Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994
- MERTCAN Hakan, “Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Laiklik”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, Cilt 1, Ankara, 2008
- MÜTFÜOĞLU Mustafa, *İttihat ve Terakki’nin İç Yüzü Bir Fedâînin Romanı*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1989
- OKANDAN Recai Galip, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İsmail Akgün Basımevi, İstanbul, 1959
- OZANKAYA Özer, *Türkiye’de Laiklik: Atatürk Devrimlerinin Temeli*, Cem Yayınları, İstanbul, 2000
- ÖĞÜN Süleyman Seyfî, *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995
- ÖKE Mim Kemal, *Hilafet Hareketleri, Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Milli Mücadelesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991
- ÖRMECİ Ozan, *İttihat ve Terakki’den AKP’ye Türk Siyasal Hayatı*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2008
- ÖZCAN Azmi, *İttihâd-ı İslâm*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, XXIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001
- ÖZCAN Azmi, *Osmanlılar ve Hilafet*, Osmanlı, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999

- ÖZDEMİR Hikmet, *Siyasal Tarih (1960- 1980), Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908- 1980*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002
- ÖZEK Çetin, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul, 1982
- ÖZEK Çetin, *Türkiye’de Gerici Akımlar*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1968
- ÖZER Gülşen Demirkol, *Psikolojik bir İşkence Metodu Olarak İkna Odaları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005
- PARMAKSIZOĞLU İsmail, *Türkiye’de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1966
- PAŞA Cevdet, *Tezâkir*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963
- PAŞA S. Halim, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005
- POPE Nicole ve POPE Hugh, *Turkey Unveiled: A History of Modern Turkey*, Paperback International Edition, New York, February 2012
- ROCARD Michel, *Avrupa Birliği Yolunda Türkiye’ye Evet*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009
- SARIBAY Ali Yaşar, *Global Toplumda Din ve Türkiye*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004
- SARIBAY Ali Yaşar, *Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001
- SEVGİN Nazmi, *Celal Bayar Diyor Ki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1951
- SHAW Stanford J. ve SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, E Yayınları, İstanbul, 1983
- SIRMA İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994
- SÖNMEZOĞLU Faruk, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Der Yayınevi, İstanbul, 2004
- TALAY Aydın, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yayınları, İstanbul, 2007
- TANÖR Bülent, *Kurtuluş - Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009
- TANÖR Bülent, *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992
- TANPINAR Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996
- TASLAMAN Caner, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de İslam*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011
- TEAZİS Christos, *İkincilerin Cumhuriyeti: Adalet ve Kalkınma Partisi*, Mızrak Yayınları, İstanbul, 2010
- TEKİN Yusuf ve OKUTAN M. Çağatay, *Türk Siyasal Hayatı*, Orion Kitabevi, Ankara, 2011
- TOKER Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP’nin Altın Yılları 1950 – 1954*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990
- TOPRAK Binnaz, *Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi, Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Basım Yayıncılık, İstanbul, 2000
- TORUN Esmâ, *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Kültürel Değişimler İç ve Dış Etkenler (1945-1960)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006
- TUĞAL Cihan, *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010

- TUNAYA Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1999
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1908-1918)*, Cilt 1, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1984
- TUNÇAY Mete, *Din Devlet İlişkileri Laiklik*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983
- TUTAR Hilmi, *Türk Siyasetinde Sancılı Yıllar*, Bizim Kitaplar, İstanbul, 2007
- TÜRKÖNE Mümtaz'er ve ÖZDAĞ Ümit, *Siyasi İslam ve Panislamizm*, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1993
- TÜRKÖNE Mümtaz'er, *Darbe Peşinde Koşan Bir Nesil 68 Kuşağı*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011
- TÜRKÖNE Mümtaz'er, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 1991
- UBICINI Abdolonyme, *Lettres sur la Turquie*, Partie I, Librairie Militaire de J. Dumaine, Paris, 1853
- UZGEL İlhan ve DURU Bülent, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010
- ÜLGER İrfan Kaya, *Türk Liderlerin Avrupa Birliği Vizyonu*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2003
- WEIKER Walter F., *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day*, Holmes-Meier Publisher, New York, 1981
- YAĞCIOĞLU Eşref, *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongresi Zabıtları)*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992
- ZURCHER Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003
- YALTKAYA M. Şerafeddin, *Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler*, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940
- YAVUZ Hakan, *"Islamic Political Identity in Turkey"*, Oxford University Press, Oxford, 2003
- YAVUZ Hakan, *Modernleşen Müslümanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005
- YAVUZ Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991
- YAVUZ M. Hakan, *"Millî Görüş Hareketi: Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek"*, içinde (ed.) Murat Belge, *"Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 (İslamcılık)"*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014
- YAVUZ M. Hakan, *Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması - Bir Değerlendirme Yazısı*, Türkiye Günlüğü, 17, Ankara, 1991
- YAZICI Serap, *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1997
- YÜCEKÖK Ahmet, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1971
- ZURCHER Erik Jan, *Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- ZURCHER Erik Jan, *The Ottoman Legacy*, I.B.Tauris, London, 2010

ZÜRCHER Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995

Tezler

AKIN Şeyma, “28 Şubat Süreci ve Batı Medyasındaki Algılaması”, Yüksek Lisans Tezi, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Karaman, 2011

ERDOĞAN Murat, “Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Anabilim Dalı, Ankara, 2006

KÖSE Serdar, “Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası”, Yüksek Lisans Tezi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2010

SERTER Fehmi Batur, “Türkiye’de Dinsel Politik Yapı Ve Avrupa Birliği Süreci”, Yüksel Lisans Tezi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2007

TARIM Osman, “27 Mayıs’tan 12 Mart’a Adalet Partisi ve Türkiye”, Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2013

UZUN Necmi, “Türkiye’de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü”, Yüksek Lisans Tezi, *Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2011

Makaleler

AĞIRDİR Bekir, “Siyaset ve Toplumda Kutuplaşma”, *T24*, 14 Haziran 2010, <http://t24.com.tr/yazarlar/bekir-agirdir/siyasette-ve-toplumda-kutuplasma--yazi-dizisi,2101> Erişim Tarihi 15.05.2016

AKINCI Abdulvahap, “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 9, Sayı:1, Eskişehir, 2014

AKPINAR Mahmut Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, Cilt 36, Sivas, Aralık 2012

ALESSANDRI Emiliano, “Democratization and Europeanization in Turkey After the September 12 Referendum”, *Insight Turkey*, Volume 12, Number 4, 2010

ALTUĞ Hilmet, *Türkiye’de Pozitivizm ve Atatürkçülük*, İ.Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı III, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1988

ALTUN Fahrettin, “Değişim ve Statüko Kıskacında AK Parti”, *SETA*, Sayı 6, Mart 2009

AY Şadiye, “Türkiye’de Siyasal İslam”, *Mevzuat Dergisi*, Yıl 7, Sayı 83, Kasım 2004

BAŞLAMIŞ Cenk, “Rusya-Türkiye ilişkileri: Nereden nereye?”, *BBC*, 15 Aralık 2015, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151215_cenk_rusya, Erişim Tarihi 21.05.2016

BERKAN İsmet, “9 Soruda Cemaat-Hükümet Kavgasının Arkeolojisi ve Geleceği”, *Hürriyet Gazetesi*, 29 Kasım 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/9-soruda-cemaat-hukümet-kavgasinin-arkeolojisi-ve-gelecegi-25243707>, Erişim Tarihi 19.05.2016

BİLGEL Yasemin, “Türkiye-İrak Krizi: Tekrar Bir Dış Politika Hatası”, *CNN Türk*, 23 Aralık 2015 <http://www.cnnurk.com/yazarlar/guncel/yasemin-bilgel/turkiye-irak-krizi-tekrar-bir-dis-politika-hatasi>, Erişim Tarihi 21.05.2016

BİLGİN Hasret Dikici, “Foreign Policy Orientation of Turkey’s Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah”, *Turkish Studies*, Volume 9, Number 3, September 2008

BOZTAŞ Asena, “Türk Demokrasisine Müdahaleler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 19, Hatay, 2012

BÖLÜKBAŞI Mustafa, “Milli Görüş’ten Muhafazakâr Demokrasiye: Türkiye’de 28 Şubat Süreci Sonrası İslami Elitlerin Dönüşümü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2012

ÇAĞLAR Barış, “Türkiye’nin Suriye Politikası: Yeni-Klasik Realist Bir Bakış”, *Orta Doğu Analiz Dergisi*, Cilt 4, Sayı 47, Kasım 2012

ÇAKIR Ruşen, “Erdoğan-Gülen İlişkisi Dün Bugün Yarın-1: Kökleri Derinlerde Olan Bir Rekabet...”, *Vatan Gazetesi*, 17 Şubat 2012, <http://rusencakir.com/Erdogan-Gulen-iliskisi-dun-bugun-yarin-1-Kokleri-derinlerde-olan-bir-rekabet/1672>, Erişim Tarihi 19.05.2016

ÇAKIR Ruşen, “Erdoğan-Gülen İlişkisi Dün Bugün Yarın-2: Yollarını 27 Nisan Gecesi Yaşar Büyükanıt Birleştirdi”, *Vatan Gazetesi*, 18 Şubat 2012, <http://rusencakir.com/Erdogan-Gulen-iliskisi-dun-bugun-yarin-2-Yollarini-27-Nisan-gecesi-Yasar-Buyukanit-birlestirdi/1673>, Erişim Tarihi 19.05.2016

ÇAKIR Ruşen, “Gülen Cemaati’nin İslami Camiadaki Konumu: Gönüllü Yalnızlıktan Zorunlu Tecride”, *AljazeeraTurk*, 7 Nisan 2015, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-cemaatinin-islami-camiadaki-konumu-gonullu-yalnizliktan-zorunlu-tecride>, Erişim Tarihi 19.05.2016

ÇAKIR Ruşen, “Hükümet-Cemaat Savaşında İkinci Perde”, *AljazeeraTurk*, 14 Ağustos 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/hukumet-cemaat-savasinda-ikinci-perde>, Erişim Tarihi 20.05.2016

ÇAKIR Ruşen, “Yılın olayı: MİT Krizi”, *Vatan Gazetesi*, 30 Aralık 2012, <http://www.rusencakir.com/Yilin-olayi-MIT-Krizi/1909>, Erişim Tarihi 20.05.2016

DAĞI İhsan, “Rethinking Human Rights, Democracy and the West: Post-Islamist Intellectuals in Turkey”, *Critical Middle Eastern Studies*, Volume 13, Number 2, 2004

DAVER Bülent, *Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955

DAVUTOĞLU Ahmet, “Turkey’s Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007,” *Insight Turkey*, Vol 10, Number 1, 2008

DUMAN M. Zeki, “Türkiye’de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 7 Sayı 2, 2010

DURŞUN Çiler, “Türkiye’de Askeri Darbelerin Simgesel Ekonomisi”, *Doğu Batı Yayınları*, Sayı 21, Ankara, Kış 2002

EDİB Eşref, “Demokrat Partinin Din Siyaseti Henüz Tamamıyla Aydınlanmış Değildir”, *Sebilürreşad Dergisi*, Cilt 2 Sayı: 27, İstanbul, 1948

EDİB Eşref, “Yirmi Yıl Süren Komünizm Umdeleri”, *Sebilürreşad Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 17, İstanbul

ERASLAN Cezmi, “II. Abdülhamid’in Hilafet Anlayışı”, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992), *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul, 1994

- ERTAN Temuçin Faik, “Osmanlı Devleti’nde Anayasalı Rejime Geçiş (1876 Kanun-ı Esasi’si)”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı:1-2, Ankara, 1995
- ESER H. Bahadır, “Türk Siyasal Kültürü İçinde Dinin Rolü Üzerine Bir Açıklama Çabası: Milli Görüş Hareketi ve Milli Nizam Partisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 3, Isparta, 2013
- ESER H. Bahadır, BALTACI Cemal, ARSLAN Mustafa, “Türk Siyasal Sisteminde 1960 Müdahalesi ve Vesayet Kurumsallaşması Üzerine Bir Analiz Denemesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25, Isparta, Mayıs 2012
- ETE Hatem, “Gülen-Erdoğan Mücadelesinde 30 Mart Sonrası Dönem”, *AljazeeraTurk*, 11 Nisan 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/gulen-erdogan-mucadelesinde-30-mart-sonrasi-donem>, Erişim Tarihi 20.05.2016
- GENCER Tülay, “Cemil Meriç ile Türk Modernleşmesine Bir Bakış”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Bitlis, 2012
- GÜLALP Haldun, “Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of the Refah Party”, *The Muslim World*, Volume 89, Issue 1, United Kingdom, January 1999
- GÜLENER Serdar, Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, İstanbul, 2007
- HÜLAGÜ Metin, “İngiliz Belgelerinde Pan-İslamizm ile İlgili Bir Rapor”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 85, İstanbul, Ağustos 1993
- IŞIK Gülcan, “Yeni Toplumsal Hareketler ve Sanal Gerçeklik Boyutunda Gezi Parkı Eylemleri” *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Konya, Temmuz 2013
- İNALCIK Halil, “Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı”, *Doğu- Batı Dergisi*, Sayı 5, İstanbul, 1998
- JASCHKE Gotthard, “Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din”, çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı 2, İzmir, Kış 2009
- KARPAT Kemal, The Transformation of the Ottoman State, *Int. J. Middle East Stud.* 3, Great Britain, 1972
- KAYA Gökhan, “Bürokratik Nüfuza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa’nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sayı 38, Ankara, Güz 2015
- KIZILTAN Yılmaz, “I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı”, *Gazi Üniversitesi. Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, 2006
- KİRİŞÇİ Kemal, “How Erdogan Fell From Grace” *The National Interest*, 4 Haziran 2013, <http://nationalinterest.org/commentary/how-erdogan-fell-grace-8549>, Erişim Tarihi 20.05.2016
- KÜÇÜKCAN Talip, “State, Islam, and Religious Liberty in Modern Turkey: Reconfiguration of Religion in the Public Sphere”, *Brigham Young University Law Review*, Volume 2003, Article 3, United States, 2003
- MACİT Nadim, “Osmanlı Modernleşmesinde ‘Jön-Türk’ Hareketinin Din-Siyaset Anlayışı”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, Eylül-Aralık 1999
- NAL Sabahattin, “Demokrat Parti'nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 60, Sayı 3, Ankara, 2005

NASR Vali, “The Rise of Muslim Democracy”, *Journal of Democracy*, Volume 16, Number 2, 16 April 2005

ÖZCAN Mehmet, ELMAS Fatma Yılmaz, KUTLAY Mustafa ve MUTUŞ Ceren, “*Bundan Sonrası? Senaryo Analizleriyle Türkiye-AB İlişkileri*”, USAK Yayınları, Ankara, 2010

ÖZÇELİK Pınar Kaya, “12 Eylül’ü Anlamak”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 66, Sayı 1, Ankara, 2011

ÖZDEMİR Hakan, “28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi – Fazilet Partisi (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, Isparta, 2015

ÖZÜÇETİN Yaşar, “Egemenliğin, Demokratik- Millî Hâkimiyete Dayanması ve Yeni Türk Devleti’nde Görünümü”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sayı 1, Ankara, Mayıs 2004

SANDIKLI Atilla Sandıklı ve SEMİN Ali, “*Bütün Boyutları İle Suriye Krizi ve Türkiye*”, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.bilgesam.org/incele/1764/-butun-boyutlari-ile-suriye-krizi-ve-turkiye/#.Vz3XpPmLTcc>, Erişim Tarihi 19.05.2016

SANDIKLI Atilla ve KAYA Erdem, “Gezi Parkı Olayları: Çıkarılması Gereken Dersler”, *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 24 Haziran 2013, <http://www.bilgesam.org/incele/1202/-gezi-parki-olaylari--cikarilmasi-gereken-dersler/#.Vz7KS5GLTcd>, Erişim Tarihi 20.05.2016

SCHANZER Jonathan ve TAHİROĞLU Merve, “Ankara's Failure”, *Foreign Affairs*, 25 January 2016, <http://www.defenddemocracy.org/media-hit/schanzer-jonathan-ankaras-failure/>, Erişim Tarihi 21.05.2016

SİNKAYA Bayram, “Geçmişten Günümüze Türkiye’nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi”, *ADAM Akademi*, Sayı 1, Haziran 2011

ŞAHİN Mehmet Cem, “Demokrat Parti Dönemi Türkiye’inde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, Ankara, 2012

TANRIÖVER Hamdullah Suphi, Türkiye’de Din Meselesi, *Selamet Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 20, Ankara, 1947

TEKİN Mustafa, “12 Eylül İhtilali ve Din Politikaları”, *Umran Dergisi*, Sayı 193, İstanbul, Eylül 2010

TEKİN Mustafa, “Muhafazakârlık Ne Aynı Ne Gayrı”, *Umran Dergisi*, Sayı 235, İstanbul, Mart 2014

TEZCANERCÜMENT ve ARAS İlhan, “Adalet ve Kalkınma Partisi’nde Euroseptisizm: Avrupa Birliği Desteğinin Eleştiriyeye Dönüşümü”, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 11, Sayı 41, 2015

TOCCI Nathalie, “Türkiye, Avrupa ve Suriye Krizi”, *AljazeeraTurk*, 11 Kasım 2013, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/turkiye-avrupa-ve-suriye-krizi>, Erişim Tarihi 21.05.2016

UĞUR Mehmet Uğur ve YANKAYA Dilek, “Policy Entrepreneurship, Policy Opportunism, and EU Conditionality: The AKP and TÜSİAD Experience in Turkey”, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, Cilt 21, Sayı 4, Ekim 2008

UZUN Hakan, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, 2005

YAVUZ M. Hakan, “Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey”, *Comparative Politics*, Vol 30, No 1, October 1997

YETKİN Aydın, “Kemalizm ve Düzenin Laikleştirilmesi: Teorik Bir Bakış”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2013

YILDIRIM Ergün, “AB’nin İslâmcılar için anlamı”, *Birikim Dergisi*, Sayı, 129, Ocak 2000

YILMAZ Hakan, “Eurocepticism in Turkey: Parties, Elites, and Public Opinion”, *South European Society and Politics*, Volume 16, Number 1, Mart 2011

YİĞİT Mustafa, “Gezi Parkı Eylemlerinin Görünen Yüzü”, *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı*, Temmuz 2013

Diğer Yayınlar

“Akçakale’ye Yine Top Mermisi Düştü” *CNNTürk*, 7 Ekim 2012,
<http://www.cnnturk.com/2012/turkiye/10/07/akcakaleye.yine.top.mermisi.dustu/679575.0/index.html>,
Erişim Tarihi 21.05.2016

“Başbakan: Avrupa'dan iyiyiz”, *YeniŞafak Gazetesi*, 2 Nisan 2013,
<http://www.yenisafak.com/politika/basbakan-avrupadan-iyiyiz-506809>, Erişim Tarihi 19.05.2016

“Bülent Arınç’tan Gezi Açıklaması”, *Hürriyet Gazetesi*, 4 Haziran 2013,
<http://www.hurriyet.com.tr/bulent-arinctan-gezi-aciklamasi-23433474>, Erişim Tarihi 20.05.2016

“Cumhurbaşkanı Erdoğan: İşin Aslında Kilidi Dershaneler”, *Hürriyet Gazetesi*, 22 Mayıs 2015,
<http://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-isinin-aslinda-kilidi-dershaneler-29071398>, Erişim Tarihi 20.05.2016

“Erdoğan: ‘Türkiye’nin Yüzde 50’sini Zor Tutuyoruz”, *Milliyet Gazetesi*, 3 Haziran 2013,
<http://www.milliyet.com.tr/basbakan-4-gun-yok-siyaset/detay/1717873/default.htm>, Erişim Tarihi 20.05.2016

“Erdoğan: Kopenhag Kriterleri Ankara kriterleri olacak”, *Hürriyet Gazetesi*, 17 Aralık 2002,
<http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-kopenhag-kriterleri-ankara-kriterleri-olacak-116209>, Erişim Tarihi 19.05.2016

“Erdoğan’dan Gülen’e Teşekkür”, *HaberTürk*, 12 Eylül 2010,
<http://www.haberturk.com/gundem/haber/551145-erdogandan-gulene-tesekkur>, Erişim Tarihi 19.05.2016

“Erdoğan'dan AB'ye mülteci krizi tepkisi: Alnımızda enayi yazmıyor”, *BBC*, 11 Şubat 2016,
http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160211_erdogan_omer_celik_multeciler_aciklama,
Erişim Tarihi 19.05.2016

“Erdoğan'dan AB'ye 'terör tanımı' tepkisi: Kim size yetki verdi?”, *BBC*, 12 Mayıs 2016,
http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160512_erdogan_ato_konusma, Erişim Tarihi 19.05.2016

“Fethullah Gülen: İmkân Olsa Mezardakileri Kaldırıp 'Evet' Oyu Kullandırmak Lazım”, *Cihan Haber Ajansı*, 1 Ağustos 2010, <https://www.cihan.com.tr/tr/fethullah-gulen-imkan-olsa-mezardakileri-kaldirip-evet-oyu-kullandirmak-lazim-106594.htm>, Erişim Tarihi 19.05.2016

“Fethullah Gülen: İsrail'den İzin Almalıydılar”, *NTV*, 3 Haziran 2010,
http://www.ntv.com.tr/dunya/fethullah-gulen-israilden-izin-almaliydilar,kIC_HTknIEavwlzh-VOxdg,
Erişim Tarihi 20.05.2016

“Gezi Parkı Direnişçileriyle Yapılan Anketten Çıkan Sonuçlar”, *T24*, 4 Haziran 2013, <http://t24.com.tr/haber/gezi-parki-direniscileriyle-yapilan-anketten-cikan-iliginc-sonuclar,231335>, Erişim Tarihi 20.05.2016

“Gezi Parkı Eylemleri Kronolojisi”, *AljazeeraTurk*, 28 Mayıs 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/fotograflarla-gezi-parki-eylemleri-kronolojisi>, Erişim Tarihi 19.05.2015

“KONDA ve GENAR'dan 'Gezi'ciler ile İlgili En Kapsamlı Anket”, *Timeturk*, 13 Haziran 2013, <http://www.timeturk.com.tr/2013/06/13/genar-dan-gezi-ciler-ile-iligili-en-kapsamli-anket.html>, Erişim Tarihi 20.05.2016

“MİT'e ifade daveti”, *AljazeeraTurk*, 8 Şubat 2012, <http://test-temp.aljazeera.com.tr/haber/mite-ifade-daveti>, Erişim Tarihi 20.05.2016

“Russia confirms its jet was shot down near Turkish border”, *The Big Story*, 24 Kasım 2015, <https://web.archive.org/web/20151124163937/http://bigstory.ap.org/article/066bc52167e844bb9f5732d8650b0b35/report-turkey-shoots-down-warplane-over-air-space-intrusion>, Erişim Tarihi 21.05.2016

“Rusya-İran-Hizbullah Askeri Üçgeni”, *Al-Monitor*, 12 Ekim 2015, <http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2015/11/hezbollah-syria-russia-iran-coordination.html>, Erişim Tarihi 21.05.2016

“Suriye’ye Yine Karşılık Verildi” *Hürriyet*, 6 Ekim 2012, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeye-yine-karsilik-verildi-21633715>, Erişim Tarihi 21.05.2016

“Syria Regional Refugee Response”, *UNHCR*, 5 Mayıs 2016 <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=224>, Erişim Tarihi 21.05.2016

“Şanghay Beşlisi’ne alın AB’yi unutalım”, *Hürriyet Gazetesi*, 26 Ocak 2013, <http://www.hurriyet.com.tr/sangay-beslisine-alin-abyi-unutalim-22448548>, Erişim Tarihi 19.05.2016

“Türk Savaş Uçağı Suriye Karasularında Düştü”, *CNNTürk*, 22 Haziran 2012, <http://www.cnnturk.com/2012/turkiye/06/22/turk.savas.ucagi.suriye.karasularinda.dustu/666139.0/index.html>, Erişim Tarihi 21.05.2016

“Türkiye'den AB İlerleme Raporu'na ilk tepki”, *Hürriyet Gazetesi*, 10 Kasım 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiyeden-ab-ilerleme-raporuna-ilk-tepki-40012367>, Erişim Tarihi 19.05.2016

“Türkiye-Suriye İlişkileri: İnişler ve Çıkışlar”, *AljazeeraTurk*, 6 Ocak 2014 <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiye-suriye-iliskileri-inisler-ve-cikislar>, Erişim Tarihi 20.05.2016

Hürriyet Gazetesi, “6 Güvence”, 4 Kasım 2002, <http://www.hurriyet.com.tr/6-guvence-107530>, Erişim Tarihi 10.05.2016

Hürriyet Gazetesi, “Gül: İslam’la modernliğin uyumunu kanıtlayacağız. ”, 17 Kasım 2002, <http://www.hurriyet.com.tr/gul-islamla-modernligin-uyumunu-kanitlayacagiz-110223>, Erişim Tarihi 10.05.2016

İhlas Haber Ajansı, 28 Mart 2004 Türkiye Yerel Seçim Sonuçları, <http://secim.ihha.com.tr/Bolgeler.aspx?il=0&ilce=0&belde=0&parti=0&skod=1062&stip=7&s=28%20Mart%202004%20Belediye%20Se%C3%A7imi>, Erişim Tarihi 10.05.2016

Kanal 7 Haber, “Erdoğan: Gömleği kaç kez çıkardık”, <http://www.haber7.com/siyaset/haber/257136-erdogan-gomlegi-kac-kez-cikardik>, Erişim Tarihi 10.05.2016

NTV, 3 Kasım 2002 Türkiye Genel Seçim Sonuçları,
<http://arsiv.ntv.com.tr/modules/secim2007/secim2002/>, Erişim Tarihi 10.05.2016

ŞAHİN Gürsoy, *II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivist Anlayış ve Bu Akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 2008

ŞİRİN İbrahim, “Osmanlı Siyasi Yapısında Dönüşüm: Sultandan insana, Devletten Ferde, Tebaadan Vatandaşa”, *Marmara Üniversitesi 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, 2008